ئابدۇكېرىم راخمان

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى نەزەرىيىسى

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى

ئابدۇكېرىم راخمان

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى نەزەريىسى

2

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتى
ئۈرۈمچى 1983 - يىل

民 间 文 学 概 论 （维文）

阿布都克里木·热合满 编

新疆大学教务处出版

新疆大学教材科发行

1983年2月第1版，1983年6月第一次印刷

印数：1—3.500

وـــ باپ

ماقال ۋە تەمسىللەر

ماقال ۋە تەمسىللەر خەلق ئاغزاكى ئىجادىنىڭ ئەڭ قەدىمى ئومۇمى ژانىرلىرىدىن بىرى ھىساپلىنىدۇ. ئۇلاردا ئەمگەكچى خەلقنىڭ دۇنيا قارىشى، جەمئىيەتكە بولغان مۇناسىۋىتى ۋە ئەخلاق نورمىسى ئوز ئىپادىسىنى تاپقان.

ماقال ـ تەمسىللەر ئەمگەكچى خەلق ئامما‌سىنىڭ مەنىۋى قىياپىتى، ئىدىئالى، ئارزۇ ئۇمىدى، ئىنتىلىشلىرى ھەمدە تەبىئەت ۋە جەمئىيەت ھەقىقىدىكى ئىلىم بارغان مۇلاھىزىلىرىنىڭ سەمەرىسى، ھايات تەجرىبىلىرىنىڭ ئومۇملاشقان ئىپادىسىدۇر.

ماقال ـــ مەنتىقى تەپەككۇرنىڭ نەمۇنىسى، ئەدەپ ۋە ئەخلاق قائىدىلىرىنى يېغىنچاقلىغان ھىكمەتلىك ۋە ئىبرەتلىك سوزلەردىن ئىبارەت. ئۇلار قەدىمدىن تارتىپ خەلق دانىشمەنلىگى، ئەقىل ـ ئىدرەكى، پىكىر ـ ئويلىرىنىڭ ئىپادىسى سۈپىتىدە ياشاپ كەلدى، سىنالدى، تۇرمۇش تەستىقىدىن ئوتكەن چۇشەنچىلەرنى ئىپادىلەپ، ئۇنىڭغا قانات بەخش ئەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ، كىشىلىك ھاياتنا تەلىم ـ تەربىيە جەھەتتىن ناھايىتى يۇكسەك ئەھمىيەتكە ئىگە، شۇنداقلا ئۇ، كوپ ئەسىرلىك تۇرمۇش ۋە كۈرەش تەجرىبىلىرىنىڭ يەكۈنى ۋە جەۋھىرى بولغاچقا، ئۇنىڭ قايىل قىلىش كۈچىمۇ ئىنتايىن زور بولىدۇ.

ماقال ۋە تەمسىللەر خەلقنىڭ تۇرمۇشىغا چەمبەرچەس باغلانغانلىغى ۋە ئۇنىڭغا زىچ تەدبىقلانغانلىغى، جۇملىدىن ئوزى كېلىپ چىقىقان ئىجتىمائى شارائىتنى ئەكس ئەتتۇرىدىغانلىغى ئۈچۈن، ئۇ شۇ خەلقلەرنىڭ تارىخىنى، تىلىنى، ئورپ ـ ئادەت ۋە تۇرمۇش ئالاھىدىلىكلىرىنى چۇشىنىشتە قىممەتلىك ماتىرىيال بولۇپ خىزمەت قىلىدۇ.

ھەرقايسى مىللەت خەلقلىرىنىڭ ماقال ـ تەمسىللىرى شۇ مىللەت خەلقلىرى تىلىنىڭ جەۋھىرى بولۇپ، ئۇ پوئېتىكىلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە. ئۇ تىلنىڭ گۈزەللىگىنى، ئىممانىلىغىنى ئاھاڭدارلىغىنى، ھېسسىياتلىغىنى نامايەن قىلىدۇ، جۇملىدىن ئۇنىڭ بىستىراكت چۇشەنچىلەرنى كونكىرىتلاشتۇرىدۇ، تىلغا ئېنىقلىق بېرىدۇ، كۈچ ـ قۇۋىتى ۋە شانۇ ـ شەۋكەت بېغىشلايدۇ، پىكىرنى جانلىق، ئىخچام، دەلمۇ ـ دەل، ئوبرازلىق ئىپادىلىشىمىزگە يارىدەم بېرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن خەلقىمىز: «ئەركورکى ـــ ساقال، سوزكورکى ـــ ماقال» دەپ ناھايىتى توغرا ئېيتقان، ماقال ۋە تەمسىللەر خەلق كوللېكتىۋى مەنتىق تەپەككۇرنىڭ مەھسۇلى بولغاچقا

ئۇنىڭ ئەقلىيە خاراكتېرى نىسبەتەن كۈچلۈك. ئۇنىڭ ئۇستىگە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ باشقا تۈرلىرىگە ئوخشاش ماقال- تەمسىللەرنىڭ تېماتىك مەزمۇنىمۇ ناھايىتى كەڭ ۋە چوڭقۇر. ئۇنىڭدا ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئارزۇ ئۇمىتلىرى، ئەدەپئۇسۇل خاھىشلىرى، تەبىئەت ۋە جەمئىيەتكە بولغان قاراشلىرى، ئىدىيە- پەن ۋە ھونەر- كەسىپكە بولغان قىزغىنلىقى، ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە ئىنسانپەرۋەرلىك خىسلەتلىرى، ئەخلاقى - پەزىلەت ھەققىدىكى تەشەببۇسلىرى، ئەمگەك ۋە ئەمگەك سۆيۈش، كوللېكتىپ ۋە كوللېكتىۋىزىملىق قاراشلىرى، قىسقىسى، خەلق ئاممىسىنىڭ بارلىق ئىجتىمائى پائالىيەتلىرى ئەكس ئەتكەن بولىدۇ.

خەلق ئېغىز ئىجادىيىتىنىڭ باشقا تۈرلىرىگە قارىغاندا، ماقال ۋە تەمسىللەرنىڭ ئاممىۋىلىقى ۋە ئاممىباپلىقى ئىنتايىن كۈچلۈك بولغاچقا، خەلقىمىزنىڭ كۈندۇلۈك ئىجتىمائى پائالىيەتلىرى ماقال ۋە تەمسىللەردىن زادىلا خالى ئەمەس، چۈنكى ماقال- تەمسىللەر كىشىلىك تۇرمۇش تەجرىبىسىنىڭ قايمىغى بولغاچقا، ھەرقانداق كىشى ئۇزۇپسىكىرىنىڭ قايىل قىلىش كۈچىنى ئاشۇرۇش ۋە ئىپادىلىمەكچى بولغان مەقسەدىنى تېخىمۇ ۋە ئىنوبرازلىق ھالدا ئىزھارلاپ، كىشىلەردە ئىستىتىك تۇيغۇ ھاسىل قىلىش مەقسەدىدە ھامان ماقال تەمسىللەرگە مۇراجىئەت قىلماي قالمايدۇ. قىسقىسى، ئورۇنلۇق ئىشلىتىلگەن ماقال - تەمسىللەر خۇددى تاشقا مۇھۇر باسقاندەك، ئۇنتۇلماس تەسىر قوزغايدۇ.

پۇرولېتارىياتنىڭ ئۇلۇق داھىسى لېنىن خەلق ماقال- تەمسىللىرىگە ناھايىتى يۇقۇرى باھا بېرىپ: «...ناھايىتى ساز، ناھايىتى ياخشى، ئەنەشۇلاردىن يازغۇچىلىرىمىز ئۆگىنىسىلا بىرجۈملە بىلەن پارچە - پارچە قىلىپ تاشلايدىغۇ... چوڭ بولغان ماقال ۋە تەمسىللەر توپلىمىنى تۈزۈش كېرەك.. بۇ بولسا يازغۇچى ۋە ناتىقلىرىمىز ئۈچۈن چوڭ بىر غەزىنە بولۇپ خىزمەت قىلىدۇ.» ① دېگەن ئىدى.

پۇرولېتارىياتنىڭ ئۇلۇغ يازغۇچىسى ماكسىم گوركىمۇ ماقال - تەمسىللەرنىڭ قىممىتىنى يۇكسەك باھالاپ: «ئەڭ ئۇلۇق دانالىق سوزىنىڭ سادداسىدۇر، ماقال - تەمسىللەر دائىم قىسقا بولىدۇ، ئۇلاردا پۈتۈن - پۈتۈن كىتابلار مەزمۇنىغا تەڭ كېلىدىغان پىكىرۋە سەزگۈلەر مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ.» ② دېگەن ئىدى. شۇنداقلا ئۇ يەنە، «ئومۇمەن ماقال- تەمسىللەر ئەمگەكچىلەر ئاممىسىنىڭ پۈتۈن تۇرمۇش ۋە ئىجتىمائى، تارىخى تەجرىبىلىرىنى نەمۇنىلىك سورەتتە شەكىللەندۇرىدۇ. يازغۇچى سوزلەرنى خۇددى مۇشتۇمنى تۇكىكەندەك ئىنچام قىلىشقا ئۇگىتىدىغان مۇنداق ماتېرىيال بىلەن تونۇشۇشى كېرەك» ③ دەيدۇ.

ئا. س. پوشكىن خەلق ماقاللىرىنى كوزدىن كوچۇرۇپ، ئۇلارنىڭ ئەبىدى گۈزەللىكىگە قايىل بولغان ۋە ئۇز ئىجادى ئەمگىكىدىمۇ ماقال - تەمسىللەردىن ئۇستىلىق بىلەن پايدىلانغان، ئۇ «ھەربىر ماقالنىمىز قانچىلىك مەنىدار! قانچىلىك چىرايلىق!! قانچىلىك مەزمۇنلۇق، ئالتۇندە، ئالتۇن!!!... ئۇلارنى ئىجات قىلىش ئاسان گەپ ئەمەس» دەپ

① «لېنىن ئەسەرلىرى» 20 - توم. 299 - بەت.

③ ② ـــ «ئۇزبېك ماقال - تەمسىللىرى». كىرىش سوز.

ناھايىتى توغرا ئېيتقان.

ئومۇمەن، قەدىمدىن ھازىرغىچە ئوتكەن بارلىق مۇتەپەككۇرلار بۇيۇك سەنئەتكارلار... نەق ھەممىسى خەلق ئىجادىيىتىگە، بولۇپمۇ ماقال- تەمسىللەر- گە ئالاھىدە ئېتىۋار بىلەن قاراپ، ئۇنىڭ يۇكسەك كۆچىگە قايىل بولغان. ھەقىقەتەن ياخشى تاللانغان ۋە جايىدا قوللۇنۇلغان ماقال- تەمسىللەر يازغۇچىلارنىڭ ئەسەرلىرىگە نىسبەتەن خۇددى «ئالتۇن ئۈزۈككە ياقۇت كوز» دەك مەنا ۋە شەكىل بېغىشلايدۇ. ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئەدەبى ھاياتىدا مۇنداق مىسالارنى كوپلەپ ئۇچرۇتۇشقا بولىدۇ. مەسىلەن: 11 - ئەسىردە ياشىغان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇلۇق ئالىمى ۋە تىلشۇناسى مەھمۇت قەشقەرى ئۇزىنىڭ «تۈركى تىللار دىۋانى» ناملىق قامۇسىدا، قەدىمقى تۈركى قەبىلىلىرى ئارىسىدا كەڭ تارقالغان ماقال ۋە تەمسىللەردىن ناھايىتى كوپ نەمۇنىلەرنى يېزىپ قالدۇرغان، ئەنەشۇ ماقال- تەمسىللەرنىڭ مۇتلەق كوپچىلىگى ھېلى يىللاردىن بۇيان ئۇزىنىڭ قىسمىتىنى يوقاتماي خەلقىمىز ئارىسىدا تۇرلۇك ۋاريانتلاردا ئىشلىتىپ كەلمەكتە.

مەسىلەن:

«كىشى ئالەسى ئىچتىن
يىلقى ئالەسى تاشتىن»

(ئادەم ئالىسى ئىچىدە، مال ئالىسى تېشىدا)

«ئەر سوزى بىر» (ئەرنىڭ سوزى بىر)
« ئەگمىگۈنچە ئۈنمەس» (تېرىمسا ئۈنمەيدۇ)
« ئەمگەك ئەكمزە قالماس » (مىھنەت يەردە قالماس)
« ئاش تاتىغى تۇز » (ئاشنىڭ تەمى تۇزىدىن)
« قۇت بىلگۈسى بىلۈك » (بىلىم بەختنى بەلگۈسى)

«قورقمۇش كىشىگە قوي باشقۇش كورنەر»
(قورقمىغا قوش كورۈنەر)
« كېڭەشلىك بىلىك ئارتاماس » (كېڭەشلىك توي تارقىماس)
« بورىنىڭ ئورتاق، قوزغۇنىنىڭ يىغاج باشىدا»
(بورە تاپسا تەڭ ئورتاق، قاغاتاپسا دەرەخ ئۈچىدا)
« ئالمىچى ئارسلان، بىرىمچى سىچقان »
(ئالغۇچى ئارسلان، بەرگۈچى چاچقان)
« ئېرىنچەككە بوسۇغىمۇ داۋان كورىنەر»
« ئېگىر بولسا ئەر ئولمەس»
« ئاچ نەبە يىمەس، توق نەمە دىمەس »
« ئەركەچ گوشى ئەمبولار، ئوچكە گوشى يەل بولار»

«بەلگۇ بولسا يولدىن ئازماس، بىلىم بولسا سوزدىن قايماس»
«مېھمان كەلسە قىۋت كېلور»
«ئوغلاق يىلىكسىز، بالا بىلىمسىز»
«دېگىزنى قىيىق بىلەن بوقتىلى بولماس»
«ئىتتىقا ئۇيات كىرسە ئولتاق يىمەس»

يۇقۇرقى مىساللاردىن كورۇشكە بولىدىكى، ماقال - تەمسىللەر مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن پۈختىلىغى بىلەن ناھايىتى ئۇزۇنغا سوزۇلۇشچانلىق خۇسۇسىيىتىگە ئىگە. شۇنداق ئۇچۇن « تۇركى تىللار دىۋانى » غا كىرگۇزۇلگەن بۇ ماقال - تەمسىللەر ھازىرمۇ ئوزبىنىك رىال قىممىتىنى يوقاتقىنى يوق.

دىمەك، ماقال - تەمسىللەر ناھايىتى ئۇزاق ئەسىرلەردىن بۇيان ئىنسانلارنىك تۇرمۇشىغا ھەمرا بولۇپ، ئەدەپ - ئەخلاق مىزانى سۈپىتىدە مەنىۋى يىتەكچى ۋە مەسلىھەتچى بولدى، ئۇكىشىلەرنى ئاگاھلاندۇردى، (بىراۋغا كۇلمەزلىنىھار، ساقا كۇلگۇچىلەرمۇ بار) مەسلىھەت بەردى (يول بىلمىسەڭ يول سوراغىن يۇرگەندىن، گەپ بىلمىسەڭ گەپ سوراغىن بىلگەندىن) ئەمگەكنى ئۇلۇقلىدى، (ئىشلىگەننىك ئاغزى ئاشقا تىگەر، ئىشلىمىگەننىك بېشى تاشقا تىگەر) ۋە باشقىلار. ئومۇمەن، خەلقنىك ماقاللىرىدا چوڭقۇر مەزمۇن، خەلق دانالىغى، مىللى ئەنئەنە، ئۇزاق ئەسىرلىك ھايات تەجرىبىلىرى جەمئىيەت ۋە تەبىئەت ھادىسىلىرى ھەققىدىكى پىكىر - باھاسى، ئەمگەك يەكۈنلىرى مۇجەسسەملەشكەن. ماقاللارنىك ناھايىتى ئۇزاق ئومۇركورۇشىنىك سەۋەبى ئەنە شۇيەردە.

ماقاللاردا ھەر بىر تارىخى دەۋر، ئىجتىمائى، سىياسى ۋەقەلەر مەلۇم دەرىجىدە ئوزئىزىنى قالدۇرىدۇ، شۇنىڭدەك ئۇزلۇكسىز ھالدا يېڭى ماقاللار يارىتىلىپ ، سوز سەنئىتى غەزىنىسىنى بېيىتىدۇ.

ماقاللار خەلق چۇشەنچىسى ھايات تەجرىبىلىرى، مۇلاھىزىلىرىنىك ئومۇملاشقان خۇلاسىسى بولۇپلا قالماي، ئۇيەنە ھەقىقەتنىك ئوبرازلىق ئىپادىسىدۇر، ئۇ ياكى بۇمەسىلە ئۇستىدىن چىقىرىلغان ھوكۇمنامىدۇر. خۇلاسىلىغاندا، ماقال ۋە تەمسىللەرنىك ئىجتىمائى ئەھمىيىتى ۋە رولىنى تۇۋەندىكىچە يىغىنچاقلاش مۇمكىن :

1- ئىجتىمائى ۋە تەربىيەۋى رولى: ـــ ماقال ۋە تەمسىللەرنىك مەزمۇن دائىرىسى ئىنتايىن كەڭ بولۇپ، ئۇ ئىنسانلارنىك تۇرمۇش تەجرىبىسىنىك جەۋھىرى بولغاچقا، كىشىلەرنى سىياسى ئىدىيەۋى جەھەتتىن تەربىيىگە ئىگە قىلىدۇ. كوپلىگەن ماقال - تەمسىللەر يالغۇز ئوبېكتىپ دۇنيانىك قانۇنىيەتلىرىگە قارىتىلغان بولماستىن، بەلكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىك يىغىندىسى بولغان ئادەملەر، كوللېكتىپلار، سىنىپلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇرەككەپ ئىجتىمائى مۇناسىۋەتلەر، ھەتتا ئەخلاق، دىن، سىياسى، قانۇن، پەلسەپە قاتارلىقلار توغرىسىدىكى ئىدىيەۋى قاراشلارنى ئەكسى ئەتتۇرىدۇ .

مەسىلەن: ئۇيغۇر خەلق ماقال - تەمسىللىرى ئىچىدە:

△ ئانا يۇرتۇڭ ئامان بولسا، رەڭگى-رويىڭ سامان بولماس.

△ يۇرت قوغدىساڭ ئوسەرسەن، قوغدىمىساڭ ئوچەرسەن،

△ ئانايۇرتۇڭ ئالتۇن بوشۇڭ،

△ ئەل ئامان، شەرىڭ ئامان،

△ ئەلگە باققان خارئەمەس،

△ كىشىنىڭ يۇرتىدا سۇلتان بولغىچە، ئوزىيۇرتىۇڭدا ئولتاڭ بول،

دىڭەنگە ئوخشاش ۋەتەنگە مۇھەببەت ۋە ساداقەت ھىسىلىرى بىلەن تولغان ماقاللار بولۇپ، كىشىلەرنى يۇكسەك ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىدا تەربىيىلەيدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا ئىجتىمائى مۇناسىۋەتلەر توغرىسىدىكى كوپلىگەن ماقال - تەمسىللەردە سىنىپى مۇناسىۋەتلەردىن شەكىللەنگەن سىنىپى كۆزقاراش ئەكس ئېتىدۇ، ئەمگەكچى ئاممىنىڭ ھوكۇمران سىنىپلارغا ۋە ئېكسپىلاتاتۇرلارغا قارشى غەزەپ- نەپرىتى بايان قىلىنىدۇ. ئەزگۈچى سىنىپلارنىڭ خەلقنى سالغان جەۋرى - جاپالىرى ئوتكۇر پاش قىلىنىدۇ:

△ باي بالىسى 15 كە كىرسە باش، گاداي بالىسى 30 غا كىرسىمۇ ياش.

△ باي بايغا باقار، سۇسايغا.

△ ئوگدا ياتقان گىردە يەپتۇ، كەتمەن چاپقان جىگدە.

△ ھالۇۋنى ھىكىم يەر، تاياقنى يىتىم.

△ بايدىن ئايىاق سورىساڭ، ئۇ ساڭا تاياق بېرىدۇ.

△ بىرىشتە سانىغى توققۇز، ئېلىشتا سانىغى ئوتتۇز،

△ بىگىگە يەتكىچە بىلىڭ ئۇشتۇلار،

△ خوجايىننىڭ قوسىقى توق، قۇل بىلەن ئىشى يوق.

△ ئوت قويسا ئامبال يوق سوراق، پۇخرا باقالمامدۇ چىراق.

△ كىم چاپانىنى يېگى كەيسە باي غوجامنىڭ ئوغلىشۇ،
كىم چاپانىنى كونا كەيسە تامنى تەشكەن ئوغرى شۇ.

قاتارلىق ماقال - تەمسىللەر ئوبرازلىق سىلىشتۇرمىلار ئارقىلىق ئوتمۇشتىكى سىنىپى زىددىيەتلەرنىڭ ماھىيىتىنى ئەكس ئەتتۇرۇپ، كىشىلەرنى سىنىپىي كۆزەش روھىدا تەربىيىلەيدۇ.

△ قازى ئاچ قالسا بازار كەزمەدۇ، سوپى ئاچ قالسامازار،

△ ئىشاننىڭ قوسىغى بەشتۇر، بىرى دائىم بوشتۇر.

△ يىلان - چايان ئەزلىسەڭ، قازىنىڭ گورىنى ئاچ.

قاتارلىق ماقاللاردا چىرىك فېئودالىق دىنى ھاكىمىيەتنىڭ رەزىل ئەپتى - بەشىرىسى پاش قىلىنىدۇ.

2- ماقاللار تارىخى خۇسۇسىيەتكە ئىگە، ئۇلاركوپىنچە تارىخى ۋەقە ۋە ھادىسىلەر تەسىرىدە ۋۇجۇتقا كېلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ماقاللارنىڭ غايىۋى مەزمۇنىدا خەلق ھاياتىنىڭ تۇرلۇكچە تەرەپلىرى ئۆزئەكسىنى تاپقان. شۇڭلاشقا بۇنداق ماقاللار ئارتىلىق ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەرنىڭ تۈپ خۇسۇسىيىتىنى، شۇخەلقنىڭ تۇرمۇش ئالاھىدىلىگى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى بىلىپ ئېلىشقا بولىدۇ.

دەلۇمكى، ئۇيغۇرلار قەدىمدىن تارتىپ دېخانچىلىق، چارۋىچىلىق ۋە باغۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللۇنۇپ كەلگەن خەلق. شۇڭا ئۇلارنىڭ كۆپلىگەن ماقاللىرى ئەنەشۇ ئەمگەك تۈرلىرى بىلەن باغلىنىدۇ ۋە ئۇلارنىڭ ئەمگەك تەجرىبىلىرى ئومۇملاشتۇرۇلىدۇ:

باغنى باقساڭ باغ بولار،
پاتمان - پاتمان ياغ بولار،
بەرمىسەڭ باغ تاغ بولار
يۈرەك باغرىڭ داغ بولار.

موڭغۇللار ئىستىلاسى دەۋرىدە (XIII ئەسىر) چىڭگىز خانىنىڭ زۇلمى كۆپلىگەن ماقال - تەمسىل ۋە رىۋايەتلەرنىڭ يارىتىلىشىغا سەۋەپ بولدى، ئەنە شۇدەۋرلەردە توقۇلغان ماقاللاردا تارىخى پاكىتلار ھەم كۆزگە تاشلىنىدۇ:

△ بوجى كەلدى، بوجى كەلدى
چىڭگىز بىلەن جوجى كەلدى.

مۇشۇنداق ماقال - تەمسىللەردىن كۆرۈشكە بولىدۇ - كى، ئۇيغۇر خەلق ماقال - تەمسىللىرى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارىخىنى، قانداق ئىجتىمائى دەۋرلەرنى بېسىپ ئوتكەنلىگىنى، ئۇنىڭ ئەشۇ ئىجتىمائى شارائىتلارغا بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى، پەلسەپىلىك پىكىر تەرەققىياتىنىڭ ئالاھىدىلىگىنى كۆزدىن كۆچۈرۈپ چىقىشقا يارىدەم بېرىدۇ. قەدىمقى دەۋرلەردە يارىتىلغان ماقال - تەمسىللەردە كۆپرەك ئىنسانلارنىڭ تەبىئەت بىلەن بولغان كۈرىشىنىڭ تەجرىبىلىرى، ئۇلارنى ئىلىم - مەرىپەتكە ئۈندەش، بىلىمنىڭ قۇدرىتى، ئەدەپ - ئەخلاق قاراشلىرى خەلق ئىدىئالى سۈپىتىدە يەكۈنلەنگەن بولسا، سىنىپىي زىددىيەتلەر ئۇتكۈرلەشكەن فېئودالىزىمنىڭ گۈللەنگەن دەۋرلىرىدە يارىتىلغان ماقاللاردا، ئەنەشۇ دەۋرنىڭ ئىجتىمائى زىددىيەتلىرى ئاساسى گەۋدە قىلىنغان بولىدۇ. (ئەلۋەتتە، تۇرمۇشنىڭ باشقا تەرەپلىرى ھەققىدىكى ماقال - تەمسىللەرمۇبار) ماقاللاردا ئىپادىلىنىدىغان بۇنداق دەۋر خۇسۇسىيەتلىرى ئۇنىڭمۇ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ باشقا تۈرلىرىگە ئوخشاش تارىخىۋىلىككە ئىگە بولىدىغانلىغىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

3- ھەر خىل ئىلىم - پەن قۇرۇلۇشىدىكى رولى ـــ ماقال ۋە تەمسىللەر ئوز نوۋىتىدە ئىنسانلارنىڭ ھەرخىل ئىشلەپچىقىرىش ئىلمى تەجرىبىلىرىنىڭ يەكۈنى بولغاچقا، ئۇ

يالغۇز ئىجتىمائى پەنلەر دائىرىسىدىلا تەسىر كورسۇتۇپ قالماستىن، شۇنىڭ بىلەن بىللە جۇغرافىيە، ئاگرانومىيە، چارۋىچىلىق، مىدىتسىنا، ھاۋارايى ئىلمى قاتارلىق كوپلىگەن تەبىئى پەنلەر قۇرۇلۇشى ئۈچۈنمۇ قىممەتلىك پايدىلىنىش ماتېرىيالى بولىدۇ. ئىلىم - پەن تەرەققى قىلمىغان ئوتتۇش دەۋرلەردە، خەلق ئاممىسى تەبىئەت دۇنياسىنىڭ سىرىنى بىلىشتە كوپرەك ماقال - تەمسىللەرگە تايانغان، ھەتتا بەزى ماقال - تەمسىللەردىن بىر خىل قانۇنىيەت سۈپىتىدە پايدىلانغان. بۇنداق ماقال - تەمسىللەر كېيىنچە ئالىملارنىڭ شۇ پەن ساھەسىدە ئىجتىھاتلىق بىلەن ئىختىرا قىلىشىغا تۈرتكە بولغان. مەسىلەن:

△ «ئەركەچ گوشى ئەم بولار، ئوچكە گوشى يەل بولار»،
△ «ئۇگر بولسا ئەر ئولمەس»،
△ «ئات يوتەلسە ئوقۇر سال،
كالا يوتەلسە پىچاق»
△ «ياخشى ھاۋا تەنگە داۋا»
△ «سامساق، ئۇنى يىگەننىڭ تىنى ساق».
△ «بېشىڭنى سالقىن، قوسىقىڭنى توق، پۇتۇڭنى ئىسسىق تۇت»

قاتارلىق ماقال - تەمسىللەر مىدىتسىنا ئىلمىنىڭ قۇرۇلىشىدا تېگىشلىك رول ئويناغان بولسا،

△ «يەر ھەيدىسەڭ كۇز ھەيدە، كۇز ھەيدىمىسەڭ يۇز ھەيدە»،
△ «ئاناڭنى چولگە تىك، ئەنجۇرنى كولگە تىك»،
△ «ئاق لەيلى بار يەرگە ئاش تەرمە»
△ «بىرنى كەسسەڭ ئوننى تىك»
△ «بۇغداي تەرسەڭ كۇزگە تەر،
ئارپا تەرسەڭ بوزغا (تەر)
△ «سۇ يەرنىڭ قېنى، يەر دېخاننىڭ جېنى»
△ «شالاڭ ئاش باش كورستەر،
قويۇق ئاش چەش كورستەر»
△ «يەر تويمىغىچە ئەر تويماس.»
△ «قىغىز يەر - پۇلسىز ئەر» قاتارلىق ماقال - تەمسىللەردە دېخانچىلىق ئىلمى تەجرىبىلىرى يەكۇنلەنگەن.

△ «ئاي قوتانلىسا ئايدا ياغار،
كۇن قوتانلىسا كۇندە»
△ «ئاينىڭ بېشىدىن قورقمىچە، بەشىدىن قورق»
△ «يازنىڭ كېلىشىنى باھار بەلگىلەيدۇ».
△ «ھوت - كەتمەن سېپىنى تۇت»

△ «قەشقەرنىڭ قىشى ئاز، سوغۇقى ئەتىياز.» قاتارلىق ماقال-تەمسىللەر ھاۋارايى ئىلمى ئۇچۇن پايدىلىق ماتېرىياللار بېرىدۇ. ئومۇمەن ئېيتقاندا، ماقال-تەمسىللەر كىشىلەرنىڭ جەمئىيەت ۋە تەبىئەت ھەققىدىكى كوز قاراشلىرىنىڭ يەكۈنى بولغاچقا، ئۇنىڭ ھەر قايسى ساھەلەردىكى رولى ۋە قىممىتى زور بولىدۇ. ماقال-تەمسىللەرنىڭ ئىجتىمائى رولىنىڭ زورلۇغىنى ئۇنىڭ تېماتىك مەزمۇنىنىڭ كەڭلىگى ۋە چوڭقۇرلۇغى بەلگىلەپ بەرگەن.

4- بەدىئى ئەھمىيىتى: ماقال-تەمسىللەر خەلق تىلىنىڭ نەچچە مىڭ يىللاردىن بېرى تاۋلىنىپ ۋە تاللىنىپ چىققان جەۋھىرى بولغاچقا، ئۇنىڭ تىل جەھەتتىكى ئىستېتىك قىممىتى ناھايىتى زور. ئۇنىڭ ئۇستىگە ماقال-تەمسىللەر ئىنتايىن ئىخچام، ئامما‌باپ، ئوبرازلىق، رېتىملىك ۋە كوپۇنچە قاپىيىلىك تۈزۈلگەچكە، كىشىلەرگە يۇكسەك بەدىئى زوق بېرەلەيدۇ، بۇ نۇقتىدا ماقال-تەمسىللەرنى بەدىئى ئەدەبىياتنىڭ ئەڭ يۇكسەك نەمۇنىسى دېيىشكە بولىدۇ.

خەلق ماقال-تەمسىللىرىدە سوزلەر شۇنچىلىك ئىخچام ۋە جېپسلاشقان بولىدۇكى، ھەر سوزنى قوشۇپ قويۇشقىمۇ، ئېلىۋېتىشكىمۇ يېقى ئالماشتۇرۇشقىمۇ بولمايدۇ. مەسىلەن: «يامغۇر بىلەن يەر كوكىرەر، ئەمگەك بىلەن ئەر» «سېغىز يەر-سېغىز يەر، شور يەر-پور يەر»، «ھەق ئىگىلەر سۇنماس»، «ياش توككىچە مۇش تۇگ» قاتارلىق ماقال-تەمسىللەرنى ئالساق، گۈزەل بەدىئى ۋاستىلار ئارقىلىق ئۇتتۇرىغا قويىلىقچى بولغان پىكىر يۇكسەك دەرىجىدە مەركەزلەشتۇرۇلگەن. مۇنداق ماقاللار شۇنىڭ ئۈچۈن خۇددى قۇمغا سۇ سىڭگەندەك دەرھال كىشىلەر ئاڭىغا تەبىئى ھالدا سىڭىپ، ئوزلۇشۇپ كېتىدۇ.

دېمەك، ماقال-تەمسىللەر بەدىئى قۇرۇلۇشى جەھەتتىن ناھايىتى مۇستەھكەملىگى، ئوبرازچانلىقى، شەكىلنىڭ خىلمۇ-خىللىقى، تىلىنىڭ ئۇيۇلتاشتەك پۇختىلىقى قاتارلىق ئالاھىدىلىگى بىلەن ئەدەبى-سەنئەت ئىجادىيىتىنى ئوستۇرۇشتە، ئەدەبى تىلىنى راۋاجلاندۇرۇشتا زور ئەھمىيەتكە ئىگە.

ماقال ۋە تەمسىللەرنىڭ پەيدا بولۇش مەنبەسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ باشقا تۈرلىرىگە ئوخشاش، ماقال تەمسىللەرمۇ خەلقنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىدىن ئايرىلمايدۇ. بۇ ھەقتە ماكسىم گوركى: «سوز سەنئىتى ـــ ئادەملەرنىڭ ئەمگەك پائالىيىتى نەتىجىسىدە قەدىمقى زامانلاردىن تارتىپ پەيدا بولدى. بۇنىڭغا سەۋەپ، شۇ چاغدىكى ئادەملەر ئوزىنىڭ ئىش-تەجرىبىلىرىنى كوگلىدە ئوگىگاي ۋە پۇختا ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن سوز شەكلىدە، يەنى «بېيت»، «ماقال» «تەمسىل»، «ئەمگەك قوشاقلىرى» شەكلىدە رەسمىلىشىپ شۇنىڭدىن كېلىپ چىققان ئىدى»① دەپ كورسەتىدۇ.

① م گوركى: «ئەدەبىيات توغرىسىدا»

خۇلاسە قىلغاندا، ماقال - تەمسىللەر بىرىنچىدىن خەلقنىڭ كۈندۇلۈك تۇرمۇش ھايات-
دىن كېلىپ چىققان ھىكمەتلىك سوزلەردىن، ئىككىنچىدىن ناخشا - قوشاق، ھىكايە - چوچەك ۋە
شۇنىڭغا ئوخشاش ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئايرىم شەكىللىرىدىن، ئۈچىنچىدىن، ئېغىز ئەدەبىياتىغا
كىرىپ ئوزلۇشۇپ كەتكەن ئەدەبى پارچىلاردىن تەشكىل تاپقى. خەلقىمىز ئەنە شۇ «ماقال
ۋە تەمسىل» دەپ ئاتالغان ھىكمەتلىك سوزلەر ئارقىلىق ئوزىنىڭ كوپ ئەسىرلىك ئەمە-
گەك تەجرىبىسى بىلەن كۈرەش ھەركەتلىرىنى ئىپادىلىدى.

ماقال - تەمسىللەر، جۈملىدىن ئىدىيوم سوزلەر ئوخشاشلا فىرازئولوگىيىلىك (ئورۇپ -
ئادەت سوزلىرى) سوزلەر قاتارىدىكى كىرىسمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ھەرقايسىسى ئوزىگە
خاس خۇسۇسىيەتكە ئىگە.

ماقال خەلقنىڭ ئۇزاق تارىخى تەرەققىيات جەريانىدا ئىجتىمائى تۇرمۇش تەجرى-
بىلىرىنى ۋە بېشىدىن كوچۈرگەن ۋەقەلەرنى يەكۈنلەپ بېرىدىغان، كىشىلەرگە ئۈلگە، ئىبە-
رەت بولىدىغان شېئىرى ئاھاڭداشلىق پورمىسىدىكى ئەقلىيە سوزلەردۇر. ماقالنىڭ مەزمۇنى-
دا پىكىرنىڭ تۈگىنى، ئومۇمى يەكۈنى بولىدۇ.

△ ئوينىاپ سوزلىسەڭمۇ ئويلاپ سوزلە،
△ بىرلەشكەن ئوزار، بىرلەشمىگەن توزار.
△ ئىلىملىك نۇر، ئىلىمسىز ـــ خور.
△ ئەلنىڭ قۇلىغى ئەللىك.
△ ئەقىل ياشتا ئەمەس، باشتا. قاتارلىقلار خاس مەنالىق ماقاللاردىن ئىبارەت.

تەمسىل بولسا، ھاياتتىكى بىرەر ھادىسىنى ئىنىق ۋە ئورۇنلۇق گەۋدىلەندۈرۈپ
بېرىدىغان قىسىپاپى ئىبارىدۇر، يەنى تۇرمۇشتىكى تۈرلۈك ھادىسىلەرنى، كىشىلەرنىڭ
ياخشى - يامان خۇسۇسىيەتلىرىنى، ھايۋان ۋە نەرسىلەرنىڭ ھالىتى بىلەن تەقابىل قىلىنى-
غان «سېلىشتۇرۇلغان) كوچمە مەنىدىكى تەسۋىرى سوزلەر تەمسىل دەپ ئاتىلىدۇ.

تەمسىللەرنىڭ مەزمۇنىدىن پىكىرنىڭ ئومۇمى خۇلاسىسى، يەكۈنى ئاڭلىشىلىمايدۇ.
شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭدا تەجرىبە - ساۋاق، ئۈلگە ياكى ئىبرەتلىك مەنا بولمايدۇ.

مەسىلەن:

— موزاينىڭ يۈگرىشى سامانلىققىچە.
— پايپاققا ناھال قاققاندەك.
— قاغىلار قاق ئىتمىدۇ، ئوز كوڭلىنى شات ئېتمىدۇ.
— قاغا بالام ئاپپاق بالام، كىرپە بالام يۇمشاق بالام.
— توشۇك يىرتقىتىن كۆلەر.
— چاشقاننىڭ ئولگىسى كەلسە مۇشۇكنىڭ قۇيرۇقىنى چىشلەر.
— ئىتنىڭ ساددىلىقىدىن تۈلكە تورگە چىقىۋاپتۇ.
— مۇشۇكنى ھارۇدنا قاتساڭ، كاتنىڭ ئاستىغا سوزەيدۇ.

— توخۇ داڭگال چۈشەر، ئوشكە جاڭگال.
—ئەگرى قوزۇققا دوناي توقماق.
— ئوزى بىر غېرىچ، ساقلى ئىككى غېرىچ.
— ئالا ئىنەكنىڭ بالىسى چالا قويرۇق دېگەنلەرگە ئوخشاش. قىسقىسى، ماقالدا ئىپادىلەنگەن پىكىر ئەڭ ئاخىرقى نەتىجىسى بىلەن تولۇق بېرىلسە، تەمسىلدە ئۇنىڭ ئىشارىسى بېرىلمىدۇ، يەنى ئوخشۇتۇش، سېلىشتۇرۇش، تەقلىت قاتارلىق بەدىئى تەسۋىرى ۋاستىلار ئارقىلىق دىمەكچى بولغان پىكىر ئىشارە قىلىنمىدۇ.

ئادەتتە، جانلىق تىلدا بەزىدە، ماقالنى تەمسىل ئورنىدا، يەنە بەزىدە تەمسىلنى ماقال ئورنىدا ئىشلىتىشىمۇ مۇمكىن.

مەسىلەن: «ئاتتىن چۈشسەمۇ ئۇزەڭگىدىن چۈشمەپتۇ» دېگەن تەمسىل ئوزىنى تەكەببۇر تۇتىدىغان، مەنسەپ-مەرتىۋىدىن ئايرىلىپ قالغان بولسىمۇ، يەنىلا مەنمەنلىكىدىن قالمىغان، ھالىغا باقماي ئوزىنى باشقىلاردىن يۇقىرى تۇتىدىغان ئادەمنىڭ قىياپىتى تەسۋىرى. ئەمما بىز بۇ تەمسىلنى «ئاتتىن چۈشسەڭ ئۇزەڭگىدىنمۇ چۈشسەن» دەپ ئىشلەتسەك، ئۇ ھالدا ماقالغا ئايلىنىپ قالىدۇ. چۈنكى ئۇنىڭدا باشقىلارغا ئىبرەت-ساۋاق بېرىلمىدىغان تولۇق ئايالاشقان بىكىر بار.

يەنە بىر تەرەپتىن ماقال شەكىل ۋە مەزمۇن جەھەتتىنمۇ ئوزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. ماقال خەلق ئارىسىغا ناھايىتى كەڭ تارقالغان بولۇپ، ماقال ئىپادىلەيدىغان پىكىر، مۇلاھىزە، ئادەتتە تۇرمۇشتا كوپلىگەن تەجرىبىلەرنىڭ قىسقىچە ۋە ئىنىق خۇلاسىسى. بۇ خولاسە نەچچە مىڭ يىللار داۋامىدا ئەۋلادتىلار تەرىپىدىن تەكشۈرۈلۈپ سىنالغان، مۇكەممەللەشكەن. شۇڭلاشقا ماقالدا ئېيتىلغان پىكىرنى ئىنكار قىلىش ئاساسلىقىچە مۇمكىن ئەمەس، ماقالنى كىشىلەر تۇرمۇش ساۋېنغى سۈپىتىدە قەدىرلەيدۇ، ئوزلىرىنىڭ كۈندۇلۈك تۇرمۇش ئىشلىرى ئۈچۈن كەڭ كولەملىك پايدىلىنىدۇ ھەمدە ئۇنىڭغا ئىشەنچىلىك ئەمەل قىلىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق ماقال-تەمسىللىرىنىڭ مەزمۇنى يۇقىرىدا كورسىتىلگەنلەرنىڭ ئىنتايىن باي ۋە خىلمۇ-خىل دۇر. ئۇ ئويغۇر خەلقىنىڭ قەدىمقى زامانلاردىن تارتىپ، تا ھازىرقى دەۋرىمىزگىچە بولغان بارلىق تۇرمۇش ھادىسىلىرىنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ، يەنى ۋەتەن ۋە ۋەتەنپەرۋەرلىك، ئەمگەك ۋە ئەمگەك سويۇش، كوللېكتىپ ۋە كوللېكتىۋىزىملىق، سىنىپ ۋە سىنىپلار مۇناسىۋىتى، ئىتتىپاقلىق، ئوملۇق ۋە يەككىلىك، دوستلۇق ۋە دۇشمەنلىك، باتۇرلۇق ۋە قورقانچاقلىق، ئىلىم-پەن، ھونەر-كەسىپ، ۋاقىت-مەزگىل ۋە تەبىئەت ھادىسىلىرى، ئەقىل-ئىدىرەك، كەمتەرلىك، تەكەببۇرلۇق ۋە ماختانچاقلىق، راستچىللىق ۋە يالغانچىلىق، دانالىق ۋە نادانلىق، مۇھەببەت ۋە ۋاپادارلىق، سەمىمىيەتلىك، دوستلۇق، يولداشلىق، ئىقتىسات ۋە ئىقتىساتچانلىق، ئارزۇ-ئۇمىت ۋە ئىشەنچ، ياشلىق ۋە قېرىلىق، تازىلىق ۋە ساغلاملىق، كەسەللىك ۋە ئولۇم-يېتىم، ھوشيارلىق ۋە ئېھتىياتسىزلىق

چانلىق، بىخىللىق ۋە ئاچكوزلۇك، مىجەز، خۇلق ۋە پەزىلەت، ئائىلە-تۇرمۇش، تاماق ۋە يىمەك-ئىچمەك، بايلىق ۋە كەمبەغەللىك، سودا-سېتىق ۋە ئىلىم-بىرىسم، ئېتىقات ۋە ئىشەنچ، پەندە-نەسىھەت ... قاتارلىق كەڭ تېمىتىك مەزمۇنلارنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ.

ماقال-تەمسىللەر مەزمۇن جەھەتتىن روشەن سىنىپى خاھىشقا ئىگە بولغاچقا، ئوتمۇش كونا جەمىيەتتە ھوكۇمران ئورۇندا تۇرغۇچى ئەزگۇچى سىنىپلارنىڭ ئىدىئولوگىيەسى بەزى ماقال-تەمسىللەردە ئىنكاس قىلىنىپ، ئۇلارنىڭ پەسكەش روھى دۇنياسىنى، ئىدىيالىستىك پىكىر-ئېقىملىرىنى ئىپادىلىگەن؛

△ ئېرىقنىڭ يېنىنى ئال، چاكارنىڭ چىنىنى (ئال)

△ قۇم يىغىلىپ تاش بولماس، قۇل يىغىلىپ باش (بولماس)

△ ئىست ۋاپا، خوتۇن جاپا.

△ خوتۇن كىشىنىڭ چىچى ئۇزۇن، ئەقلى قىسقا قاتارلىق ئورۇقچىلىق، قۇللۇق، فېئوداللىق خۇراپى ئىدىيىلەرنى تەشۋىق قىلىدىغان ماقال-تەمسىللەرنى ئەمگەكچى خەلقىنىڭ ئىلغار قاراشلىرى ئەكس ئەتكەن ماقال-تەمسىللەردىن پەرقلەندۇرۇشمۇ كېرەك.

لېكىن مۇنداق ماقال-تەمسىللەرنى تارىخ بېتىدىن ئوچۇرىۋېتىشكە بولمايدۇ. چۈنكى ئۇنىڭدىن فېئودال ھوكۇمرانلار سىنىپىنىڭ ئىدىئولوگىيەسىنى مۇھاكىمە قىلىشتا سەلبىي ماتېرىيال سۈپىتىدە پايدىلىنىشقا بولىدۇ.

ماقال-تەمسىللەرنىڭ شەكلى ئىخچام، خەلق ماقال-تەمسىللىرى قورۇلۇش شەكلى جەھەتتە ۋە پوئېتىك خۇسۇسىيەتلىرى ئىنتايىن ئوزۇنگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. بۇ ئۇيغۇر خەلق ماقاللىرىنىڭ شەكىل ئالاھىدىلىكلىرىنى كورۇپ باقايلى؛ ئىنتايىن ئوزۇنىڭ قۇرۇلۇش شەكلى جەھەتتىكى خىلمۇ-خىللىقى بىلەن ئوخشىمىغان مەنالارنى ئىپادىلەيدۇ.

① بەزى ماقاللار پەقەت ئوز مەنىسىدىلا ئىشلىتىلىپ، يەنە بەزى ماقال-تەمسىللەر كوچمە مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ؛

△ تەن ساقلىق ـــ پادىشالىق

△ ئادەمنىڭ تەمى سوز بىلەن، ئاشنىڭ تەمى تۇز بىلەن.

△ مال سەمرسە ياغ بولىدۇ، يەر سەمرسە باغ بولىدۇ.

△ پولۇ قورۇشتىن، شورپا سورۇشتىن.

△ ئىشچان خوتۇن سەھەر تۇرۇپ چىچىنى تارايدۇ.
ھورۇن خوتۇن ۋاخچە تۇرۇپ كولۇگىنى كولايدۇ.

△ يەر تويمىغىچە ئەر تويماس، قاتارلىق ماقال-تەمسىللەر پەقەت ئوز مەنىسىدىلا قوللۇنۇلۇپ، ئوز مەنىسىدىن باشقا نەرسىلەرگە تەدبىق قىلغىلى بولمايدۇ، شۇڭا بۇنداق ماقال-تەمسىللەرنىڭ ئەمەلىيەتتە ئىشلىتىلىش دائىرىسى چەكلەنگەن.

ئەكسىچە:

(2) ـــ ئىككى ئات تىپىشسە ئاردىدا قالغان ئىشەككە زىيان.

— چومۇله بىرلەشسە شىرنىڭمۇ تېرىسىنى شىلمۇالمىدۇ.
— ئوز يېرىدە قوزغونەك ھەم غاز ئالار ھەم ئودەك،
كىشى يېرىدە بوز لاچىن نە غاز ئالسۇن نە ئودەك.
— ئېتى ئۇلۇق سوپرىسى قۇرۇق.
— ئىككى نان تاپسا بىرىنى داپ چالمىدۇ.
— ھەسىنىكام ئاچچىق، ئامۇتى تاتلىق.
— قول-قولنى يۇسا، قول قوپۇپ يۇزنى يۇيار.
— بۇغداينىڭ بانىسىدا قارىمۇق سۇ ئىچىپتۇ.
— ئاغزى يۇمشاق موزاي قوش ئەچەك ئىمەر.
— ئىشەنگەن تاغدا كىيىك ياتماپتۇ... قاتارلىق ماقال-تەمسىللەر گەرچە ئەينى مەزگىللەردە بىرەر ۋەقەنى ياكى ھادىسىنى ئاساسلانغان ھالدا پەيدا بولغان بولسىمۇ، ھازىر پەقەت كوچمەمەنمىدىلا ئىشلىتىلمىدۇ. ئۇدۇل مەنىسى بويىچە تۇرمۇشتا تەدبىقلىنىدا، ئۇنىڭ ھېچقانداق ئەقلىيە تۇسى بولمايدۇ. ئۇنىڭدىكى مەنىتىقلىق پىكىر پەقەت ئۇ قارىتىلغان ھادىسە ۋە شەيئىلەر ئىچىگە يۇشۇرۇنغان بولىدۇ.

يەنە بەزى ماقاللار بارکى، ئۇلار ھەم كوچمە مەنىسىدە ھەم ئوز مەنىسىدە ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

(5) — ياخشى ئاتقا بىر قامچا يامان ئاتقا يۇز قامچا.
— سۇ كېتىدۇ تاش قالىدۇ، ئوسما كېتىدۇ قاش قالىدۇ.
— ئالتۇننىڭ قەدىرىنى زەگەر بىلەر.
— پاختا ئىچىگە كىرىۋالغان تىكەن قولغا بەك سانچىلىدۇ.
— پاختا ئىچىدە ئوت ساقلىغىلى بولمايدۇ.

مۇنداق ماقاللارنىڭ ئىپادىلىگەن مەنىسىنى ئۇنىڭ ئىشلىتىلىش ئورنى ۋە شارائىتىگە قاراپ ئايرىپ ئېلىش كېرەك. چۈنكى يۇقۇرقى ماقاللار بىرىنچىدىن، ئوزىنىڭ ئۇدۇل مەنىسىدىمۇ ئىشلىتىلىدۇ، شۇنداقلا ئىجتىمائى تۇرمۇش ئالغاندا، ئوز مەنىسىدىن باشقا كوچمە مەنادىمۇ ئىشلىتىلىدۇ. شۇڭا مۇنداق ماقاللار مەنا جەھەتتىن مۇقىملىققا ئىگە ئەمەس.

(4) ئۇيغۇر ماقال-تەمسىللىرى ئىچىدە، مۇنداق شەكىلدىكى ماقاللارمۇ بارکى، بەزىلەردىنىڭ مەناسىنى يەككە ھالەتتە ئايرىش مۇمكىن ئەمەس، پەقەت ئۇ مەلۇم كونكرىت ئوبيكتقا قارىتىپ ئېيتىلغاندىلا، ئاندىن ئۇ بەلگىلىك مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇنىڭدا ئىپادىلەنگەن مەنا كوپۇنچە شۇ ماقال ياكى تەمسىل قارىتىلغان ئوبيكتنىڭ تامامەن ئەكسىچە تەئەددى قىلىش، زەردە قىلىش، تەنە قىلىش يولى بىلەن يەتكۈزىلىدۇ. بۇنداق ماقال-

تەمسىللەرنى ھەجۋى مەنىدە قوللىنىلىدىغان ئالالگورىيىلىك ماقال - تەمسىللەر دەپ ئاتاش مۇمكىن؛

△ ياز بولسا قىش بولمىسا، ئاش بولسا ئىش بولمىسا،
△ ئېتىك ھارسا دوگگە چاپ.
△ ئۇسسىساك تالقان كاپ ئەت.
△ مۇزلىساك مۇز يە
△ ئالسام بەرمەسەم.
△ ئۆزمە پىش، ئاغزىمغا چۈش ... قاتارلىق ماقال - تەمسىللەرنى ئۇدۇل ئىشلەتكەندە، ئۇنىڭ پىكر مەنىسىنى بىلگىلى بولمايدۇ. پەقەت بەلگىلىك ھادىسە ۋە نەرسىلەرگە تەدبىقلانغاندىلا مەلۇم مەنىنى ئىپادىلەپ، پەندە - نەسىھەت مەزمۇنىغا ئىگە بولىدۇ.

ماقال - تەمسىللەر بەدىئى تۈزۈلۈش جەھەتتىن ھەر خىل ئىستىلىستىك ۋاستىلارغا تايىنىدۇ. بولۇپمۇ ئوخشۇتۇش، سىمۋول، سېلىشتۇرۇش، جانلاندۇرۇش قاتارلىق تەسۋىرى ۋاستىلارنىڭ يارىدىمى بىلەن پىكر مەزمۇنىغا بەدىئى كۈچ بېغىشلايدۇ.

△ قىشنىڭ گۈلى ـــ ئوت.
△ بىر قالمىغاچ كەلمەك بىلەن باھار بولماس.
△ يالغان گەپنىڭ ئات ئىگىرى توقۇغلۇق.
△ ئىشقى يوق ئىشەك، دەردى يوق كىسەك.
△ بالىلىق ئوي بازار، بالىسىز ئوي مازار.
△ قىلىچ قېنىدا ياتسا دات باسمىدۇ.

قاتارلىق ماقال - تەمسىللەر قويۇق تەسۋىرى ۋاستىلارنىڭ يارىدىمى بىلەن چوڭقۇر مەنتىقىلىق مەنىگە ئىگە بولغان.

ماقال - تەمسىللەر دائىملىق تۇرمۇشقا زىچ تەدبىقلىنىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭدىن كىشىلەر پايدىلانغاندا، كوگىلىدىكى پىكرىنى ئىپادىلەش مەقسىدىدە لازىم تېپىلغاندا ئۇنىڭ ئەسلى شەكلىنى قىسمەن ئۆزگەرتىپ ئىشلىتىشكىمۇ بولىدۇ. «ئاچنىڭ دەردىنى توق بىلمەس» دېگەن تەمسىلنى بەزى ھاللاردا «ئاچنىڭ دەردىنى توق نەدىن بىلسۇن» دەپ ئۆزلەشتۈرمە گەپكە ئايلاندۇرۇپ قوللۇنۇش مۇمكىن. بۇنداق ئەھۋال بولۇپمۇ شېئىرلاردا كوپ ئۇچرايدۇ. شېئىرلاردا ماقال - تەمسىللەر نەقىل قىلىنغاندا، ئۇنىڭ ئەسلى پورمىسى بۇزۇلۇپ، ماقالدىكى سوزلەرنىڭ ئورنىغا ئورۇن ئالمىشىپ كىتىشىدەك ئەھۋاللا يۈز بېرىدۇ؛

قولۇم قامچا پۇتۇم ئاتتى ئۆكا بىر چاغلار،
ماڭالمايمەن قېنى ھازىر ئىشەنگەن تاغلار، دېگەن شېئىرى پارچىدا «ئىشەنگەن تاغدا كىيىك ياتماپتۇ» دېگەن ماقالنىڭ بىر بولىگى ئۆزلەشتۈرۈپ ئىلىنغان.

ئوزگى يۇرتتا شاهى تون ئىچره قورۇنغان تەنلىرىم،
ئوز ئىلىمده يايرىغاي كېيىسەم كولاهۇ - جەنده مەن.

× × × ×

قۇتربدى هەدەپ شاپاشلاپ، هورپىيىپ دەهشەت سىلىپ،
دېيىشىپ: «بازار شۇنىڭ كىم ماڭسا چاققان ئالدىدا».

(ت. ئىلىيوپ)

بۇ ئىككى پارچىنىڭ بىرىنچىسىده «كىشى يۇرتىدا سولتان بولغىچه، ئوز يۇرتۇڭدا ئۇلتاڭ بول» دىگەن ماقال، ئىككىنچىسىده «بازار چاققانلىڭ» دىگەن تەمسىل شەرى پورمىدا ئوزلەشتۇرۇلگەن.

ماقال - تەمسىللەرنىڭ شەكلىنى قىسمەن ئوزگەرتىپ پايدىلىنىشقا بولىدىغانلىقى ئۇچۇن، بەزى ماقال - تەمسىللەرنىڭ شەكىل جەھەتتىن ئوخشىمايدىغان بىر نەچچە خىل ۋاريانتلىرى پەيدا بولغان.

1- تويغا بارساڭ تويۇپ بار،
بوز خالتاڭنى قويۇپ بار.
2- تويغا بارساڭ تويۇپ بار،
بەش بالاڭنى قويۇپ بار.
3- تويغا بارساڭ بۇرۇن بار،
بۇرۇن بارساڭ ئورۇن بار.
4. تويغا بارساڭ تويۇپ بار،
تاۋا - توقا كېيىپ بار.

يۇقۇرىدىكى مىسالدا بىر ماقالنىڭ 4 خىل ۋاريانتى كورسىتىلگەن. ئۇنىڭ بىرىنچى بولىگى شەكىل جەھەتتىن ئوخشاش بولسىمۇ، ئىككىنچى بولىگى مەلۇم ئوزگۇرۇش ياسىغان. بۇنىڭ سەۋەبى، ماقال - تەمسىللەر ئېغىزدىن ـــ ئېغىزغا كوچۇش جەريانىدا تۇرلۇك ئىجتىمائى قاتلام كىشىلىرىنىڭ ئوخشاش بولمىغان تۇرمۇش چۇشەنچىلىرى ۋە تەجرىبە - ساۋاقلىرىنى سىڭدۇرىدىغانلىقىدىن ئىبارەت. يەنە بىر تەرەپتىن، هەر قايسى جايلارنىڭ تۇرمۇش شارائىتى، ئورۇپ - ئادىتى ۋە تىل شۇلىرى ئاز - تولا پەرقلىنىدىغانلىقى ئۇچۇن، بىر مەزمۇندىكى ماقال، باشقىچە سوز - ئاتالغۇلار بىلەن تۇزۇلگەن بولىدۇ.

مەسىلەن:

1- هەسەلنى كوپ يىسەڭ ئەمەن تېتىيدۇ.
2- هالۋىنى كوپ يىسەڭ زاڭ تېتىيدۇ.
1- سادىن نار چىقمىتۇ.
2- سادىن لاچىن تۇغۇلۇپتۇ.

1- بىلىملىك ئوزار،
بىلىمسىز توزار
2- بىلىملىكنىڭ باھاسى يوق،
بىلىمسىزنىڭ ساپاسى،
3- بىلىملىك ئاسمانغا چىقىپتۇ،
بىلىمسىز ساماندا يېتىپتۇ.
4. بىلىملىك ـــ نۇر
بىلىمسىز ـــ خور.
1. قورقماق يەردە جەن بار،
2- قورقمانغا قوش كورىنەر
كولەڭگىسى بەش كورۇنەر.

1- ئەقىل بولمىسا كوز تام توشىگى
2- كوڭۇل بىلەن قارىمساڭ كوز تام توشىگى.
1. سەن سالا، مەن سالا، ئاتقا ئوتنى كىم سالا،
2- سەن سالا، مەن سالا ئاشقا پۇرچاقنى كىم سالا

يۇقۇرقىدەك سەۋەپلەر بىلەن ئوزگۇرۇپ، تۇرلۇك شەكىل ئالغان ماقال-تەمسىللەر خىلى كوپ ئۇچرايدۇ. بۇنىڭ بىرى ئاساس، قالغان خىللىرى ۋاريانت بولىدۇ. ۋاريانت-لار مەزمۇن جەھەتتە ئوخشاش بولسىمۇ، ئورۇن ۋە يەيتكە قاراپ تاللاپ ئىشلىتىلىدۇ.

(7) يەنە شۇنداق ماقال-تەمسىللەرمۇ ئۇچرايدىكى، دىمەكچى بولغان بىرخىل مەقسەت قارىمۇ-قارشى مەزمۇندا تۇزۇلگەن بولىدۇ.

مەسىلەن:

1. ئاتمىشقا كىرگەن ئاتىدىن ئەقىل سورىما،
2- ئاشنى باداڭدىن سورا، ئىشنى كاداڭدىن.
3- چوڭنىڭ ئەقلىمۇ چوڭ.
4- بىر چوڭنىڭ گېپىگە كىر، بىر كىچىكنىڭ.
5- بورە قېرىسىنى ئالدايدۇ.
6- كوپ قېرىنىڭ ئىچىدە بىر بالا بولسا دانا بولار،
كوپ بالا ئىچىدە بىر قېرى بولسا، بالا بولار.

1. قىرق ھونەر ھونەر ئەمەس،
ئەسلى ھونەر ـــ چويلىچىلىق.
2- ئەركىشىگە يەتمىش تۇرلۇك ھونەرمۇ ئاز

1. گەپكە كەلگەندە ئاتاڭدىن قايتما.
2- ئاغزىمغا كەلدى دەپ دېمە.
ئالدىمغا كەلدى دەپ يېمە،

ماقال - تەمسىللەرنىڭ مەزمۇنىدىكى مۇنداق قارىمۇ - قارشىلىقنىڭ بولۇشى ھەرقانداق ھادىسە ۋە نەرسىنىڭ ئىككى تەرىپى بولىدىغانلىقى ئۈچۈن، كىشىلەر مەسىلىنىڭ قايسى تەرىپىگە دۇچ كەلسە شۇ توغرىدا تەجرىبە ھاسىل قىلغان ۋە شۇنىڭغا ماس ماقال - تەمسىللەرنى ئىجات ئەتكەن.

(ج) ئۇيغۇر خەلق ماقال - تەمسىللىرى كوپۈنچە ئىككى بولەكتىن تۈزىلىدۇ. ھەر - بىر بولىگى بىر - بىرىگە بەزى خۇسۇسىيەتلىرى بويىچە يېقىن تۇرغان نەرسە ياكى ھادىسە - لەرگە قارىتىلغان بولىدۇ. مۇنداق ماقاللارنى ئىشلىتىشكە توغرا كەلگەندە، ئىككى بولەكنى بىردەك تولۇق ئىلىشىمۇ مۇمكىن، ياكى بىر بولىگىنىلا ئېلىپ ياردەمچى مەنا بېرىدىغان بولىگىنى قالدۇرۇپ قويىشىمۇ مۇمكىن؛ مەسىلەن

— يامانغا ياغ ياراشماس، ئوشكىگە يۇمغاقسۇت،
— دوست سوزىنى تاشلىما، تاشلاپ بېشىڭنى قاشلىما.
— ئىككى ياخشى ئىچىدە قىل ئۈزۈلمەس،
تومۇر زەنجىرنى ئۈزىدۇ ئىككى بىلمەس.
— تاما - تاما كول بولار، تامماي قالسا چول بولار
— ئالماقنىڭ بەرمىگى بار، چىقماقنىڭ چۇشمىگى.
— تەڭ يىگەن تەنگە سىغەر، يالغۇز يىگەن يەرگە (سىغەر)
— يالغۇز ئاتنىڭ چىڭى چىقماس،
چىڭى چىقسىمۇ دىڭى چىقماس.

ئىككى بولەكتىن تۈزۈلگەن بۇنداق ماقاللارنىڭ بىرسى ئاساسى بولەك بولۇپ، ئىككىنچىسى ئەشۇ بولەكنى تولۇقلاش، كۇچەيتىش، جانلاندۇرۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. شۇڭا ئۇنىڭ ئاساسى بولىگىنى ئىشلەتسىمۇ شۇ ماقالنىڭ ئومۇمى مەنىسىگە تەسىر يەتكۈزمەيدۇ.

— بالىلىق ئوي — بازار،
بالىسىز ئوي — مازار.
— يەر بۇزۇلسا بۇدۇشقاق بولار،
خوتۇن بۇزۇلسا ئۇرۇشقاق بولار.
— ئۆزەڭنى مەھكەم تۇت، خوشنالىقنى ئوغرى تۇتما.
— ئىشلىمەك ئالمىەن قاپلاپ ئاش،
ئىشلىمەك قالمىەن تاتلاپ باش. قاتارلىق ماقاللارمۇ ئىككى بولەكتىن

تۇزۇلگەن بولۇپ، ھەربىر بولىگى مۇستەقىل مەنىگە ئىگە. لېكىن ماقال سۆپىتىدە ئىشلەتكەندە، ئۇنىڭ بىر بولىگىنى ئىشلىتىپ يەنە بىر بولىگىنى چۈشۈرۈپ قويۇشقا بولمايدۇ. ئۇنداقتا ئۇنىڭ ماقاللىق تۈسى ئۇزگۈرۈپ كېتىدۇ. بۇنداق ئىككى بولەكتىن تۇزۇلگەن ماقال - تەمسىللەر - نىڭ ئورۇن - تەرتىۋى ھەممە ۋاقىت تۇراقلىق بولمۇھەمەيدۇ، بەلكى پات - پات ئورۇن ئالمىشىپ قېلىشىمۇ مۇمكىن. مۇنداق ھالدا ئىمكانىيەت بار سىنتاكسىسلىق قانۇنىيەت بو- يىچە ئىگە ۋە خەۋەر شەكلىگە كەلتۈرۈپ تۇزەش لازىم. چۈنكى ئۇيغۇر خەلق ماقال - تەمسىللىرى قۇرۇلۇش شەكلى جەھەتتىن 1 - بولىگىدە شەرت - شارائىت بېرىلسە، ئىككىنچى بولىگىدە نەتىجە ۋە خۇلاسە بېرىلىدۇ، يەنى بىرىنچىسى ئىگە، ئىككىنچىسى خەۋەر ھالىتىدە تۇزىلىدۇ ياكى ئۇنىڭ ئەكسىچە بولىدۇ.

(9) ئۇيغۇر خەلق ماقال - تەمسىللىرى مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن نىسبى مۇقىملىققا ئىگە بولۇش بىلەن بىرلىكتە، جەمىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ داۋاملىق يېڭى ماقال - تەمسىللەر پەيدا بولۇپ تۇرىدۇ، بەزىلىرى ئۇنىڭ ئەكسىچە ئۇزىنىڭ رولىنى يوقۇتۇپ ئاستا - ئاستا ئىشلىتىلىشتىن قالىدۇ، يەنە بەزىلىرى گەرچە پۈتۈنلەي ئىشلىتىلىشتىن قالمىسىمۇ، يېڭى مەنا، مەزمۇنغا ئىگە بولغان ھالدا قىسمەن ئۇزگەرتىلىپ ئۇزلۇكسىز بېيىپ بارىدۇ.

— كۆرەش قېيىن، غەلىبە شىرىن.
— ئوت قويسا ئامبال يوق سوراق
پۇخرا ياقالمامدۇ چىراق.
— خەلق قوزغالسا تومۇر مۇنارمۇ گۇم بولمدۇ.
— كىشىنىڭ تامىغىنى يەپ تىلىڭ قىسقىرىدۇ.
كىشىنىڭ سوغىسىنى ئېلىپ قولۇڭ قىسقىرىدۇ.
— سويگىن ئامما ئىشىنى، مەھكەم تۇتقىن پىشىنى.
— كادىر بولساڭ سىلىق بول،
سۇغا چۈشكەن بېلىق بول.
— ياندا قويساڭ ئوتتۇز تەڭگە توقتۇز بولار،
بانكىغا قويساڭ توقتۇز تەڭگە ئوتتۇز بولار.

قاتارلىق ماقال - تەمسىللەر بۇگۈنكى دەۋر روھىغا ماس ھالدا يېڭىدىن پەيدا بولۇپ، ئۇيغۇر خەلق ماقال - تەمسىللىرى ئاربىسىدىن مۇناسىپ ئورۇن ئالدى.

(10) ھەر قايسى قېرىنداش مىللەتلەر ۋە خەلقلەر ئارىسىدىكى ئۇز ئارا مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ۋە باشقا ئىجتىمائى مۇناسىۋەتلەر نەتىجىسىدە ماقال - تەمسىللەرمۇ تەبىئى ھالدا ئۇز ئارا سىڭىشىدۇ. بولۇپمۇ ئازاتلىقتىن كېيىن شەكىللەنگەن قېرىنداش مىللى دوستلۇق ۋە ھەمكارلىق نەتىجىسىدە باشقا مىللەتلەرنىڭ خېلى كوپ ماقال - تەمسىللىرى خەلقىمىز ئارد- سىغا سىڭىشىپ كۆندۇلۈك تۇرمۇشتا كەڭ پايدىلىنىلماقتا. مەسىلەن:

— دەرەخ يەلپۇنى مايمۇن توزۇپتۇ.
— ئۇچقۇندىن يانغىن چىقىدۇ.
— دەرت تېغى ئاستىدا ئويغۇنۇپ پارتلىماسلىق، ئاخىرى يەنچىلىپ ئولىسەن.
— ۋەتەنسىز كىشى - ئاخشىسىز بۇلبۇل.
— ئاغزىڭ قانغا تولسىمۇ، دۇشمىنىڭ ئالدىدا تۇكۇرمە.
— ئاۋايلاپ ئۇچمىغان قۇش قانىتىدىن ئايرىلىدۇ.
— ئاغمىخانىنىڭ توخۇنى ھېيتلىشىدا ياخشى نىيەت يوق.
— كۆرەش قۇربانسىز بولماس، كۆرەشسىز ئازاتلىق بولماس.
— بورە يۇڭىنى پاخپايتىپ ئۇرۇقلىغىنى بىلدۈرمەس.
— بورىنىڭ قوي يېيىشى قوينىڭ گۇناكارلىغىدىن ئەمەس.
— دۇنيادا ھوشيارلىقتىن ئارتۇق چىگرا يوق.

قاتارلىق كۆپلىگەن ماقال - تەمسىللەر تەرجىمە ئارقىلىق ئۇزلەشكەن بولۇپ، ئۇلار تەدرىجى ھالدا ئۇيغۇر خەلق ماقال - تەمسىللىرىنىڭ تەركىۋى قىسمىغا ئايلاندى ۋە ئايلانماقتا. يەنە بىرمۇنچە ماقال - تەمسىللەر بارىكى، ئۇلار قېرىنداش مىللەت خەلقلىرىنىڭ ھەممىسگە ئورتاق. شۇڭا تۇرمۇشقا ئۇزلۇشۇپ كەتكەن ئۇنداق ماقال - تەمسىللەرنى ئېتنىك جەھەتتىن «سېنىك»، «مېنىك» دەپ ئايرىش ھاجەتسىز.

خەلق ماقال - تەمسىللىرىنىڭ شەكلى قۇرىلىشىدىكى يەنە بىر كۆزگە كۆرىنەرلىك ئالاھىدىلىك ئۇنىڭ مۇستەھكەم ۋە تۇراقلىق شېئىرى ئاھاڭلارغا ئىگە بولغانلىغىدۇر. بولۇپمۇ ئۇيغۇر خەلق ماقال - تەمسىللىرىنىڭ كوپچىلىگىدە تۇراق، ۋەزىن قاپىيە بولىدۇ. ماقال - لاردىكى قاپىيە شەكىللىرى ئۇزۇن خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، ئايات قاپىيە، ئېچ قاپىيە ۋە باش قاپىيە شەكىللىرىدە كېلىدۇ.

(1) ئايات قاپىيە — ئىككى بولەكتىن تۇزۇلگەن ماقاللارنىڭ ھەر بىر بولىكىنىڭ ئاخىرقى سوزلىرى ئوز ئارا قاپىيىلىشىپ كەلگەن بولىدۇ؛

△ تاينى باقساڭ ئات بولار
بورىنى باقساڭ يات بولار

△ يۇرت قوغدىساڭ ئوسەرسەن
قوغدىمىساڭ ئوچەرسەن

△ بىر تال باش
بىر قوشۇق ئاش

(2) ئېچ قاپىيە؛

△ ئىش قورالىڭ ساز بولسا

مۇشەققەتتىك ئاز بولار

△ ئاتاق كوكبېشى بولغىچە

ئويۇق سۇ بېشى بولسۇن.

△ تەربىيە باشتا قاتتىق بولسا

ئاخىرى تاتلىق بولار

(3) باش قاپىيە — ماقال - تەمسىلەردە كوپ ئۇچرايدىغان قاپىيە شەكلى بولۇپ، ئۇنىڭدا تەڭداش ئىككى بولەكنىڭ بېشىدىكى سوز ياكى بوغۇملارنىڭ ئوز ئارا ئاھاڭ داشلىغى ئاساس قىلىنىدۇ.

△ ئىشى يوقنىڭ

ئېشى يوق.

△ مەينەتتىن قاچما

مىننەتتىن قاچ.

△ ئويناپ سوزلىسەڭمۇ

ئويلاپ سوزلە.

△ ئارمان كوپ

دەرمان يوق.

يوقۇرقى ئۇچ خىل قاپىيە شەكلى ئايرىم قوللىنىلغاندىن تاشقىرى، بەزىدە بىر لىكتە قوللىنىلىدۇ:

(1) باش ئاياق قاپىيە:

△ پىلانسىز ئىش

قېلىپسىز قىش.

△ بىزنىڭكىگە كەلسە يەپلا

سېنىڭكىگە بارسا گەپلا.

△ ئىشلەپ يىگەن لەززەتلىك

تىلەپ يىگەن مىننەتلىك.

(2) باش - ئىچ قاپىيە:

△ ئوغاق تۇتۇپ ئاتاق قالغىچە

ئويماق تۇتۇپ ئاناڭ قالسۇن.

△ ئەلدە ئابرويۇڭ بولسا
چولدە يۇكۇڭ قالماس.

△ پۇلۇڭنىڭ كەتكىنىگە قارىما
ئىشىڭنىڭ پۈتكىنىگە قارا.

(3) ئەچ - ئايال قاپىيە:

△ دۇشمەن سىرىڭنى ئوغۇرلايدۇ
دوست خاتايىڭنى توغۇرلايدۇ.

△ دوست سوزنىنى تاشلىما
تاشلاپ بېشىڭنى قاشلىما.

△ قولى گۈل ئېتىدۇ غەزا
قولى گال تارتىدۇ ئەزا.

(4) باش - ئەچ - ئايال قاپىيە:

△ ئېگىلگەنگە ئېگىلگىن بېشىڭ يەرگە تەككىچە
كېرىلگەنگە كېرىلگىن بېشىڭ كوككە يەتكىچە.

يەنە بەزى ماقال - تەمسىللەر باركى؛ ئۇلار ۋەزىن، رېتىم، قاپىيە جەھەتلەردىن خەلق قوشاقلىرىدەك مۇكەممەل تۇسكە كىرگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھىكمەتلىك قوشاقلار دەپ ئاتاش مۇمكىن؛

سۇغا سالسام سۇ كوتەرمەس مىسقال تومۇرنى،
ئالتۇن بېرىپ ئېلىپ بولماس قالغان كوڭۇلنى.

× ×

زىمىستان كورمىگەن بۇلبۇل باھارنىڭ قەدرىنى بىلمەس،
جاپانى تارتمىغان ئاشىق، ۋاپانىڭ قەدرىنى بىلمەس.

× ×

ئوتمە نامەرت كوبرىگىدىن،
سەل سېنى ئاقتۇرسۇن.
ئېچمە نامەرت ئاشنى،
ئاشلىق سېنى ئولتۇرسۇن.

× ×

كىم ياماناتلىق ئويلىسا،
تاپماس ياماناتلىقتىن ئامان.
شۇ ياماننىڭ ئاپىتى،
يانغاي ئوزىگە شۇ زامان.

× ×

جاپانى كىم تولا چەكسە،
گوھەرنى شۇ ئالۇر تاشتىن.
گوھەرنى ئالغىچە تاشتىن،
نى سەۋدا ئوتىدۇ باشتىن.

مۇنداق شەھرى ماقالالارنىڭ كوپچىلىگى ھەتتا ئاھانغا سېلىنىپ، خەلق ناخشىلىرىغا ئايلانغان.

ئومۇمەن، خەلق ماقال-تەمسىللىرى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى قىممەتلىك مىراس. ئۇ گويا ئوز باغرىدا مول بايلىق ساقلاپ ياتقان كانغا ۋە تىنىمسىز بۇلدۇقلاپ ئېقىپ تۇرغان بۇلاققا ئوخشاش ئەدەبى تىلىمىزغا ئۇزلۇكسىز ھاياتى كۈچ ۋە مەنا بېغىشلاپ تۇرىدۇ. خەلق تۇرمۇشىنىڭ قامۇسى سۈپىتىدە خەلق ئاممىسىنى مەول ئىجتىمائى بىلىم ۋە ئىشلەپچىقىرىش بىلىمى بىلەن تەمىنلەيدۇ، مىللىتىمىزنىڭ يۇكسەك ئەخلاقىي پەزىلەتىنى تەمىنلەيدۇ، مىللى ئەنئەنىسىنى تېخىمۇ جانلاندۇرىدۇ، ئەمگەكچى خەلق دانالىغىنى نامايىش قىلىدۇ.

10 - باپ

تېپىشماقلار

تېپىشماقلار ئوزۇمگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ بىر تۈرى. ئۇ شەكىل جەھەتتىن قىسقا ۋە ئىخچام بولۇپ، شەكىل قۇرۇلۇشى ماقال - تەمسىلگە يېقىنراق كېلىدۇ. لېكىن مەنا جەھەتتىن تۆپتىن پەرق قىلىدۇ.

«تېپىشماق» سۆزى «تاپ» بويرۇق پېئىلىغا «ئىش - ماق» قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇش بىلەن ياسالغان بولۇپ، ئادەتتە «تېپىش»، «ئويلاش»، «ئەزلەش» مەنىسىنى بېرىدۇ.

تېپىشماقلارنىڭ ئۇسلۇبى مېتافورا (ئىستارا)، كىنايە يولى بىلەن سۆزلەرنى كوچمە مەنىدە ئىشلىتىپ، يوشۇرۇلغان نەرسە، ھادىسىلەرنىڭ بەلگىلىرىگە ئىككىنچى بىر نەرسە، ھادىسىلەرنىڭ بەلگىلىرىنى قىياسلاش، ئوخشاشلىقنى ئىپادىلەشتۇر. تېپىشماقلارنىڭ شۇ خۇسۇسىيىتى ھەققىدە قەدىمقى يونان پەيلاسوپى ئارىستوتېل تېپىشماق «ناھايىتى مۇكەممەل مېتافورا تۆزۈش يولى» دەپ توغرا ئېيتقان ئىدى.

تېپىشماق ئېيتىش قەدىمقى زامانلاردىن باشلاپ، تۇرلۇك خەلقلەرنىڭ ھاياتى، ئىجتىمائى شەرت - شارائىتلىرى، دۇنيا قاراشلىرى، ئورپ - ئادەتلىرى، مەفولوگىك تەسەۋۋۇرلىرى بىلەن باغلىق بولغان. روس خەلقى ئارىسىدا دىكابىر، يانۋار، ئايلىرىدا، تۈركىيە خەلقىدە نوۋروز بايرىمى ئاخشاملىرىدا تېپىشماق ئېيتىش رەسىملىشىپ ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

بىز ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا قارىساق، بەزى شېئىرلارنىڭ مۇئەمما (تېپىشماق شەكلىدە) يېزىلغانلىقىنى كۆرىمىز. مۇنداق مۇئەممالار شەكلىدىكى پارچىلار بەزى خەلق داستانلىرى ۋە ھېكايىلەردىمۇ سېلىشتۇرۇپ كەتكەن. «غېرىپ - سەنەم» داستانىدا خىزىر بىلەن غېرىپنىڭ ئوز ئارا سۇئال - جاۋاپلىق ناخشىلىرى ماھىيەتتە تېپىشماقتىن ئىبارەت. شۇنداقلا خەلق قىسسىسى «تۇتىنامە» نامىلىق ئەسەردە تۇتى مۇنداق بىر مۇئەممانى ئارقىلىق سودىگەرنىڭ ئەقلىنى سىنايدۇ:

جېنى يوق بىر جانىۋار ئۇچقاي ھاۋادا
بولمىغاي ئات - توگە، پېلدىن ئول ياۋا.
يەنى يىغلايدۇ ئۇنىڭ يوقتۇر كوزى،

سوز قىلىدۇ تىلى يوق باردۇر ئۇزى
ئول ئاجايىپ ئويۇنغايكىم جانى يوق،
خوش ئاجايىپ كۆلگىسىدۇر ئاغزى يوق.

بۇ نىمە؟

سودىگەر كوپ ئويلاپ جاۋاپ بېرەلمىگەندە، تۇتى ئۇنىڭ «بۇلبۇل» ئىكەنلىگىنى ئېيتىپ بېرىدۇ. بۇ ھال تېپىشماقلار قەدىمدىن تارتىپ خەلقىمىزنىڭ ئەدەبىي ھاياتىدا مۇھىم ئورۇن تۇتۇپ كەلگەنلىگىنى ئىسپاتلايدۇ.

تېپىشماقلاردا سۇئال تەرزىدە ئېيتىلىدىغان پىكىرلەر مەلۇم بىر بەدىئى شەكىلگە چۈشكەن بولىدۇ. ئۇلار خۇددى ماقالىلارغا ئوخشاش ئىخچام، تەسىرچان پورمىدا يارىتىلىدۇ ۋە شەكىل جەھەتتىن نىسپىي مۇقىملىققا ئىگە بولىدۇ.

تېپىشماقلار ھەر قايسى دەۋرلەرنىڭ ئالاھىدىلىگە ئەگىشىپ ئىجادى ھالدا بېيىپ ماڭىدۇ ۋە يېڭى-يېڭى مەزمۇنلارغا ئىگە بولىدۇ. ئىنسانىي مەنسەتتىن ئېيتقاندا تېپىشماقلارنىڭ ئىجاتچىسى ئەمگەكچى خەلق ئاممىسى، بۇنىڭدىن تاشقىرى خەلق سەنئەتكارلىرى ۋە ئەدىپلەرمۇ يېڭى شەيئىلەرگە ماس ھالدا كوپلىگەن تېپىشماقلارنى ئىجات قىلغان ۋە شۇ ئارقىلىق تېپىشماقلار ئۇزلۇكسىز بېيىغان.

تېپىشماقلارنىڭ ئىجتىمائى رولى زور، چۈنكى ئۇ ئارقىلىق كىشىلەر بىر-بىرىنىڭ زېھنى قۇۋىتىنى سىنايدۇ، ئىزىلىرىنىڭ تەپەككۇر قىلىش ئىختىدارىنى ئوستۇرىدۇ، ئەقىل-ئىدرەك ۋە پەم-پاراسىتىنى يېتىلدۈرىدۇ. چۈنكى تېپىشماقلار بەدىئى تەپەككۇرنىڭ مۇئىسى بولۇپ، ئۇنىڭدا پىكىر يوشۇرۇنچە ئىپادىلىنىدۇ. تېپىشماقلارنىڭ سۇئال ۋە جاۋابىنى ئىچكى مەنتىقى قىياسلاش باشقۇرۇپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ تەبىئى ھالدا ئىنسانلارنىڭ تەپەككۇر ۋە تەسەۋۋۇرىنى قوزغاتقۇچى ئامىل بولىدۇ. مۇشۇنداق ئالاھىدىلىگى بىلەن بولۇپمۇ ئۇ، بالىلار ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبى قىسمى ھىسابلىنىدۇ.

ئادەتتە ئوسمۇرلەرنى تەربىيىلەشنىڭ ۋاستىلىرى ھەر خىل بولىدۇ، بالىلارنىڭ ئەقىل-پاراسىتىنى يېتىلدۈرۈپ، ئۇلارنى ئىلىم-پەننىڭ ئىختىدارلىق خادىملىرىدىن قىلىپ يېتىشتۈرۈپ چىقىشنىڭ ئامىللىرى ھەر خىل بولۇپ، ئەنە شۇ ئامىللار ئىچىدە تېپىشماقلارمۇ بەلگىلىمىك رول ئويناپىدۇ. چۈنكى ياش ئوسمۇرلەرنىڭ پىسخىكىسى خاراكتېرى ۋە ئالاھىدىلىگە ئاساسلانغاندا، ئۇلار تېپىشماق ئېيتىشقا ۋە ئۇنىڭ جاۋابىنى تېپىشقا ئالاھىدە قىزىقىدۇ. ئۇ ئادەتتە، ئوبرازلىق ھەم مۇزىكىلىق سېزىمگە ئىگە بولغانلىقى، ئۇنىڭ ئۇستىگە تىلى ناھايىتى راۋان ۋە ئاددى بولۇپ، جەلپ قىلىش كۈچى كۈچلۈك بولغان جانلىق ئوبراز قىياپى ھالدا سوراق-تەلەپلىگەنلىگى ئۈچۈن 4 - 5 ياشلىق بالىلارمۇ بەرھەر تېپىشماق ئاڭلاشى بىلەن ئۇنىڭغا قىزىقىپ، ئۇنىڭ جاۋابىنى تېپىش ئۈچۈن سەبىلەرچە پىكىر يۈرگۈزىدۇ. بۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، تېپىشماقلار ئەڭ كەڭ ئاممىۋىلىققا ئىگە بولغان بىر خىل ئىجادىيەت ھىسابلىنىدۇ.

تېپىشماقلار يالغۇز كىشىلەرنىڭ ئەقىل - پاراسىتى ۋە زېھنى قۇۋىتىنى يېتىلدۇرۇپ، پىكىر قىلىش قابىلىيىتىنى ئوستۇرۇشتىن تاشقىرى ئوزىدىكى جانلىق قىياپى ئوبرازلار ئارقىلىق ئىنسانلارنىڭ ئىجتىمائى ھاياتقا ۋە ماددى دۇنياغا بولغان مۇھەببىتىنى كۇچەيتىدۇ. گەرچە ئۇنىڭدىكى ئىدىيە ۋە سىياسى خاھىش خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ باشقا تۈرلىرىدەكىدەك روشەن ۋە كۇچلۇك خاراكتېر ئالغان بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدىمۇ بىلىنەر - بىلىنمەس دەرىجىدە ئىدىيىۋى خاھىش ئەكس ئېتىلىدۇ. تېپىشماقلارنىڭ ئىجتىمائىي مەنبە ئاساسىغا قارىغاندا، تاپماقچى بولغان تەسۋىرى ئوبرازنىڭ ئارقىسىدا ئەمگەكچى خەلقنىڭ روشەن ھاياتىمۇ بولىدۇ، شۇنداقلا تېپىشماقلارنىمۇ ئىجتىمائى ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان سەنئەتنىڭ بىر تۈرى دەپ ئاتاشقا ھەقلىقمىز.

تېماتىك مەزمۇن جەھەتتىن ئالغاندا، تېپىشماقلارمۇ كەڭ ۋە ھەر تەرەپلىمىلىككە ئىگە. ئۇمۇمەن ئالغاندا، ئىجتىمائىي ھادىسىلەردىن تارتىپ، تەبىئەت ئالىمىدىكى ماددى نەرسىلەرگىچە، دېڭىز - ئوكيانلاردىن تارتىپ، تاغ - دەريالارغىچە، ئاسماندىن تارتىپ يەر - زېمىنگىچە، ئۇسۇملۇك، دەل - دەرەخلەردىن تارتىپ، ھايۋانات دۇنياسىغىچە، تۇرمۇش لازىمەتلىرىدىن تارتىپ، يىمەك - ئىچمەك بويۇملىرىغىچە، تەبىئەت ھادىسىلىرىدىن تارتىپ، ماددى مەنبۇى مەۋجۇداتلار ۋە ئۇلارنىڭ سۈپەتلىرىگىچە ... تەرىپلەيدۇ. بۇ نەرسىلەردىن تېپىشماق تۇزگەندە، ئۇنىڭ ئۇزىگە خاس بولغان بىرەر كونكرىت خۇسۇسىيەتىگە ئاساسلىنىدۇ ۋە شۇ ئاساستا كىشىلەردە ئەشۇ شەيئىگە نىسبەتەن تەسەۋۋۇر ۋە تەپەككۇر پەيدا قىلىدۇ. مەسىلەن: «بىر ئۇزى مىڭ كوزى» دېگەن تېپىشماقتا غەلۋىرنىڭ بىر ئالاھىدىلىگى قىياسەن ئوتتۇرىغا قويۇلغان. «بېشى يوغان قاپاقتەك، پۇتى ئىنچىكە ساپاقتەك، ئۇچىيى قوسىغىنىڭ تېشىدا، قۇلىغى پۇتىنىڭ ئۇچىدا» دېگەن تېپىشماقتا دۇتتارنىڭ تۇزۇلۇش شەكلىنى ئاساسى ئوبيكت قىلغان ھالدا جانسىز نەرسىنى جانلىقلاشتۇرغان ۋە بۇ ئارقىلىق كىشىلەرنىڭ كوز ئالدىدا دۇتتاردىن ئىبارەت كونكرىت نەرسىنى گەۋدىلەندۇرگەن. بۇنىڭدىكى قىياسەن ئوخشۇتۇشلار دۇتتارنىڭ شەكىل ئالاھىدىلىگىگە ناھايىتى ماس كېلىدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا خەلق تېپىشماقلىرى نەرسىلەرنىڭ تاشقى كورىنىشىدىكى ھەلۇم ئالاھىدىلىگىنى كورسۇتۇش بىلەن بىللە، ئۇنىڭ تۇتقان ئورنىنى ۋە كىلىپ چىقىشىنىمۇ كورسىتىدۇ، جانلىق نەرسىلەرنى جانسىز نەرسىلەرگە، جانسىز نەرسىلەرنى جانلىق نەرسىلەرگە ئايلاندۇرۇپ، كىشىلەردە گۇزەل ئوبرازى تۇيغۇ پەيدا قىلىدۇ. مەسىلەن: «بىر تۇپ دەرەخ، ئون ئىككى شاخ، ئوتتۇز يوپۇرماق، بىر يۇزى قارا، بىر يۇزى ئاق» دېگەن تېپىشماقنى ئالايلى، ئۇنىڭدا يىل، ئاي، كۇن كېچە ۋە كۇندۇزدىن ئىبارەت ئابستراكت تەبىئەت ھادىسى ئوبرازلاشتۇرۇلۇپ، كىشىلەرنىڭ كوز ئالدىدا كونكرىت ۋە ھىسسى ھالدا گەۋدىلەندۇرۇپ بېرىلگەن.

ئۇمۇمەن تېپىشماقلاردىكى ئوبراز ۋە مىتافورىلار كۇندۇلۇك تۇرمۇش تەجرى-

بىسمدىن ئېلىنىدۇ؛ يۇلتۇزنىڭ قىياپىتىنى ئىپادىلەش ئۇچۇن، ئۇنىڭغا قىياسەن «ئوق» ۋە باشقا متافورىنى ئېلىش مۇمكىن؛ «ساندۇغۇمدا جىق ئوق، ئەتىسى قوپسام بىرىمۇ يوق» دىگەنگە ئوخشاش. ناۋادا شەيئىلەرنىڭ ھەر تەرەپلىمىلىك خۇسۇسىيەتلىرى ئىگەللەنمىسە، تېپىشماقلارنىڭ جاۋابىنى تېپىش مۇمكىن ئەمەس. شۇنىڭ ئۇچۇن تېپىشماقلارنىڭ ئىجاتچىلىرى تۇرمۇش ئاساسىغا پۇختا بولۇشى، ئىجتىمائى رىئاللىقنىڭ بەلگىلىرىنى ھەر تەرەپلىمە ئىگەللەشكە ماھىر بولۇشى، تەسەۋۇر ۋە تەپەككۇر ئىختىدارىنى داۋاملىق ئوستۇرۇشى كېرەك، شۇ چاغدىلا ئوبىكتىپ رىئاللىق ئىچىدىن تۇرلۇك-تۇمەن تېپىشماقلارنى تۇزگىلى بولىدۇ.

تېپىشماقتىكى مەۋھۇم نەرسىنىڭ خۇسۇسىيىتى ئوخشۇتۇلغاندا، ئىمكان قەدەر مەزمۇن جەھەتتىن يېقىنراق بولۇشىغا دىققەت قىلىش لازىم. خەلق تېپىشماقلىرىدا بۇ نۇقتىمۇ ئالاھىدە ئېتىۋار بېرىلگەن. مەسىلەن: «بىر ئويگە كىرسەم بىلى باغلاقلىق بىر قىز ئولتۇرۇپتۇ» دىگەن بۇ تېپىشماقتا سۇپۇرگىنى قىزغا ئوخشاتقان. ئوبىكتىپ جەھەتتىن گەرچە «قىز» سۇپۇرگىگە تەڭ بولمىسىمۇ، ئەمما ئىجابى تەرەپتىن سۇپۇرگە بىلەن قىز ئوتتۇرىسىدا لوگىكىلىق مەزمۇن باغلىنىشى بار. شۇڭلاشتا ھاياتتىكى ئورنىغا قاراپ تۇرۇپ بۇ تېپىشماقتا سۇپۇرگە دەپ جاۋاپ بېرىش مۇمكىن.

جەمىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئىنسانلارنىڭ تۇرمۇش شارائىتىمۇ ئوزگىرۇپ، ئىجتىمائى مۇھىتنى تونۇش ۋە چۇشۇنۇش تەجرىبىسى ئۇزلۇكسىز ئوسۇپ بارىدۇ، بۇ ھال يېڭى تېپىشماقلارنىڭ پەيدا بولۇشىغا تۇرتكە بولىدۇ. يېڭى دەۋردە پەيدا بولغان يېڭى شەيئىلەر ھامان تېپىشماقلاردا ئوز ئەكسىنى تاپىدۇ. مەسىلەن: رادىئو، پاتمغون، ماشىنا، ئايروپىلان، پاراخوت، كومباين، ئېلىكتىر، سائەت... قاتارلىقلار يېقىنقى دەۋرلەرنىڭ ئىجادىيىتى بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئوبرازلىرىمۇ تېپىشماقلاردا ئەكس ئەتتى؛

يۇلتۇزمىكىن دىمەڭلار،
يىراق ئەمەس يۇلتۇزدەك.
يۇلتۇزلاردەك نۇر چاچسا،
كېچە بولار كۇندۇزدەك؛
(ئېلىكتىر چىراق)

گاھ ئۇستەلدە گاھ تامدا،
گاھ بىلەكتە، گاھ ياندا.
چېكىلدايدۇ يېقىملىق،
كېرەك ئۇ ھەر قاچاندا.
(سائەت)

ئۇنىڭ ئۇستىگە يېڭى پەيدا بولغان مۇنداق تېپىشماقلار بەدىئى شەكىل جەھەتتىن

تېخمۇ سىلىقلىنىپ، بەدىنى قۇرۇلۇش جەھەتتىن مۇكەممەل شەھرى شەكىلگە كىرمەكتە. تېپىشماقلارنىڭ شەكىل ئالاھىدىلىگى ـــ تېپىشماقلار تۈزۈلۈش جەھەتتىن بەزەن نەسرى كوپۇنچە هاللاردا شەھرى شەكىلده بولۇپ، ئۇلاردا مەلۇم مۇزىكىلىق سېزىم بولىدۇ، يەنى ئۇ، تۇراق، ۋەزىن، قاپىيىگە ئوخشاش شەھرى شەكىل تەلەپلىرىگە ئەمەل قىلغان؛

توت ئاياقلىق
تومۇر تۇياقلىق (ئات)

ھەتتا بەزى تېپىشماقلارنىڭ سۇئال ـ جاۋاپلىرى ئوخشاشلا شەھرى شەكىلده تۈزۈلۈپ، بىر قانچە نەرسىلەر بىرلىكتە ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ.

قومۇش ئۇچى قالتىراق، ئۇنى تېپىك دىلبىرىم،
يىگنە ئۇچى يالتىراق، ئۇنى تېپىك دىلبىرىم.
سېسىق كولده ئىت يۇرەر، ئۇنى تېپىك دىلبىرىم،
تاقۇر ـ تۇقۇر تەختىۋان، ئۇنى تېپىك دىلبىرىم،
ئىچىدىكى مەھرىبان، ئۇنى تېپىك دىلبىرىم.

جاۋاپ:

قومۇش ئۇچى قالتىراق ـــ شامال دىگەن ئەمەسمۇ،
يىگنە ئۇچى يالتىراق ـــ ئوت دىگىنى ئەمەسمۇ،
سېسىق كولده ئىت يۇرەر ـــ سۇ پاقىسى ئەمەسمۇ،
تاقىر ـ تۇقۇر تەختىۋان ـ بۇشۇك دىگەن ئەمەسمۇ،
ئىچىدىكى مەھرىبان ـــ بالا دىگەن ئەمەسمۇ،

خۇلاسىلىغاندا تېپىشماقلار بەدىنى شەكىل جەھەتتە مۇنداق توت خىل تۈزۈلۈش ـ كە ئىگە؛

بىرىنچى، جۈملە شەكلىدىكى قىسقا تۈزۈلگەن تېپىشماقلار. يەنى، تولۇق شەھرى ئاممىلارغا ئىگە بولمىغان نەسرى خاراكتېرى كۈچلۈكرەك بولغان، ئۇنىڭ ئۇستىگە بەزەر كونكرېت شەيئىنىڭ پەقەت بىرلا بەلگىسى ئوبرازلاشتۇرۇلغان« تېپىشماقلار؛

△ ئاتتىن ئىگىز ئىتتىن پەس؟ (ئاتنىڭ ئىگىرى)
△ بىر يىلنىم بار ئىككى باشلىق؟ (ئىشتان باغ)
△ بىر داۋاننى چولاق سېغىزخان ئەگىدۇ؟ (ئۇستۇرا)
△ دادىسى تولغىماش بوۋاي، بالىسى شىرىنشەكەر؟ (ئۇزۇم تېلى)
△ ئىچى سىر، تېشى گۈل؟ (پىيالە، چىنە)
△ «ئىگىز» بىلەن «پەس» نىڭ ئوتتۇرىسىدا نىمە بار؟ («بىلەن» سوزى)
△ كوك ئوچكەم كېپەك قۇسىدۇ؟ (هەرە)
△ كۈندۈزى خان، كېچىسى چاكا؟ (يوتقان ـ كورپە)

△ لم سالماي ئوي ياپتم؟ (مۇز)

△ شېخى تومۇر، يۇپۇرمىخى كۆمۈش، مۇسى ئالتۇن؟ (جىگدە)

△ قوسىغىدىن يەپ، دۇمبىسىدىن چىقىرىدۇ؟ (رەندە)

بۇنداق تېپىشماقلارنىڭ پەيدا بولۇش تارىخى نىسبەتەن ئۇزۇنراق بولۇپ، ئەنئەنە-ۋىلىگى كۆچلۈك، ئۇنىڭ ئۇستىگە ناھايىتى ئىنچام تۈزۈلگەن، بەزىلىرى ماقاللىق خۇسۇسىيىتىگە ھەم ئىگە. مەسىلەن: «ھەممىگە تۇن تىكىمەن، ئوزۇم يالىڭاچ» - (يىڭنە) بۇ تېپىشماقنى ماقال سۈپىتىدىمۇ قوللۇنۇشقا بولىدۇ، يەنى مەنتىقە جەھەتتىن ئۇنىڭدا كېچە كۈندۈز تىنماي ئىشلىسىمۇ، ئاچ - يالىڭاچ قالغان ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

ئىككىنچى، شېئىرى تېپىشماقلار - تولۇق شېئىرى شەكىلگە كىرگەن تېپىشماقلارنى شېئىرى تېپىشماق دەيمىز. بۇنداق تېپىشماقلارنىڭ كۆپچىلىگى مەلۇم ئاپتورلار تەرىپىدىن ئىجات قىلىنىپ، خەلق ئاردىدا ئومۇملىشىدۇ.

ئەجەپ ھەيۋەت بىر ئوكۇز،
ماڭلىيىدا بىرلا كوز.
پۇشۇلدايدۇ، ھوۋلايدۇ،
«مەن كەلدىم» دەپ توۋلايدۇ.
بوغۇم - بوغۇم قۇيرىغى،
نەچچە يەردە ئۇلىغى؟ (پويىز)

ئۇزى كىچىك بوغۇمچە،
گۈللۈك قەغەز تۇگۈنچە.
ئاچساڭ چىقار ئىچىدىن
تاتلىق شېرىن ئۇزۇمچە؟ (كەمپۇت)

جىرىك - جىرىك
ئىلدامراق كېلىك.
يىراقتىن تۇرۇپ،
سوزلىشىپ ئېلىك. (تېلىفۇن)

ئىشىگىگە ئوت قويساڭ،
ئوت ئالىدۇ ئوي ئىچى.
ئوت كەتكەنىنى كورسەمۇ،
ئوچۇرمەيدۇ ھىچ كىشى؟ (مەش)

ئۇچىنچى: ھىساپلىق تېپىشماقلار ـــ جاۋابى ماتىماتىكىلىق ئۇسۇل بىلەن تېپىلىدىغان تېپىشماقلارنى ھىساپلىق تېپىشماقلار دەيمىز. ھىساپلىق تېپىشماقلارنىڭ بەزىلىرى شەرى ھالدا قىزىقارلىق ۋە ئاممىباپ ھالدا تۇزىلىدۇ، بەزىلىرى بىر قەدەر مۇرەككەپ ماتىماتىكىلىق ۋە كۈمۇمېتىرىك قانۇنىيەتلەر ئاساسىدا تۇزىلىدۇ. مۇنداق تېپىشماقلارنىڭ جاۋابىنى پەقەت ماتېماتىكىلىق ھىساپلاش ئۇسۇلى ئارقىلىقلا تاپقىلى بولىدۇ؛

بىر توپ قۇشقاچ كىلىپتۇ، چىغ ئۇستىگە قونۇپتۇ،
بىرىدىن قونسا ئېشىپ قاپتۇ بىر قۇشقاچ.
ئىككىدىن قونسا ئېشىپ قاپتۇ بىر تال چىغ،
قۇشقاچ قانچە، چىغ قانچە؟
(قۇشقاچ 4، چىغ 3 تال)

ئوتتۇز ئاتنى توققۇز ئوقۇرغا جۈپتىن باغلاڭ؟
(ئالتە ئوقۇرغا توتتىن، ئۈچ ئوقۇرغا ئىككىدىن باغلىنىدۇ)

بىر قازاندىن بەش قاسقان مانتۇ چىقىپتۇ،
بەش جوزىدا بەشتىن ئولتۇرغان كىشىلەرگە
بەشتىن تىگىپتۇ، ئادەم قانچە؟ مانتا قانچە؟
(ئادەم 25، مانتا 125 دانە)

ھىساپلىق تېپىشماقلارنىڭ ئىلىم ـ پەن قوراللىشىدىكى رولى زور بولىدۇ.

تورتىنچى، چوچەكلىك تېپىشماقلار ـ نەسىرى ياكى شەرى يول بىلەن بايان قىلىنغان روشەن ھېكايىلىق تۈسكە ئىگە بولغان تېپىشماقلارنى چوچەكلىك تېپىشماقلار دەيمىز. بۇنداق تېپىشماقلارنىڭ سەھىپىسى باشقا خىلدىكى تېپىشماقلارغا قارىغاندا كەڭرەك بولغاچقا، ئۇنىڭدا روشەن ئوبراز گەۋدىلىنىدۇ، ئۇنىڭ ئۇستىگە جەلپ قىلارلىق تۇزىلىدۇ. بۇنداق تېپىشماقلارنىڭ جاۋابىنى بەزىدە ھىساپلاش ئۇسۇلى ئارقىلىق، بەزىدە ئوبرازلىق ۋە لوگىكىلىق تەپەككۇر قىلىش ئارقىلىق تاپقىلى بولىدۇ، شۇڭا بۇنداق تېپىشماقلار كىشىلەردە چوڭقۇر تەپەككۇر قوزغايدۇ. بەزىلىرى روشەن ئىدىيىۋى خاھىشقا ئىگە بولغاچقا، بەلگىلىك تەربىيىۋى ئەھمىيەتكە ئىگە بولىدۇ. مەسىلەن:

(1) بار ئىكەن، يوق ئىكەن، تاق ئىكەن، جۈپ ئىكەن، بىر شەھەردە بىر خوتۇن بار ئىكەن، ئۇزى گەپچىكەن، ھونىرى رەمچىكەن، ئۇنىڭ قولىدىن تېوت ياشلىق بىر ئوغۇل چۈشمەيدىكەن.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۇ خوتۇن جامائەتنىڭ يېنىدىن ئوتۇپ كېتىۋاتقاندا بىرسى سوراپ قاپتۇ:

ـــ ئاچا بۇ بالا نىمىڭىز؟

رەمچى ئايال سۈئال سورىغان كىشىگە قاراپ:

قەزىمنىڭ بالىسى، ئىرىمنىڭ ئىنىسى، مىنىڭ نەۋرەم بولىدۇ، - دەپتۇ.

سوئال سورىغانلار ئويغا چوكۇپتۇ، ئويلاپ تاپالماپتۇ، كېچىسى ياتالماپتۇ، ئەرتەسى قوپالماپتۇ، قىنى بۇ خوتۇننىڭ گېپىنى كىم يېشىپ بېرىدۇ؟

(جاۋابى - رەمچى خوتۇننىڭ بىر قىزى، يەنە باشقا بىر كىشىنىڭ بىر ئوغلى بار ئىكەن، رەمچى خوتۇن ئوتمۇش جەمىيەتنىڭ چىرىك ئىكا تۈزىمىدىن پايدىلىنىپ، ھىلىگى كىشىگە قىزىنى ياتلىق قىلىپ بېرىپ، ئۇنىڭ ئوغلىغا ئوزى تەگىۋاپتۇ. رەمچى خوتۇن كوتىرىۋالغان 4 ياشلىق ئوغۇل ئوزىنىڭ نەۋرىسى، (قىزىنىڭ بالىسى) ھەمدە ئىرىنىڭ ئىنىسى بولىدۇ).

(2) بۇرۇن ئوتكەن تويلارنىڭ بىرىدە مۇنداق بىرگەپ بولۇپتىكەن، تويغا كەلگەن يىگىتلەردىن بىرى ئوز مەشۇغىنى كۆتۈپ، كوزلىرى تېشىلەي دەپتۇ، سەۋرىتاقتى تۈگەپ، كېچىك سىگىلتىسىنى چاقىرىپ، قۇلىقىغا پىچىرلاپ:

ـــ ئۇكام، ئالدىنقى كۇنى ساڭا مېغىز بەرگەن كىشىنى قىچقىرىپ كەلگىن، - دەپ ئەۋەتىپتۇ:

قىزچاق خېلىدىن كېيىن قايتىپ كېلىپ، كىلەلمىگەن كىشى ئۇگىتىپ قويغان جاۋابنى دەپتۇ:

بېرئوبدىم قىچقارغىلى،
يوق ئىكەن، كېلەي دىدى.
كەلسىمۇ كىلەر ئىدى
كەپ قىلىپ كىلەلمىدى.

بۇ جاۋابنىڭ مەنىسىنى يىگىت چۈشۈنۈپتۇ، بىراق باشقىلار زادى چۈشۈنەلمەي بىر - بىرىگە قارىشىپتۇ.

قىنى، كىم ئەشۇ جاۋابنىڭ مەنىسىنى يېشىپ بېرىدۇ؟

(جاۋابى - قىزچاق يىگىتنىڭ سويگىنىنى قىچقارغىلى بارغانىدا، ئويدە قىزنىڭ ئوگەي ئانىسى يوق ئىكەن، شۇنىڭ ئۈچۈن «يوق ئىكەن، كىلەي دىدى» دىگەن. قىز ماڭاي دەپ تۇرغاندا ئۇنىڭ ئوگەي ئانىسى پەيدا بولۇپ، يىگىت يېنىغا بېرىشقا ئامال قىلالمىغان. بۇ ئەھۋالنى «كەپ قىلىپ كېلەلمىدى» دەپ ئۇختۇرغان.

چوچەكلىك تېپىشماقلارنىڭ بەزىلىرى ھىكايە، داستان ۋە قىسسىلەردە قەھرىمانلارنىڭ ئەقىل - پاراسىتىنى، ئاچچىق ھايات تەجرىبىلىرىنى باشتىن كوچۇرگەنلىگىنى بىلىش مەقسىدىدە تۇزۇلگەن؛

«پادىشا بىلەن دانىشمەن چال» ھېكايىسىدا بېلىقچى چال بىلەن پادىشانىڭ ئا - رىسىدىكى سىرلىق سوئال - جاۋاپلار تېپىشماق شەكلىدە تۇزۇلگەن؛

پادىشا - ھە، ئاتا، توتنى ئۇچقە ئۇرمىغانمىدىڭىز، قىشتا بېلىق ئوۋلاپ يۈرۈپسىز؟

چال: - توتنى ئۇچقە ئۇرۇشنى ئۇردۇم، لېكىن ئوتتۇز ئىككى قويمىدى - دە، دەپ جاۋاپ بېرىپتۇ.

بۇ تېپىشماقتا مۇنداق ھېكمەتلىك پىكىر ئوتتۇرىغا قويۇلغان؛

پادىشانىڭ توتنى ئۇچقە ئۇرمىدىڭىزمۇ دېگىنى - يىلدا توت پەسىل بار، شۇ - نىڭ ئۇچ پەسلىدە، يەنى باھار، ياز، كۈزدە ياخشىلاپ ئەمگەك قىلىپ، قىشتا يەپ ياتسىڭىز بولماسمىدى، دېگىنى.

چالنىڭ «ئوتتۇز ئىككى قويمىدى» دېگىنى - ئۇچ پەسلىدە ئىشلەپ تاپقانلىرىنى ئوتتۇز ئىككى چىش يەپ بولدى، دېگىنى.

دېمەك، چوچەكلىك تېپىشماقلارنىڭ جاۋابى ئەنە شۇنداق جەريانلار بىلەن مۇ - ناسىۋەتلىك بولىدۇ.

تېپىشماقلار بەدىئى شەكىل جەھەتتىن تەسۋىرى سۈرەتلەنگەن ئوبرازلاردىن ئە - بارەت، بۇنداق ئوبرازلار شەيئىنىڭ تۈپ ماھىيىتىنى ياكى پەقەت بىرلا نۇقتىسىنى كورسۇتۇپ، شۇ ئاساستا كىشىلەردە تەسەۋۋۇر پەيدا قىلىدۇ. يەنى، تېپىشماقلار شەيئە - لەرنىڭ خاسلىقى ۋە ئومۇملىقىغا ئاساسلىنىدۇ. خاسلىق بىلەن ئومۇملۇق ئارىسىدىكى دىالېكتىكلىق مۇناسىۋەت بەدىئى يول بىلەن تېپىشماقلاردا ئوز ئەكسىنى تاپىدۇ.

مەسىلەن:

كىچىك چىغدا توت پۇتلۇق،
چوڭ بولغاندا ئىككى پۇتلۇق،
قېرىغاندا ئۈچ پۇتلۇق.

(ئۇنمە)

بۇ تېپىشماقتا ئادەمنىڭ تۇغۇلۇش، چوڭ بولۇش ۋە قېرىشتىن ئىبارەت ئۈچ باسقۇچلۇق خاسلىقىنى ئىپادىلەش ئارقىلىق ئادەمدىن ئىبارەت بىر پۈتۈن ئومۇملىقىنى كورسەتكەن.

يەنە بىر تەرەپتىن ئىنسانلار ھاياتىدا بولىدىغان تۇغۇلۇش، چوڭ بولۇش، قې - رىش باشقا جاندارلار ئۈچۈنمۇ ئومۇمى قانۇنىيەتتۇر.

تېپىشماقلارنىڭ ئاساسى ئوبرازى بولغان ھېتافورا بەزىدە شەيئىلەرنىڭ تاشقى كورىنىشىنى ئاساس قىلسا، بەزىدە ئۇنىڭ ھالىتى، ھەركىتى ۋە ئىچكى قانۇنىيىتىنى ئا - ساس قىلىدۇ:

(1) پاکار - پاکار بویی بار، (پیاز)
قەۋەت - قەۋەت تونی بار،

(2) ئۈزۈن كەتكەن بىر كىشى،
توغلىغى مىجىر - مىجىر.
ئايغىدا گۈل ئىچىلۇر،
بېشى شورتاقلىق ئىدىر؟ (كارىز)

(3) كومىسەم كومۈلمەس، تەپسەم تەۋرىمەس، ماڭسام ماڭىدۇ، تۇرسام تۇرىدۇ؟ (سايە) يۇقۇرقى تېپىشماقلارنىڭ بىرىنچىسىدە شەيئىلەرنىڭ تاشقى كۆرىنىشى، ئىككىنچىسىدە شەيئىنىڭ ھالىتى، ئۈچىنچىسىدە شەيئىلەرنىڭ ھەركىتى ئاساس قىلىنغان. تېپىشماقلاردا تەسۋىرلەنگەن ئاساسى ئوبيېكت ئىككى نەرسىدىن ئىبارەت، ئۇنىڭ بىرى ئادەم ۋە نەرسىلەر بولۇپ، يەنە بىر خىلى تەبىئى ۋە ئىجتىمائى ھادىسىلەر، ئەما ھادىسىلەر توغرۇلۇق ئېيتىلغان تېپىشماقلارغا قارىغاندا، ئادەم ۋە نەرسىلەر توغرۇلۇق ئېيتىلغان تېپىشماقلار كوپرەك ئۇچرايدۇ. كۇندۇلۇك تۇرمۇشىمىزدا بىز يولۇقىدىغان شەيئىلەرنىڭ تاشقى ۋە ئىچكى خۇسۇسىيەتلىرى ھەر خىل بولغاچقا، تېپىشماقلاردا تەسۋىرلەش كوپ خىللىققا ئىگە بولىدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن ھەر بىر كىشىنىڭ بەلگىلىك شەيئى ھەققىدىكى تونۇشى ھەم بىردەك بولمايدۇ، مەلۇم بىر كىشى بىرەر شەيئىنىڭ تاشقى كۆرىنىشىگە قاراپ تېپىشماق ئېيتسا، يەنە باشقا بىر كىشى شۇ شەيئىنىڭ ھالىتى ۋە ھەركىتىگە قاراپ تېپىشماق تۇزىشى مۇمكىن. شۇ سەۋەپتىن تېپىشماقلار ھەمىشەم ھەر خىل ۋاريانتقا ئىگە بولىدۇ. مەسىلەن:

(1)
1- تېشى سىرلاغلىق، ئىچى مخلاقلىق؟
2- كىچىككىنە ساندۇقچە، ئىچىدە جىق تۇگۈنچە؟
3- كىچىككىنە دومبۇلاق، ئىچى تولا قۇمبۇلاق؟

(2)
1- بىر ئويگە كىرسەم جىققىدە توخۇم تۇرۇپتۇ؟
2- يار بويىدا قاتار قوزۇق؟
3- ئوتتۇز ئىككى ئاغىنە، بىر كىمىردە ياشايدۇ،
ئىشقا چۈشسە ياندىشىپ
بىللە كۆرەش باشلايدۇ؟

(3)
1- ئوزى بىر غېرىچ، تىلى مىڭ غېرىچ
2- ئوزى ئورۇق، ئۇچى يورۇق، مۇزدا يۈگرەيدۇ،
3- پۇتى يوق ماڭىدۇ، تىلى يوق سوزلەيدۇ.
4- كىچىككىنە ساپىنىم، بەش ئات ئونى تارتىدۇ،
ئاپپاق يەرگە رەت بىلەن رەڭلىك ئۇرۇق سالىدۇ.

يۇقۇرقى ۋاريانتلىق تېپىشماقلارنىڭ بىرىنچىسىدە «ئانار» ئىككىنچىسىدە «چىش»، ئۈچىنچىسىدە «قەلەم» نىڭ ئالاھىدىلىكلىرى ئوخشىمىغان تەرەپلەردىن سۆزلەتلەپ بېرىلگەن.

ئۇيغۇر خەلق تېپىشماقلىرىنىڭ بەدىئى تۈزۈلۈشىدە باشقا خەلقلەرنىڭ تېپىشماقلىرىغا ئوخشىمايدىغان يەنە بىر ئالاھىدىلىكى بار، يەنى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بەزى تېپىشماقلىرى ئۇيغۇر تىلى ۋە ھەرپلىرىنىڭ ئۆزىگە خاس فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىگىگە قاراپ تۈزۈلگەن، بۇنداق تېپىشماقلارنىڭ باشقا تىل سېستېمىسىدىكى خەلقلەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، تېپىشماقلىق خۇسۇسىيىتى بولمايدۇ. مەسىلەن:

«سەن» دە بىرلا
«مەن» دە بىرلا
ئىستىسەم «ئالەم» دە يوق،
«شام» غا بېرىپ ئۇچنى تاپتىم
«مىسىر» غا كەلسەم بىرىمۇ يوق.

بۇ تېپىشماقتا قىياسەن ئىپادىلەنگەن ئوبراز ئۇيغۇر كونا يېزىقىدىكى چىكىت (٠) بولۇپ، پەقەت شۇ يېزىقنىڭ ئالاھىدىلىرىگە ئاساسەن تۈزۈلگەن.

ئول نەمىدۇر ئادىمگە
قىش - ياز لازىم ئەمىش.
بەشى بىردۇر، بىلى ئالتە
قۇيرىقى توت‌يۈز ئەمىش.

بۇ «ئوت» (اوت) بولۇپ، كونا ئەبجەت ھېساۋى بويىچە بىر سانى «1» ھەرپىگە، ئالتە سانى «و» ھەرپىگە، توت يۈز سان «ت» ھەرپىگە تەڭ بولىدۇ. شۇنداق قىلىپ بۇ تېپىشماقتا ئىشارە قىلىنغان سانلارنى ئەبجەت ھېساۋى بويىچە خەتكە ئايلاندۇرغاندا ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئوت» (اوت) سوزى پەيدا بولىدۇ. ئۇنىڭ جاۋابىنى پەقەت كونا ئەبجەت ھېساۋىدىن خەۋىرى بار كىشىلەرلا تاپالايدۇ.

تېپىشماقلار خەلق ئاغزاكى بەدىئى ئىجادىيىتىنىڭ قەدىمقى تۈرى سۈپىتىدە، يازما ئەدەبىياتقا بەلگىلىك تەسىر كۆرسەتتى. شەرق ئەدەبىياتى، جۈملىدىن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا مۇئەممما، مۇژەششەھ، ئوخشاش لىرىك ژانىرلارنىڭ پەيدا بولۇشىدا تېپىشماقلار مۇھىم رول ئوينىدى. ئوز نوۋىتىدە يازما ئەدەبىيات ھەم كوپلىگەن تېپىشماقلارنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە ئەل ئارىسىدا كەڭ تارقىلىشىغا سەۋەپ بولدى.

تېپىشماقلار مەنە‌تكەش خەلق ئەقىل - پاراسىتىنىڭ مەھسۇلى سۈپىتىدە ھازىرقى كۈندە ھەم ياش ئەۋلادلارنىڭ مۇھاكىمە دائىرىسىنى كېڭەيتۈرۈشىدە، بىلىم بايلىغىنى ئاشۇرۇشىدا، تەپەككۇرىنى ئوتكۈرلەشتۈرۈشىدە مۇھىم تەلىم - تەربىيۋى ۋە بەدىئى - ئېستېتىك ئەھمىيەتكە ئىگە.

11-باب

ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەر

1 - ئەپسانە

ئەپسانە ئىنسانىيەتنىڭ ئەڭ قەدىمى ساددا ئوي - پىكىرلىرىنىڭ بەدىئى ئىنكاسى، كىشىلەرنىڭ خىلمۇ - خىل رىيال زىددىيەتلەر توغرىسىدىكى خىياللىرىنىڭ سەمەرىسى بولۇپ، ئىنسانلارنىڭ ئەڭ تۆپكى ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى ئەپسانىلارنىڭ پەيدا بولۇشىنى ماددى ۋە مەنىۋى ئاساس بىلەن تەمىنلىگەن.

ئىنسانىيەتنىڭ بىزگە مەلۇم بولغان تۇنجى مەدەنىيەت تارىخىنى ۋاراقلىساق ئۇنىڭ بىرىنچى بىتىنى ئەپسانىلار ئىگەللەيدۇ.

ماركس ئۆزىنىڭ «سىياسى ئىقتىسات تەنقىدى» گە يازغان مۇقەددىمىسىدە مۇنداق دەيدۇ: «ھەر قانداق ئەپسانىدە تەسەۋۋۇر ئارقىلىق ۋە تەسەۋۋۇرلارنىڭ يارىتىشى بىلەن تەبىئەت كۈچلىرى بويىسۇندۇرۇلىدۇ، تەبىئەت كۈچلىرىگە ھوكۇمرانلىق قىلىنىدۇ، تەبىئەت كۈچلىرى ئوبرازلاشتۇرۇلىدۇ، شۇڭا، بۇ تەبىئەت كۈچلىرىنىڭ ئەمەلىيەتتە ھوكۇمرانلىق قىلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئەپسانىلارمۇ يوقۇلىدۇ.»① ماركس ئارقىدىنلا يەنە مۇنداق دەيدۇ: «يونان سەنئىتىنىڭ ئالدىنقى شەرتى - يونان ئەپسانىلىرى، يەنى يونان خەلقىنىڭ خىيالى تەسەۋۋۇرلىرى ئارقىلىق بىرخىل ئاگىسىز سەنئەت ئۇسۇلى بىلەن پىششىقلانغان تەبىئەت شەكلىنىڭ ۋە ئىجتىمائى شەكلىنىڭ ئۆزى. مانا بۇ يونان سەنئىتىنىڭ باشلانغۇچ ماتېرىيالى.»②. ئېنگېلىسمۇ: «ئالىلە، خۇسۇسى مۇلۇكچىلىك ۋە دولەتتىنىڭ كېلىپ چىقىشى» ناملىق ئەسىرىدە: «گىرېكنىڭ داستانى ۋە بارلىق ئەپسانىلار مانا بۇلار گېرېكلەرنى ياۋايىلىق دەۋرىدىن مەدەنىيەتلىك دەۋرگە ئېلىپ كىرگەن مۇھىم مەراسلار.»③ دەپ كورسۇتۇپ يونان ۋە رىم ئەپسانىلىرىنىڭ قانداق كېلىپ چىققانلىقىنى ۋە ھازىرغىچە قانداق تارقىلىپ كېلىۋاتقانلىقىنى ئىلمى ھالدا خۇلاسىلايدۇ. ماركس -

① «ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 2 - توم، 113 - بەت.

② «ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» خەنزۇچە نەشرى، 2- توم، 117- بەت.

③ «ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» خەنزۇچە نەشرى، 4- توم، 22 - بەت.

ئېنگېلس گەرچە يونان ۋە رىم ئەپسانىلىرى ئۈستىدە توختالغان بولسىمۇ، ئۇ پۈتكۈل ئىنسانىيەتنىڭ ئەپسانىلىرى ئۈچۈن ئوخشاشلا مۇۋاپىق كېلىدۇ.

قەدىمقى ئىنسانلار، جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئىپتىدائى باسقۇچىدا تۇرغان چاغ - لاردا، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ توۋەن بولۇشى ۋە بىلىمنىڭ يېتەرسىزلىگى تۈپەيلى - دىن، تەبىئەت دۇنياسىدىكى بارلىق ھادىسىلەرنى تېخى توغرا بىلەلمەيتتى ۋە چۈشىنەل - مەيتتى. ئۇلار تەبىئەت بىلەن كۈرەش قىلغاندا قۇدرەتلىك تەبىئەت كۈچلىرى ئالدىدا - ئىقتىدارسىزلىق قىلاتتى، شۇڭا ئۇلار ئۆز ئەتراپىدىكى تەبىئەت ھادىسىلىرىنىڭ ھەممىسى - نى پەقەت «تەسەۋۋۇر ئارقىلىق ۋە تەسەۋۋۇرلارنىڭ ياردىمى بىلەن» چۈشەندۈرۈپ، تە - بىئەت دۇنياسىدىكى خىلمۇ - خىل ئۆزگىرىشلەرنىڭ ھەربىرىنى ئىلاھلارنىڭ ھەممىسىنى ئوبـ - رازلاشتۇراتتى، جانلىقلاشتۇراتتى ھەتتا ئىلاھلاشتۇراتتى. ئۇلار تەبىئەتتىكى ھەرخىل ھادىسىلەرنى، يەنىسى، ئاسمان ۋە يەر، كۈندۈز ۋە كېچە، كۈن ۋە ئاي، يامغۇر ۋە چاقماق، تاغ - دەريا ۋە دېڭىز - دەرەخ، ھەتتا تاش - نۇرنى، ھەسەن - ھوسەننى، تاغ - جىلالاردىن چىقىدىغان ئەكس سادانى.....تاماملىمەن دېگەندەك خۇدانىڭ ئوبرازى دەپ چۈشىنەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلارنىڭ ساددا تەسە - ۋۇرىدىكى خۇدانىڭ بۇنداق ئاجايىپ «كارامىتى» توغرىسىدا نۇرغۇن ھېكايىلارنى توقۇپ چىققان. كېيىنرەك ئىپتىدائى سەنئەتچىلار ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىگى جەريانىدا تەبىئەت بىلەن كۈرەش قىلىپ، تەبىئەت كۈچلىرىنى يوي سۈندۇرۇش بىلەن بىللە، قەھرىمانلار توغرىسىدىمۇ نۇرغۇن ئەپسانە-رىۋايەتلەرنى توقۇپ چىققان. شۇنىڭ بىلەن قە- دىمقى ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ ئەپسانىلىرى خۇدالار توغرىسىدىكى ھېكايىلار ۋە قەھرىمان- لار توغرىسىدىكى ھېكايىلار دەپ ئىككى چوڭ قىسمنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. بىزگە مە- لۇمكى؛ ئىپتىدائى جەمئىيەتتە ئىنسانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ناھايىتى ئاجىز ۋە توۋەن بولغاچقا، ئۇلارنىڭ تەبىئەت ۋە جەمئىيەت ھەققىدىكى تەسەۋۋۇرىمۇ ئاددى ۋە ساددا ئىدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ھاياتلىق ئورنىنى قوغداش ۋە ئىلگىرى سۈرۈش ئۈ - چۈن ئۈزلۈكسىز تۈردە تەبىئەتنىڭ قارام كۈچلىرى بىلەن كۈرەش قىلىشقا مۇھتاج بولدى. نەتىجىدە تەبىئەت كۈچلىرى بىلەن بولغان كۈرەش ئىپتىدائى جەمئىيەتنىڭ تۈپ زىددىيىتى بولۇپ شەكىللەندى.

ئىپتىدائى ئىنسانلارنىڭ تەبىئى شارائىتىدا يۈز بېرىدىغان ھەرخىل تەبىئەت ئۆزگۈرۈشلىرى ئىنسانلاردا خىلى چوڭقۇر تەسىرات قوزغىسىمۇ، ئەمما ئۇلاردا تېخى تەبىئەتنىڭ سىرىنى بىلىش ئىمكانىيىتى بولمىغاچقا، تەبىئەتتىكى ھادىسىلەرنىڭ پەيدا بو- لۇش سەۋەبلىرىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىشكە كۈپ ئاجىزلىق قىلاتتى. شۇنداق بولىشىغا قا- رىماي ئۇلارنىڭ غايىۋى دۇنياسىدا بارلىق تەبىئەت ھادىسىلىرىنى بىسىپ چۈشىدىغان دەرىجىدىن تاشقىرى بىر كۈچ مەۋجۇت ئىدى. ئوبرازلىق تەپەككۇر ۋە تەسەۋۋۇرنىڭ

نەتىجىسىدىن ئىبارەت بۇ دەۋرىدىن تاشقىرى كۆچمەك ئوبرازلىق ئىپادىسىنى كېيىنكى ئەۋلادلار «ئەپسانە» دەپ ئاتىدى. شۇنداق دەپ ئېيتىشقا بولىدىكى، ئەپسانە بىر خىل بەدىئى شەكىل بولۇپ، تەبىئەتكە چوقۇنۇش ئەۋجى ئالغان ئىپتىدائى تارىخى دەۋردىكى ئىنسانلارنىڭ كوللېكتىپ تونۇشىدىن پەيدا بولغان. «ئاددى قىلىپ ئېيتقاندا؛ تونۇش - تەسەۋۋۇردۇر. تەسەۋۋۇر ۋە ئۇنىڭ ماھىيىتى يەنىلا دۇنياغا قارىتا تەپەككۇردىن ئىبارەت، بىراق، مۇھىمى، ئۇ ئوبراز ئارقىلىق تەپەككۇر قىلىشتۇر. مۇنداق دېيىشكىمۇ بولىدۇ؛ تەسەۋۋۇر - تەبىئەتنىڭ ئىستېخىيالىك ھادىسىلىرىگە ۋە شەيئىلەرگە كىشىلەرنىڭ ئەخلاقى سىزدىم، ھەتتا كىشىلەرنىڭ مۇددالىرىنى يۈكلەيدىغان ئىختىدارىدىن ئىبارەت»①.

قەدىمقى ئىپتىدائى ئىنسانلارنىڭ تەسەۋۋۇرىدا، خۇدالار بىلەن ئىنسانلار قىياپەت ۋە ھەجەز - خۇلق جەھەتتە ئوخشاش ئىدى. خۇدالار ئىنسانلارنىڭ قىياپىتىنى ۋە ھېسسىياتىنى ئىگەلىدى. قىسقىسى ئۇلارنىڭ چۈشەنچىسىدە ئىپتىدائى خۇدالار ھازىرقىدەك ئابستراكت بولماستىن بەلكى كونكرېت ئىدى. خۇدالارنىڭ ئىنسانلارغا ئوخشايدىغان يېرى شۇكى، ئۇلار مەڭگۈ ئۆلمەيدۇ، ئىنسانلارغا قارىغاندا يۈكسەك، قۇدرەتلىك بولىدۇ، بەلكى ئىنسانىيەتنىڭ پۈتكۈل تەقدىرىنى ئۆز قولىدا تۇتىدۇ. ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ تۇنجى ئوچمغى ھىساپلانغان قەدىمقى يونان (گىرېك) لېگېندىلىرىدا شۇنداق ئۇچۇن «ئولۇمپۇس② تېغىدىكى 12 خۇدا» نىڭ ئوبرازى يارىتىلغان، ئۇلار، «خۇدالارنىڭ پىشۋاسى، ئىنسانىيەتنىڭ پادىشاسى» دەپ ئاتالغان زېۋىس (ئۇ يەنە چاقماق خۇداسى) خانىش ھېرا، دېڭىز خۇداسى پوسېيدون، پاراسەت خۇداسى ئاتېنا، قۇياش خۇداسى ئاپوللو، ئاي خۇداسى ئاتېمىس، مۇھەببەت ۋە گۈزەللىك خۇداسى ئافرودىت، غازات خۇداسى ئارېس، ئوت خۇداسى (تومۇرچىلەر خۇداسى) ھېفىستاس، خۇدالار ئەلچىسى ھېرمېس، دېخانچىلىق خۇداسى دېمېتېر، ئوچاق خۇداسى

---

① گوركى: «ئەدەبىيات توغرىسىدا» خەنزۇچە نەشرى. 160 - بەت.

② ئولۇمپۇس - يونانىنىڭ شىمالىدىكى تاغ بولۇپ ماكېدونىيە بىلەن تېسالىيەنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان. ئېگىزلىكى 3 مىڭ مېتىر بولۇپ، يۇنان يېرىم ئارىلى بويىچە ئەڭ ئېگىز تاغ. بۇ تاغنىڭ چوققىلىرىدا يىل بويى قار ئېرىمەيدۇ، ئۇنى دائىم بۇلۇت ۋە تۇمان قاپلاپ تۇرىدۇ. شۇڭا «مەيۈەتلىك ئولومپۇس تىلىسىم تېغى» دەپ ئاتالغان. گومېر «ئىلىئادا» داستانىدا تەسۋىرلىشىچە، ئولۇمپۇس تېغىنىڭ چوققىسىدا تومۇر چىلەر خۇداسى ھېفىستاس باشقا خۇدالار ئۈچۈن ئالتۇن ۋە مىستىن ئوردا ياساپ قويغانمىش، بۇ ئەرىش ئوردىسىنىڭ دەرۋازىسىنى 3 نەپەر ۋاقىت خۇداسى مۇھاپىزەت قىلارمىش. خۇدالار ھەركۈنى ئەرش ئوردىسىنىڭ كاتتا سارىيىدا زىياپەت ئوتكۈزەرمىش، ئۇلار زىياپەت ئوتكۈزگەندە، نەغمە خۇداسى ئاپوللو ئالتۇن قالۇننى چالارمىش. ئىلھام پەرىسى-9 موسىس ناخشا ئېيتىپ، ئۈسۈل ئويناركەن.

(ئىسوي خۇداسى) ھېسسىتيالاردىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى دېگىدەك تەبىئەت كۈچلىرىنىڭ ئوبرازى ئىدى. مانا بۇلار مىلادىدىن ئىلگىرى 12 - ئەسىردىن مىلادىدىن ئىلگىركى 8 - ئەسىرگىچە بولغان يۇنانىنىڭ ئىپتىدائى ئۇرۇقداشلىق دەۋرىدىكى (تاردختىكى ئاتالمىش «قەھرىمانلىق دەۋرى»). ئىدىيۇئى ئىشەنچىسىدىن پەيدا بولغان «ئولۇمپۇس تېغىدىكى زېۋىس» نامىلىق مەشھۇر ئەپسانە ئىدى.

مىلادىدىن ئىلگىركى 2-ئەسىرگە كەلگەندە يۇنان تارىخى زاۋاللىق دەۋرىگە قەدەم قويۇپ، ئوتتۇرا دېڭىز بويلىرىدا گېرىكلەرنىڭ ئورنىدا رىملىقلار ھوكۇمرانلىق قىلىشقا باشلىدى. جۇملىدىن ئۇلار قەدىمقى يونان مەدەنىيىتىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتكە ۋارىسلىق قىلىش بىلەن بىللە، يۇنان ئەپسانىلىرىدىكى ئوبرازلارنىمۇ قوبۇل قىلىپ، مەشھۇر «رىم مەدەنىيىتى» نى يارىتتى. مەيلى قايسى مەدەنىيەت بولىشىدىن قەتئىي نەزەر، ئىنسانلار ئومۇمەن ئۆزلىرىنىڭ تەبىئەت ھەققىدىكى تونۇشلىرىنى ۋە ئارزۇ - ئىستەكلىرىنى خىيالى پانتازىيە ئارقىلىق ئەپسانىلارغا مەركەزلەشتۈردى. خۇددى يولداش ماۋزېدۇك ئېيتقاندەك: «...ئەپسانىلاردا ئېيتىلغان زىددىيەتلەرنىڭ بىر - بىرىگە ئۆزگۈرىشى ئەسىلا كونكىرىت زىددىيەتلەر بىلەن يۈز بەرگەن رىيال ئۆزگۈرۈش ئەمەس، بەلكى سىددا ۋە خىيالى ئۆزگۈرۈشلەردۇر، ھىساپسىز ۋە خىلمۇ - خىل زىددىيەتلەرنىڭ بىر - بىرىگە ئۆزگۈرۈشلىرى بىلەن تەسىرلەنگەن كىشىلەرنىڭ سوبىكتىپ خىيالىنىڭ سەمەرىسىدۇر» (ماۋزېدۇك: «ئەدەبىيات - سەنئەت توغرىسىدا»، ئۇيغۇرچە، 3 - بەت). «ئەپسانىلاردا (چوچەكلەر - دېمۇ) ئۇچرايدىغان سان - ساناقسىز ئۆزگۈرۈشلەر توغرىسىدىكى بۇ ھىكايىلاردا تەبىئەت كۈچلىرىنى ئادەملەرنىڭ بويسۇندۇرغانلىقى تەسۋىرلەنگەنلىكتىن، ئۇلار ئادەملەرنىڭ كۆڭلىگە ياقسىمۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلارنىڭ ئەڭ ئوبدانلىرى «مەڭگۈ گۈزەللىك» گە (ماركس) ئىگە بولسىمۇ، لېكىن ئەپسانىلار زىددىيەتلەرنىڭ مۇئەييەن كونكىرىت شارائىتى ئالساسىدا يارىتىلغان ئەمەس. يەنى ئەپسانە ياكى چوچەكلەردە زىددىيەتلەرنى تەشكىل قىلغان تەرەپلەر رىيال ئوخشاشلىققا ئىگە ئەمەس، بۇ ئوخشاشلىق پەقەت «خىيالىي» دۇر»①

بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈشكە بولىدىكى، ئەپسانىلار ئىپتىدائى جەمىيەتتىكى ئەمگەكچىلەرنىڭ ئەمگەك ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا ئوبىكتىپ دۇنيا توغرىسىدا ھاسىل قىلغان تونۇشى ۋە چۈشەنچىسى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان بىرخىل ئالاھىدە خۇسۇسىيەتلىك ئاڭ پورمىسى. يەنى، ئۇ ئىنسانلارنىڭ پانتازىيەلىك خىيالىدا ئاڭسىز سەنئەت شەكلى ئارقىلىق قايتا ئىشلەنگەن تەبىئەت دۇنياسى ۋە ئىجتىمائى فورمىدۇر.

«ھۇنداقچە ئېيتقاندا، ئەپسانە تەبىئەتتىكى ھادىسىلەرنى ۋە تەبىئەتتىكى كۈرەشلەرنى ئىجتىمائى تۈرمۇشنى كەڭ بەدىئى ئومۇملاشتۇرۇش ئارقىلىق ئەكس ئېتىدۇ.»② ئەپسا -

---

① ماۋزېدۇك: «ئەدەبىيات - سەنئەت توغرىسىدا» ئۇيغۇرچە، 4 - بەت.

② گوركى: «ئەدەبىيات توغرىسىدا»، خەنزۇچە 142 - بەت.

ندا يارتىلغان پانتازىيىلىك ئوبرازلار ئومۇمەن خيالى تەسەۋۋۇرنىڭ نەتىجىسى بولۇشىدىن قەتئىنەزەر، بىز ئەپسانىلارنىڭ مەزمۇنىنى ئېتنوگرافىيە جەھەتتىن مۇلاھىزە قىلساق ئۇنىڭ دىكى قىياسەن ئوبرازلار ئەينى تارىخى دەۋرنىڭ ئوبىكتىپ رىياللىقىنىڭ ئىنكاسى ئە - كەنلىگىنى ھىس قىلىمىز.

مەملىكىتىمىزدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ قەدىمقى ئەپسانىلىرىدا، شۇنداقلا يۇنان، مىسىر ئەپسانىلىرىنىڭ ھەممىسىدە لايدىن ئادەم ياسىغانلىغى توغرىسىدا ھەرخىل ھىكايە - لار بار، بۇ ھىكايىلار ئېپتىدائى قوۇل ھونەرۋەنچىلىكىنىڭ تەدرىجى تەرەققى قىلغان لىغىدىن ئىبارەت ئىجتىمائى رىياللىقنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. بۇ مەزگىللەر ئارخىلوگىيە تا - رىخى جەھەتتىن «يېڭى تاش قوراللار دەۋرى» بولۇپ، تاش قوراللار ۋە ساپالچىلىق تېخنىكىسىنىڭ مەيدانغا كېلىشى مەدەنىيەت تارىخىدا چوڭ ئەھمىيەتلىك بىر تەرەققىيات بولدى. نەتىجىدە ئېپتىدائى ئىنسانلارنىڭ گۈزەكلەرچە ساددا تەسەۋۋۇردا ئەشۇ ئوبىكتىپ رىياللىقتا قىياسەن لايدىن ئادەم ياساش خيالى تۇغۇلدى. شۇنىڭ بىلەن لايدىن ئادەم ياسىغانلىق توغرىسىدىكى ئەپسانىلار بارلىققا كەلدى.

يېڭى تاش قوراللار دەۋرىنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىگى ئانىلىق سېستىمىسىدىكى قەبە - لىلەر ئىتتىپاقىدا ئايالالارنىڭ تەشكىللىگۈچى ۋە رەھبەرلىك قىلغۇچى ئاساسى كۈچ بول - غانلىغىدۇر. شۇڭلاشقا شۇ دەۋرنىڭ ئاساسى ئەمگەك ئىشلەپچىقىرىشى بولغان قورال - سايمان ياساش، تېرىقچىلىق، قول ھونەرۋەنچىلىك، ساپالچىلىق، ئوي ھايۋانلىرىنى بە - قىش ۋە كوندۇرۇش، ئوزۇق - تولۇك يەغىش ۋە ساقلاش قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋە - زىپىسىنى پۈتۈنلەي ئايالالار ئورۇنلايتتى، بولۇپمۇ ساپالچىلىق تېخنىكىسى ئايالالارنىڭ ئە - جادى ئىھتىنىڭ نەتىجىسى بولغاچقا، قەدىمقى ئەپسانىلار ئىچىدە ئايال ئىلاھلارنىڭ ئىجاتكارلىق روھى مەدھىلەنگەن ھىكايىلار ئاساسى سالماقنى ئىگەللەيدۇ. ئەپسانىلاردا: «...ئايالالارنى ئىلاھلاشتۇرۇش ئەرلەردىن بۇرۇن بولغان. مىتال پىششىقلاپ ئىشلەشتىن باشقا سەنئەت ۋە قول ھونەرۋەنچىلىكتىكى بىرىنچى تۈركۈم ئىجادىيەتلەرنىڭ ھەممىسى ئەر ئىلاھلارغا ئەمەس، بەلكى ئايال ئىلاھلارغا مەنسۇپتۇر»① بۇنداق بولۇشنىڭ سە - ۋەبىنى ئەلۋەتتە ئەشۇ ئانىمستىك ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىنىڭ ئوبىكتىپ تۈرمۇش شارا - ئىتى بەلگۈلىگەن. شۇنداق بولغاچقا ئېلىمىزنىڭ كىلاسسىك ئەپسانىسى «ئاسمان ئىلاھىسى نويۋا» دىكى ئايال ئىلاھ نويۋانىڭ لايدىن ئادەم ياسىغانلىغى، تاش بىلەن ئاسماننى ياسىغانلىغى، قومۇش كۈلى بىلەن كەلكۈن سۈيىنى تىزگىنلىگەنلىگى قاتارلىقلار ئانىمىس - تىك ئۇرۇقداشلىق دەۋرىدىكى بىر چوڭ مەئبۇت بولۇپ قېلىشى ئەجەپلىنەرلىك ئەمەس.

---

①لافارگ: «دىن ۋە كاپىتال» 58 - بەت. 3 - بىرلەشمە كىتاپخانىسى خەنزۇ - چە، 1963 - يىل نەشرى (لافارگ - فرانسىيەنىڭ مەشھۇر ماركسىزىمچى تارىخچىسى ۋە فەيلاسوپى).

گېرېك ئەپسانىلەردا يارىتىلغان 12 خۇدانىڭ ئوبرازىمۇ ئەنە شۇ ئانىلىق دەۋرىنىڭ مەھسۇلى بولغاچقا، ئۇنىڭ ھەممىسىگە ئانىمىزىم روھى سىڭدۈرۈلگەن. بۇنداق ئىنكاس قىلىشنىڭ ھېچقانچە ئەجەپلىنەرلىك يېرى يوق. چۈنكى ئىپتىدائى جەمىيەتتە ياشىغان ئىنسانلار سىرتقى مۇھىتنىڭ كۈچىگە بېقىنغان ھەمدە تەبىئەتنىڭ ئۇ خىل «كۈچى» نى چۈشۈنۈشكە قادىر بولالمىغان. شۇ سەۋەپتىن ئۇنىڭغا نىسبەتەن ۋەھىمە پەيدا بولغان، ئەنە شۇ ۋەھىمىدىن ئىنسانلارنىڭ ئېڭىدا ئىلاھ ھاسىل بولغان. «ئىلاھ» شۇنىڭ ئۈچۈن بىرخىل ئاڭ فورمىسى بولۇپ، كۈندۈلۈك تۇرمۇشتا كىشىلەرنى بېقىندۇرىدىغان سىرتقى كۈچنىڭ ئىنسانلار مېڭىسىدىكى خىيالى ئىنكاسى. ئۇ ئىپتىدائى ئىنسانلارنىڭ ساددا ھىسسىياتىدا ئابستراكت چۈشەنچە بولماستىن، بەلكى ھەممىگە قادىر ۋە قابىل بولغان كونكىرت ئوبراز ھىساپلىناتتى. ئىنسانلار تەبىئەتنىڭ قارام كۈچلىرى ئۈستىدىن غالىپ كېلىش ئومىدىنى شۇ سەۋەپتىن ئەنە شۇنداق «ئىلاھ» لارغا بېغىشلىدى ۋە ئۇز غايىسىنى شۇ «ئىلاھ»نىڭ كۈچى بىلەن رىيالىلىققا ئايلاندۇرۇشقا تىرىشتى. بۇ يەردىكى «ئىلاھ» ئىپتىدائى ئەمگەك نەتىجىسىنىڭ بەدىئى ئومۇملاشتۇرۇلىشى بولۇپ، ئەمگەك قۇرالىغا ئىگە بولغان ئىنتايىن رىيال شەخسلەردۇر. مۇنداقچە ئېيتقاندا، قەدىمقى ئەپسانىلاردىكى قەھرىمانلار خۇدا بىلەن ئىنساندىن تۇغۇلغان يېرىم ئىنسان، يېرىم ئىلاھتۇر. شۇڭلاشقا بۇ «ئىلاھ» لار سېھرىي جەمىيەتتىكى ئىدىئولوگىيە تۈسىنى ئالغان «ئادەملەر ئۈچۈن يارىتىلغان دىن» بىلەن پەرقلىق بولغاچقا، بۇ ئىككىسىنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىشكە بولمايدۇ.

خۇددى ماركس كورسەتكەندەك، «يۇنان ئەپسانىلىرى يۇنان سەنئىتىنىڭ قۇرال ئامبىرى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇنىڭ تۇپرىغى»① دېگىنىمىزدە، ئەپسانىلارنىڭ ئوبىكتىپ جەھەتتە ئىنسانلارنىڭ ئەدىبىيات - سەنئەت تەرەققىياتىنى ئۈچۈن ناھايىتى زور تەسىر كورسەتكەنلىگىنى نەزەردە تۇتىمىز. مەسىلەن، قەدىمقى يۇنانىنىڭ ئەڭ شائىرى گومىر تۇزگەن ئىككى ئالەمشۇمۇل مەشھور داستان——«ئىلىيادا» ۋە «ئودىسىيا» شۇنىڭدەك ھېسىود يازغان «خۇدالار شەجەرىسى»——يۇنان ئەپسانىلىرى ۋە رىۋايەتلىرىنىڭ يىغىندىسى. ھازىرغىچە تارقىلىپ كەلگەن نۇرغۇنلىغان ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەرنىڭ ھەممىسى ئەنە شۇ ئەسەرلەردىن چىققان. قەدىمقى يۇنان تىراگېدىيىچىلىرىدىن ئائىسكۇيلۇس، سوفوكلېس (سوفكىل) ئېۋرىپىدىسلارنىڭ ئەسەرلىرىدە يۇنان ئەپسانىلىرى ۋە رىۋايەتلىرى ئاساسىي ۋەقەلىك قىلىنغان. ئوبىكتىپ ئىدىيالىستىك پەلسەپىنىڭ ئاساسچىسى ۋە بىرىنچى ئۈستازى «ئارىستوتېل پەلسەپىسى» ئەنە شۇ يۇنان ئەپسانە - رىۋايەتلىرىدىن يەكۈنلەنگەن. نەپىس سەنئەت جەھەتتە قەدىمقى يۇنانىدىكى ھەيكەلتاراشلىق، مىمارچىلىق، لوگىتىغا رەسىم چۈشۈرۈش ئىشلىرىدا، شۇنىڭدەك رېمنىڭ فېودالىق دەۋرىدە تاملارغا رەسىم سىزىش، مومىيارچىلىق سەنئەتلىرىدىمۇ پۈتۈنلەي دېگىدەك يۇنان ئەپسانىلىرىدىكى ھېكايىلار ماتېرىيال

① «ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى 2-توم، 113-بەت.

قىلىنغان. يولداش ماۋزېدۇڭ «زىددىيەت توغرىسىدا» دا تىلغا ئالغان «چەتئەل چوچەك-لىرىدە رىۋايەت قىلىنغان «ياغاچ ئات ھىلىسى» ئەنە شۇ گىرىكلارنىڭ تىرويانغا ھۇجۇم قىلىشىدىن كېلىپ چىققان.

ئىنسانلارنىڭ ئوبىكتىپ دۇنيانى تونۇشى تەبىئىزلىقتىن چۈشەنچىلۈقتا، ئاددىيلىقتىن مۇرەككەپلىككە، مۇجمەللىكتىن ئېنىقلىققا، پانتازىيىدىن ئىلمىيلىككە يۈزلۈنۈش ئومۇملاشقان بىر قانۇنىيەتتۇر. شۇ سەۋەپتىن جەمىيەت تەرەققىيات تارىخىغا ئەگىشىپ ئىنسانلارنىڭ ئەدەبىياتلوگىيە ھالەتلىرىمۇ ئۆزگۈرىدۇ ۋە تەرەققى قىلىدۇ، بۇ تەرەققىيات مۇقەررەركى، ئىنسانلارنى ئىلىم-پەن يولىغا باشلايدۇ. نەتىجىدە پەننىڭ كۈچىگە تايىنىپ تەبىئەت دۇنياسىنى ئۆزگەرتىشنىڭ رىيالىلىققا ئايلىنىشى ئەپسانىلارنىڭ يوقۇلىشىغا شەرت بولىدۇ. ماركس: «يۇنانلىقلارنىڭ خىيالى تەسەۋۋۇرلىرىنىڭ ئاساسى بولغان ۋە شۇنىڭ بىلەن «يۇنان ئەپسانىلىرى» نىڭ ئاساسى بولغان تەبىئەت توغرىسىدىكى ۋە ئىجتىمائى مۇناسىۋەتلەر توغرىسىدىكى كوز قاراشلارنىڭ ئاپتوماتىلاشقان توقۇمچىلىق ماشىنىلىرى، تومۇرىيول، پاراۋۇز ۋە تېلېگراممىلار بىلەن بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى مۇمكىنمۇ؟ روبېرتس شىركىتى تۇرغان يەردە ۋۇلقان نىمە قىلسۇن، چاقماق قايتۇرغۇچ تۇرغان يەردە يۇپتېر نىمە قىلسۇن؟ كوچىمە مۇلۇك، ئىناۋەتلىك قەرز شىركىتى تۇرغان يەردە ھېرمېس نىمە قىلسۇن؟»① دەپ كورستىدۇ ۋە ئاخىردا بۇنى خۇلاسىلاپ: يۇنان ئەپسانىلىرى ۋە ئەدەبىيات - سەنئىتى «تارىختىكى ئىنسانلارنىڭ بالىلىق دەۋرى» نىڭ مەھسۇلى، ئۇلار «مەنگۈلۈك» سېھىرى كۈچىنى مەڭگۈ كەلمەسكە كەتكەن ياسقۇچ سۈپىتىدە نامايان قىلىدۇ»② دېگەن ئىدى. بۇ يەردە كوپرەك يۇنان ئەپسانىلىرى تىلغا ئېلىنغان بولسىمۇ، ئۇ ھەقتىكى پىكىرلار باشقا خەلقلەرنىڭ قەدىمقى ئەپسانىلىرى ئۈچۈنمۇ ئورتاق ، ئەلۋەتتە.

ئىنتىلاۋى ئۇستازلارنىڭ ئەپسانىلار توغرىسىدىكى بولۇپمۇ يۇنان ئەپسانىلىرى توغرىسىدىكى بۇ بايانلىرى ئەپسانىلار تەتقىقاتىنى ھەقىقى ئىلمى يولىغا سېلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ.

دىمەك، كىچىك ھەجىملىك، مەزمۇنەن سادىدا بايان ۋە ھېكايىلار شەكلىدە تەشكىل تاپقان ئەپسانىلار ھەر قايسى خەلقلەر ئاغزاكى ئىجادىيىتىنىڭ ئەڭ قەدىمقى نەمۇنىلىرىدىن بىرى ھىسابلىنىدۇ. ئۇ ئىجتىمائى ھايات بىلەن باغلىق بولغان ۋەقە ۋە ھادىسىلەرنى خىيالى شەكىلدە ھېكايە قىلىدۇ. ئۇلار ئىنسانىيەتنىڭ تەبىئەت ۋە جەمىيەتنى بىلىش ۋە چۈشۈنۈشىگە بولغان ئىنتىلىشى جەريانىدا ۋۇجۇتقا كەلگەن. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئەپسانىلار ئىجتىمائى ھايات ۋە مەدەنىيەت، دۇنيا قاراش ۋە روھى كېچىرمىلەر، ئورپ - ئادەت ۋە تارىخى ھادىسىلەردىن دېرەك بېرىدۇ.

① ② «ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى 2-توم، 113-114 - بەتلەر.

ئەپسانە پارىسچە سوز بولۇپ، فانتاستىكا، سېھرىجادۇ ھەمدە ھاياتى ئويدۇرمىلار ئاساس بولغان نەسىرى ھىكايىلار دىمەكتۇر. بۇخىلدىكى ھىكايىلار مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۇركى تىللار دىۋانى»ئەسىرىدە «ساۋ-Caw» سوزى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن بولۇپ، ئىنتايىن كەڭ مەنانى بىلدۇرىدۇ. بۇ سوز «دىۋان» دا ھىكايە ھەمدە قىسسە دەپ ئىزاھلانغان. مەھمۇت قەشقەرى ھىكايە بىلەن قىسسىنى «ئوتمۇش ۋەقەلەردىن خەۋەر بەرگۈچى»① دەپ چۈشەندۇرىدۇ. ھەقىقەتەن ھەم ئوتكەن ۋەقەلەر ھەققىدە ھىكايە قىلغۇچى ئاغزاكى قىسسىلەر خىيالى ئويدۇرمىدىن تەشكىل تاپقان ۋەقەلەرنى چەتنەپ ئوتۇشى مۇمكىن ئەمەس. ھىكايىنىڭ بۇخىل فورمىسىدا سېھىر - جادۇ، فانتاستىك ئىلمىنىت ھەمدە ھاياتى ئويدۇرمىلارنىڭ بولۇشى ئوز - ئوزىدىن مەلۇم. خۇددى ئارىستوتىل ئېيتقانىدەك، ئەپسانىلار ـــ «ھەقىقەتتىن خەۋەر بەرگۈچى يالغان ھىكايىلاردۇر». ئەپسانىلارنى تىپىماتىك مەزمۇن جەھەتتىن توۋەندىكىدەك ئۈچ تۈرگە بولۇشكە بولىدۇ.

بىرىنچىسى، خىيالى ۋەقە ۋە خىيالى قەھرىمانلار ھەققىدە ھىكايە قىلغۇچى ئەپسانىلار ـــ بۇخىلدىكى ئەپسانىلار ئىپتىدائى دۇنيا قاراش، ئۇ ياكى بۇ كۇچنى مۇقەددەس بىلىپ، ئۇنىڭغا سېغىنىش، ئېيتقات قىلىش ھەمدە سويگۇ - ساداقەت ئوخشاش كەچۈرمىشلەر تەسىرىدە پەيدا بولغان تۇقۇلما ھىكايىلارنى كورسىتىدۇ. بۇنداق ئەپسانىلارنىڭ ئوبرازلىرى ئىلاھلاشقان روھ ياكى «يېرىم ئىنسان، يېرىم ئىلاھى» تەرزىدە گەۋدىلىنىدۇ. بىز مەشھۇر قەدىمقى ئۇيغۇر خەلق داستانى «ئوغۇز نامە» ئىچىدىكى مۇنۇ پارچىنى كورۇپ باقايلى:

«....كۇنلەردىن بىر كۇن ئوغۇز خاقان تەڭرىگە سېغىنىۋاتاتتى، ئەتراپ قاراڭغۇلۇشۇپ ئاسماندىن بىر كوك نۇر چۈشتى. بۇ نۇر كۇندىن يورۇق، ئايدىن نۇرلۇق ئىدى، ئوغۇز خاقان ئۇنىڭ قېشىغا بېرىپ، بۇ نۇرنىڭ ئىچىدە بىر قىز بارلىقىنى كوردى. ئۇ قىز يالغۇز ئولتۇراتتى. ئۇ ئىنتايىن چىرايلىق بىر قىز ئىدى. ئۇنىڭ بېشىدا ئاتەشتەك نۇرلۇق بىر مېڭى بولۇپ، قۇتۇپ يۇلتۇزىغا ئوخشايتتى. بۇ قىز شۇنچىلىك گۈزەل ئىدىكى؛ ئۇ كۇلسە كوك ئاسمان قوشۇلۇپ كۇلەتتى، ئۇ يىغلىسا كوك ئاسمان بىللە يىغلايتتى. ئوغۇز خاقان ئۇ قىزنى كوردى - دە، ئەس - ھوشىنى يوقاتتى ۋە ئۇنى ياخشى كورۇپ قالدى. بۇ قىزنى ئالدى. ئۇنىڭ بىلەن بىللە بولۇپ ئارمانغا يەتتى. بۇ قىز ھامىلدار بولدى. كۇنلەر ئوتۇپ، تۇنلەر ئوتۇپ ئۇنىڭ كوزى يورىدى ۋە ئوچ ئوغۇل تۇغدى. بىرىنچىسىگە كۇن دەپ، ئىككىنچىسىگە ئاي ۋە ئۇچىنچىسىگە يۇلتۇز دەپ ئات قويدى...». ئۇنىڭدىن تاشقىرى ئورتا ئاسىيا خەلقلىرى ئارىسىغا كەڭ تارقالغان «تەلىسىملىق قەلئە»، «شىرىن قىز»، «شاھ سەنەم ۋە غېرىپ» ئەپسانىلىرىمۇ مۇشۇ خىلدىكى ئەپسانىلارغا كىرىدۇ.

---

① مەھمەت قەشقەرى. «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» 3 - توم تاشكەنت 1963 - يىل نەشرى، 168 - بەت.

«تىلسىملىق قەلئە» ئەپسانىسى «پەرھات ۋە شىرىن» قىسسىسى بىلەن باغلىنىپ كەتكەن. ئۇنىڭدا مەغلوبىيەتكە ئۇچرىغان ساقلانغانلىقنى ئۇنتۇپ قېلىش ناھايىتى قەدىمىي زامانلاردا يارىتىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. بىراق ئۇ بىزنىڭ دەۋرىمىزگە مۇئەييەن ئۆزگۈرۈشلەر بىلەن يېتىپ كەلگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ئەپسانىنىڭ تۈرۈلۈش سەۋەبلىرى ساپ سىياسىي ـ مۇھەببەت، ياخشىلىق ۋە يامانلىق ھەققىدىكى چۈشەنچىلەر بىلەن باغلىق ھالدا ۋادارلىقنىڭ ئەمەلى ئىپادىسى سۈپىتىدە ھېكايە قىلىنغان.

«بۇ تىلسىملىق قەلئەنى پەرھات ئىسىملىك دېۋە قۇرغان ئىدىش، پەرھات خارا زىدىم شاھنىڭ شىرىن ئاملىق قىزىنى ياخشى كۆرۈپ قالىدۇ ۋە ئۇنىڭغا ئەلچى قويىدۇ. بۇ، پادىشانى ۋەھىمگە سالىدۇ. قىزىنى دېۋىگە بېرىشنى خالىمىغان پادىشا، ئۇنىڭ تەلەۋىنى رەت قىلىشتىن قورقۇپ، جادىگەر كەمپىردىن ياردەم سورايدۇ. جادۇگەر پەرھاتقا بېجىرىپ بولمايدىغان ۋەزىپىنى ــ قاراقۇرۇم چولىنىڭ ئوتتۇرىسىغا تاش قەلئە قۇرۇشنى شەرت قىلىپ قويۇشنى مەسلىھەت بېرىدۇ. دېۋە پەرھات بۇ شەرتنى قوبۇل كۆرۈپ يىراق جەنۇبتىكى قاراڭغۇ تاغدىن يەلكىسىدە تاش توشۇپ كېلىپ، تەلئەنى تۇرغۇزۇشقا باشلايدۇ. قەلئە پۈتەي دەپ قالغاندا، بۇنىڭدىن خەۋەردار بولغان پادىشا جادۇگەرنى مەسلىھەتكە چاقىرىدۇ. جادۇگەر پادىشاغا ئوزى بەلگىلىگەن كۈنى 9000 دانە يېڭى تۇغۇلغان بوتۇلاقنى، شۇنچە تاي، بوزاۋ ۋە قوزىنى يىراق سويۇشنى مەسلىھەت بېرىدۇ. قالغان ئىشنى ئوز زىممىسىگە ئالىدۇ. بەلگىلەنگەن ۋاقىتتا جادۇگەر دېۋە پەرھات قۇرۇپ بولغان تاش قەلئەگە كېلىدۇ، دەل شۇ پەيتتە خارازىم تەرەپتىن دەھشەتلىك يىغا ـ زار ئاڭلىنىدۇ. بۇ بالىلىرى سويۇلۇۋاتقان مىڭلاپ ـ مىڭلاپ ئانا مالالارنىڭ بۇقىرىغان ئاۋازى ئىدى. پەرھاتنىڭ «بۇ قانداق يىغا ـ زار؟» ــ دېگەن سوئالىغا كەمپىر: «ھازىرلا مەلىكە ۋاپات ئەتكەن، شۇنىڭغا پۈتۈن خارازىم ھازا تۇتماقتا» ـ دەپ جاۋاپ بېرىدۇ. سويگەن ئاشىقنىڭ ئولۇمى توغرىسىدىكى بۇ شۇم خەۋەردىن گاڭگىراپ قالغان دېۋە پەرھات ئۇنىڭسىز ياشاشنى خالىماي، دەرغەزەپ بولۇپ، تېخىمۇ ئورنىغا قويۇلمىغان قورام تاشلارنى ئاسمانغا ئاتىدۇ. بۇ يوغان قورام تاش پەرھاتنىڭ ئۇستىگە قايتىپ چۈشۈپ زەخمىلەندۈرىدۇ. دېۋە پەرھاتنى ياخشى كۆرۈپ قالغان شىرىن دەرھال پاجىئە يۈز بەرگەن جايغا يېتىپ كېلىدۇ ۋە سويگەن يارنىڭ مۇردىسى يېنىدا ئوزىگە پىچاق سانجىپ ھالاك بولىدۇ.» ①

«شىرىن قىز» ئەپسانىسىمۇ مەغلۇبىيەت بىلەن باغلىق بولۇپ، خەلق ئارىسىدا كەڭ تارقالغان، بۇ ئەپسانىدا شىرىن گۈزەللىك تېمىسالى سۈپىتىدە نامايەن بولۇپ، ئېپىك ئالالارغا خاس ئەخلاق نەمۇنىسى ئوز ئىپادىسىنى تاپقان. بىراق ئەنە شۇ مەنىۋى گۈ-

---

① ل. س. تولستوۋ: «قەدىمقى خارازىم مەدەنىيىتىنى ئىزلەپ». تاشكەنت 1964 - يىل. 30 - بەت.

زەللىك ئىپتىدائى دۇنيا قاراش مەنى (مەنى-گەرىكچە «سوز» بولۇپ، خۇدالار ۋە پەھلىۋان-لار ھەققىدىكى توقولما ئەپسانىدۇر) يوسۇندا بېرىلگەن؛ «شىرىن دېگەن قىز شۇنداق گۈ-زەل قىز ئىدىكى، تۈغۇلۇپ بالاغەتكە يەتكەندىن كېيىن ھوسنى-جامالىنىڭ تەرىپى پۈتۈن ئالەمگە يېيىلغان ئىدى. شۇ زاماندا دۇنيا بويىچە ئاي ئۈزىنى چىرايلىق دەپ ساناپ يەر يۈزىدە يۈرەر ئىكەن. ھەممە كىشى گۈزەللىكتە تەڭدىشى يوق دەپ ئاينى ماختايدىكەن. شىرىن بالاغەتكە يېتىپ، گۈزەللىگى كۈندىن-كۈنگە ئارتقاچ، ئادەملەر ئاينى ماخ-تىماي، شىرىننىڭ ھوسنىنى تىلدا داستان قىلىپتۇ، بۇنىڭغا ئاينىڭ رەشكى كېلىپتۇ: «نا-ھاتكى مەن تۇرغىنىمدا شىرىننى ماختاشسا، شىرىن بىلەن مەن ھوسنۇمنى سېلىشتۇرۇپ كورەيچۇ، شۇندىن كېيىن مېنىڭ كىملىگىمنى بىلىپ قويۇشسۇن» - دەپتۇ. شىرىننى ئۇزۇ-نىڭ قېشىغا چاقىرىپ ئاي: «سەن كىم؟ مەن كىم؟ ئەل ئاغزىدا ھوسنۇڭ تەرىپى ئالەم-نى بىسىپتۇ، كەل، ئىككىمىز ئۇزىمىزنى تارازىغا سېلىپ، تارتىپ كورەيلۇق. كىم چىرايـ-لىق بولسا، تارازىدا مەلۇم بولىدۇ» - دەپتۇ. شىرىن خىجالەت بولۇپ؛ «ھوسۇندە سىز ئەلۋەتتە زىيادىسىز، قويۇڭ، مېنى خىجىل قىلماڭ. مەن ھوسۇن دەۋاسىنى قىلمايمەن» - دەپتۇ. بۇنىڭغا ئاينىڭ جەھلى قوزغۇلۇپ: «سەن ھوسۇن دەۋاسىنى قىلمىساڭ، گويا ئىنـ سانلار نەزىرىدە سەن مەندىن چىرايلىق ئىمىشسەن. بىر تارازىدا تارتىشىپ سىناشمىساق بولمايدۇ» دەپ شىرىننى مەيلىگە قويماي (ئۇندىن ئىلگىرى ئۇزى چوڭ بىر تارازىنى تەييارلاپ قويغان ئىكەن) تارازا ئالدىغا ئاپىرىپتۇ. بۇ تاماشىغا خالايىق يېغىلغان ئى-كەن. ئاي مەغرۇرلۇنۇپ: مانا شىرىن، مانا مەن، كورۈڭلار، ھازىز ھوسۇندە كىم غالىپ ئىكەن؟» - دەپ يالپىيىپ تارازىنىڭ بىر پەللىسىگە چىقىپ ئاپتۇ. شىرىن خىجالەتچىلىك ئىچىدە ناۋىلاج ئوڭ ئايىغىنى «بىسىملا» دەپ تارازىنىڭ بوش پەللىسىگە قويا - قوي-ماي، ئاي لەگلەكتەك لىككىدا كوتۇرۇلۇپ ئاسمانغا چىقىپ كېتىپتۇ. خىجالەتتىن ئاي قاي-تىپ يەر يۈزىگە چۈشەلمەي، ئاسماندا قالغان ئىكەن.»

دىمەك، بۇ ئەپسانىنىڭ سىمۋولى ھەمدە قەھرىمانلار پائالىيىتى چوچەكلەرگە خاس خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇپ، فانتاستىك ئويدۇرمىلار ۋەقەلەر تىزمىسىنى ھەركەتلەندۈرىدۇ. زىددىيەت ۋە توقۇنۇش ئۇنىڭ يېشىمىدا ھەل قىلغۇچى رول ئويناپ، مەرتلىك ۋە گۈزەل-لىك، نەپسىلىك ۋە نازاكەتنى تەستىقلايدۇ. ئەپسانىدا چىقىرىلغان خۇلاسە مۇئەييەن پا-كىتلار ئاساسىدا ئىسپاتلىنىدۇ. «ئىمە ئۈچۈن ئاينىڭ يۈزىدە داغ بار؟» «ئىمە ئۈچۈن ئۇ ئاسماندا؟» دېگەن ئىپتىدائى سوئاللارغا ساددا تەسەۋۋۇر ياردىمى بىلەن جاۋاپ بېرىلىدۇ.

2- «شاھ سەنەم ۋە غېرىپ»، «ئىسكەندەر» ۋە «ئەفراسىياپ» ئوخشاش ئەپسانىلار تارىخى جاي ۋە تارىخى شەخسلەر نامى بىلەن باغلانغان. ئۇلاردا ۋەقەلىك فانتاستىك توقۇلما ياردىمى بىلەن ھېكايە قىلىنىدۇ. بۇ خىلدىكى ئەپسانىلار كوپرەك مۇئەييەن ھادى-سە، قەبىلە، ئەۋلات، گىئوگرافىك جاي—قەلئە، قورغان، ساراي، مۇنارە، دەريا - دېڭىز، شەھەرلەر بىلەن باغلىق بولۇپ، ئۇلارنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە ۋەيران بولۇش سەۋەبلىرى،

ئۇ ياكى بۇ نامنىڭ پەيدا بولۇش تارىخىدىن خەۋەر بېرىدۇ.

قەدىمقى دەۋردىكى باتۇرلار ۋە قەھرىمانلار ھەققىدە ھىكايە قىلغۇچى ئەپسانىلار ئىچىدە گرېكلارنىڭ «ئولومپۇس تېغىدىكى زېئۇس» نامليق ئالەمگە مەشھۇر ھېكايىسى ئالاھىدە دىققەتكە سازاۋەر. بولۇپمۇ گومېرنىڭ «ئىلىيادا» داستانى پۈتكۈل ئىنسانىيەتكە مەلۇم بولغان قەھرىمانليق توغرىسىدىكى ئاتاغلىق ئېپوستۇر. بۇ ئېپوستا يۇنانىدىكى ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىنىڭ يېمرىلىشكە باشلىغانلىقىنى ۋە قۇللۇق تۈزۈمنىڭ زامانىنىڭ ئىجتىمائى ھاياتى بولۇپ شەكىللىنىۋاتقانلىقىنى، بۇ دەۋرنىڭ يۇنان تارىخىدىكى «قەھرىمانليق دەۋرى» دەپ ئاتالغانلىقىنى ۋە شۇسەۋەپتىن گرېكلارنىڭ تروياشەھرىگە يۈرۈش قىلغانلىغىنى ئېنىق ئىپادىلىگەن، قۇرۇغلۇق ۋە دېڭىزدا قاراقچىلىق ۋە بۇلاڭچىلىق قىلىش يولىدىكى بىر قېتىملىق ئۇرۇش بولغانلىقىنى تەسۋىرلەنگەن. تارىخى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا قەدىمقى يۇنانلىقلار مىلادىدىن ئىلگىركى 12 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، تروياشەھرىگە يۈرۈش قىلىپ، تروياناىلار بىلەن 10 يىل ئۇرۇش قىلغان. تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىركى 9 - ئەسىردە يۇنانلىق گومېر ئىسىملىك ئەمەلىيەتتىكى شائىر مەددالارنىڭ تروياغۇرىشى توغرىسىدىكى ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەرنى شۇنىڭدەك تارىخى مۇجىزىلەرنى ھىكايە قىلىپ بېرىشىگە ئاساسلىنىپ، ئاتاغلىق داستان «ئىلىيادا»نى يازغان. تارىختىكى مەشھور تروياغۇرىشىنىڭ خاتىرىسى بىزگە ئەنەشۇ «ئىلىيادا» داستانى ئارقىلىق مەلۇم.

تروياكىچىك ئاسىيانىڭ غەربىي شىمال دېڭىز قىرغىغىدىكى خېللىس پونت بوغوزىنىڭ جەنۇبىي ئېغىزىغا جايلاشقان. ئۇ مۇھىم دېڭىز قاتناش تۇگۇنى ۋە باي ئاۋات شەھەر. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا گرېكلار بىلەن تروياناىلار ئارىسىدىكى 10 يىللىق قاتتىق ئۇرۇش تۆن كېيىن گرېكلار مىلادىدىن ئىلگىركى 1184- يىلى تروياغا بېسىپكىرگەنمىش. بۇ ئۇرۇشقا ئولومپۇس تېغىدىكى بارلىق خودالار ئىككى سەپ بولۇپ قاتناشقان ۋە كوپلىرى شۇئۇرۇشتا قۇربان بولغان. دەسلەپ تروياناىلار گرېكلار ئۇستىدىن غەلبە قىلغان. ئۇرۇشنىڭ ئاخىرقى 51 كۈن ئىچىدە مەشھۇر گرېك قەھرىمانى ئودىسسىيانىڭ «ياغاچ ئات ھىلىسى» ئارقىلىق ئاخىرى گرېكلەرنىڭ غەلبىسى بىلەن تروياغا ئۇرۇشى ئاخىرلاشقان. «ياغاچ ئات ھىلىسى» دېگەن رىۋايەتتە مۇنداق ھىكايە قىلىنۇ:

ئاخىرىدا پاراسەتلىك ئودىسسىيا ياغاچ ئات ھىلىسىنى ئويلاپ چىقىپ، ياغاچتىن كاتتا بىر ئات ياساپ تروياشەھرىنىڭ تاشقىرىسىدا قويغانمىش، بارلىق يونان لەشكەرلىرى چېكىنگەن بولۇپ، كېمىگە چۈشۈپ ئەتراپتىكى دېڭىز قولتۇغىغا موكۇۋالغانمىش، ئودىسسىيا بولسا ئىوتولىموس، مېنېلائوس، دىومېدىس ۋە باشقا ئۇرغۇن قەھرىمانلار بىلەن ياغاچ ئاتنىڭ قوسىغىغا موكۇنۇۋالغانمىش. تروياناىلار گرېكلەر ئۇرۇشتىن رايى قايتىپ يۇنانغا قېچىپتۇ، دەپ ئويلاپ شەھەر دەرۋازىسىنى ئېچىۋېتىپتۇ. ئۇلارشەھەر سىرتىدا تۇرغان ياغاچ ئاتنى كورۇپ، بۇنىڭ گرېكلەرنىڭ ھىلىسى ئىكەنلىگىنى پەملىيەلمەي، ئەكسىچە، بۇياغاچ ئات ئاتىنا (پاراسەت خۇداسى)غا ھەدىيە قىلىنغان بولسا كېرەك دەپ ئويلاپ،

ئۇنى شەھەرگە ئېلىپ كېرىپتۇ. تۇن يېرىم بولۇپ، تروياليلار شەرەن ئويۇنىغا كەتكەن، قىلچە تەييارلىق كۆرمەي تۇرغان چاغدا، ھىلىقى ياغاچ ئاتنىڭ قوسىقىغا كىرىۋالغان يونان قەھرىمانلىرى ئومىلەپ چىقىپ شەھەر دەرۋازىسىنى ئېچىپ بەلگە بەرگەن ئىكەن، دېڭىز قولتۇغىدا سوكۇپ تۇرغان يۇنان لەشكەرلىرى كېمىنى قايتۇرۇپ كەپتۇ، ئۇلار شەھەرگە باستۇرۇپ كىرىپ، پۈتۈن شەھەرنى بۇلاپ - تالاپ پاك - پاكىزە قىلىپ، كويدۇرۇپ كۈل قىلىۋېتىپتۇ. غازات تۇغقىنىدىن كېيىن گرېكلەر نورغۇن ئولجا - غەنىمەتلەرنى، جۈملىدىن قۇل، ئايال ئەسىرلەر ۋە سانسىز ئالتۇن - كۈمۈش، دەپى دۇنيانى ئېلىپ يۇنانغا قايتىپتۇ .....

شۇندىن بۇيان «تروييا ياغاچ ئېتى» ئىنسانلار ئارىسىدا بىر تەمسىلگە ئايلىنىپ دايىم ئېيتىلىپ كەلمەكتە.

بۇ خىل ئەپسانىلاردىكى قەھرىمانلارنىڭ ھەممىسى، ئەملىيەتتە، كوللېكتىپنىڭ كۈچى ۋە ئەقىل - پاراسىتىگە ۋەكىللىك قىلغان، ئۇلار قەدىمقى گرېكلەرنىڭ تەبىئەت كۈچلىرىنى يېڭىش جەريانىدا جاپاغا چىداپ، باتۇرلۇق كۆرسەتكەنلىگىدەك ئىسىل پەزىلەتنى ئەكس ئەتتۈرگەن. بۇخىل ئەپسانىلاردا قەدىمقى ئەجدادلىرىمىزنىڭ باتۇرلىغى، قەيسەرلىگى، پەم - پاراسىتى ئەتراپلىق ئىپادىلىنىدۇ. بۇنداق ھېكايىلارنىڭ ئەپسانىلىق خاراكتېرى شۇ يەردىكى، ئۇنىڭدىكى قەھرىمانلار قەدىمقى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئارزۇسى ۋە غايىسىنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە يۈكسەك دەرىجىدە ئىلاھلاشتۇرۇلغان تەگداشسىز كۈچ - قۇدرەتكە ئىگە روھى قەھرىمانلاردۇر، ياكى يېرىم ئىنسان، يېرىم خۇدادۇر. ئۇيغۇر - خەلقىنىڭ قەدىمقى قەھرىمانلىق داستانى «چىستانى ئىلىگ بەگ»دە «قاپ - قارا ۋە ناھايىتى زور تاغدەك ئىگىزگەۋدىلىرىنى چىقىرىپ، ئوت رەڭلىك چاچلىرىنى مۇرىلىرىگە چۈشۈرۈپ، زەھەرلىك ئىلانلار بىلەن گەۋدىلىرىنى بېزەپ ئادەملەرنىڭ گوشىنى يەپ، قېنىنى ئىچىپ، ئۇچايلىرىنى بەدەنلىرىگە يوگەۋالغان» قورقۇنۇچلۇق جىنلارغا قارشى باتۇر چىستانى ئىلىگبەگ ئوت يالقۇنىدەك ئوتكۇر قىلىچىنى كوتەرگىنىچە جەڭگە ئاتلىنىپ، بۇ ياۋۇز مەخلۇقلارنى پارە - پارە قىلىپ تاشلىغانلىغى تىوغرىسىدىكى ئەپسانە، «ئىككى تېگىننىڭ ھېكايىسى» ① دىكى ئاقكوڭۇل تېگىننىڭ «بۇ جاھانىدىكى بارلىق جانلىقلار ئۈچۈن بۇرھان بەختنى تىلەپ نامراتلار، بىچارە، جانلىقلارغا مەنپەئەت يەتكۈزۈش ئۈچۈن ئەزدىھار ئارىلىدىكى ئاجايىپ ئەگگۈشتەرنى قولغا چۈشۈرۈش يولىدىكى جاپالىرىدا - لىغى، دوڭخۇاڭ ۋە كۈچارمىڭ ئويلىرىگە ئويۇلغان گۈزەل تەسۋىرى سۈرەتلەر ئارقىلىق

---

① «ئىككى تېگىننىڭ ھېكايىسى» نىڭ قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدا خاتىرىلەنگەن نوسخىسىنى فرانسىيەلىك شەرقشۇناس فېللىئوت (P·P·Iliot) دوڭخۇاڭ مىڭ ئويلىرىدىن 1907 - 1908 - يىللىرى ئېلىپ كەتكەن، ھازىر پارىژ مىللى كوتۇپخانىسىدا ساقلىنىۋاتىدۇ. يادىكارلىق جەمئى 80 بەت بولۇپ ھەر بېتىگە 7 - 8 قۇرخەت يېزىلغان.

ئەكس ئەتتۇرۇلگەن باتۇر بۇتسۇالارنىڭ ئوبرازلىرىنى ممسال قىلىش مۇمكىن. بۇنداق ئەپسانىلار ئىنسانىنىڭ ئىجتىمائى جەمىيەت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى بەلگىلىك دەرىجىدە ئەكس ئەتتۇرگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىجتىمائى جەمىيەتكە قەدەم قويغانلىقىنىڭ دەسلەپكى بەلگىسى ھىساپلىنىدۇ.

3- ئورپ - ئادەت ۋە ئىدىيۇى ئىشەنچ بىلەن باغلىق بولغان ئەپسانىلار. ھەر قايسى خەلقلەرنىڭ ئەپسانىلىرى ئىچىدە ئورپ - ئادەت، دىنى ئېتىقات ۋە ئىدىيۇى ئىشەنچىلىرىنى ھىكايە شەكلىدە ئەكس ئەتتۇرگەن ئەپسانىلار زور سالماقنى ئىگەللەيدۇ. ئۇنىڭدا كوپرەك ئىپتىدائى دىن ۋە تۇتەم ھەققىدە تەزىقارلىق ھىكايە قىلىندۇ.

قەدىمقى زامانىدا دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ياشىغان ئىنسانلار ئىزلىرى ياشىغان جايىنىڭ تەبئى شارائىتلىرى، بېشىدىن كوچۇرگەن ئىجتىمائى ھادىسىلەرگە قاراپ ھەرخىل نەرسىلەرنى (ھايۋانات، دەرەخ، ئاي، كۈن ۋاھاكازالارنى) ئىزلىرىگە تۇتەم قىلغانغا ئوخشاش، بىزنىڭ ئاتا بوۋىلىرىمىزمۇ قەدىمقى زامانلاردا بورىنى تۇتەم قىلىشقان. «ئوغۇزنامە» دە تۇرك خاقانى ئوغوزخاننىڭ ھەربىي يۇرۇشلىرىگە باشلامچىلىق قىلىپ، ئادەمگە ئوخشاش سوزلىيەلەيدىغان كوك يايلىلىق بورە توغرىسىدا ھىكايەقىلىندۇ.

ئوبۇلغازىنىڭ «شەجەرەئى تۇرك» ناملىق ئەسىرىدە ئۇيغۇرلار بىر ئۇرۇشتا دۇشمەندىن مەغلۇپ بولۇپ، بىر تاغ قاپتىلىدا قامىلىپ قاپتۇ. ماڭىدىغان يول تاپالماي ھالاك بولۇش خەۋپىگە ئۇچراپتۇ، شۇنداق قىيىن ئەھۋالدا قالغاندا ئۇشتۇمتۇت بىر بورىنىڭ تاغ تەرەپكە قاراپ كېتىۋاتقانلىقىنى كورۇپ قاپتۇ. شۇچاغدا خەۋپىتە قالغان ئۇيغۇرلار بورىنىڭ كەينىدىن ئەگىشىپ مېڭىپتۇ. قاپ - قاراڭغۇ غارئىچىدە خىلى ئۇزۇن ماڭغاندىن كېيىن غارنىڭ ئۇبېشىدا بىر ئۇچۇقچىلىق كورۇنۇپتۇ. بورە غارنىڭ ئۇ بېشىدىكى چوڭ تۇشۇكتىن ئوتلار يەلپۇنۇپ تۇرغان، سۇلار شاقىراپ ئېقىپ تۇرغان، جەننەتتەك بىر يايلاققا چىقىپتۇ. ئۇيغۇرلارمۇ بورىنىڭ كەينىدىن مېڭىپ، شۇيايلاققا چىقىپ، ھالاكەتتىن قۇتۇلۇپ قالغان ئىكەن. شۇڭا ئۇيغۇرلار بورىنى مۇقەددەس ئىلاھى ھىساپلاپ، ئۇنىڭغا چوقۇنىدىغان بولغانلىقىنى ھىكايە قىلىندۇ.

جۇڭگونىڭ تارىخى يىلنامىلىرىدا تۇركلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا «ئوغۇزنامە» بىلەن «شەجەرەئى تۇرك» دە ئېيتىلغان بورە توغرىسىدىكى ئەپسانىلارغا ئاساسەن ئوخشاپ كېتىدىغان مەلۇماتلار بار. ئۇنىڭدا تۇركلەرنىڭ ئەژدادى ئاشنا ئۇرۇغىدىن ئىكەنلىگى، بۇ ئۇرۇق ئادەم بىلەن بورىنىڭ قوشۇلىشىدىن توغۇلغانلىقى ئەپسانىغا خاس شەكىلدە ھىكايە قىلىنغان.

بورىنى مۇقەددەس بىلىپ، ئۇنى تۇتەم قىلىش شۇندىن باشلاپ، تۇركى خەلقلەرنىڭ مۇھىم ئىدىيۇى ئىشەنچىسى ۋە ئېتىقادى سۈپىتىدە خەلق ئارىسىدا بەلگىلىك تەسىرگە ئىگە بولۇپ كەلدى. تۇرك - ئۇيغۇرلار دولەت قۇرغاندىن كېيىن خاقانلىقنىڭ تۇغلىرىغا ئالتۇندىن ھەل بېرىلگەن بورىنىڭ سوريتىنى چۇشۇرگەن ھەمدە خان ئوردىسىنى ساقلايـ

دىغان قاراۋۇللارنى «بورە» دەپ ئاتاشقان، ھازىرمۇ يېزا - قىشلاقلاردا يېڭى توغۇلغان بوۋاقنى ئۇلۇقلاپ بوينىغا ياكى ياتقان بوشۇكىگە بورىنىڭ ئوشۇغىنى ئېسىپ قويۇش، سەپەرگە چىققاندا بورەسوكىنى ئوزىگە ھەمرا قىلىش، تۇنجى توغۇتتا ئانىنى بورىنىڭ تىرىسىگە ئولتارغۇزۇش، «ئوغول توغدى» دېگەننىڭ ئورنىغا «بورە توغدى» دەگەن مىتاپورىنى ئىشلىتىش ... قاتارلىقلار ئەشۇ ئىدىيۇى ئاساسچە بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

ئوچ خىل تۈردىكى ئەپسانىلارنىڭ ھەربىرى ئوزىگە خاس قورۇلۇش شەكلىگە، بەدىئى تەسۋىرى ۋاستىلىرىغا ۋەئوبرازلار سىستېمىسىغا ئىگە. ئۇلار تۈرلۈكچە چۈشەنچە، بىلىم ۋە ئېيتقاتنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ.

شۇنى ئەسكەرتىپ ئوتۇش كېرەككى، ئەپسانىلاردا گەرچە فانتاستىك خىيالى ۋەقەلەر ھىكايە قىلىنسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ خوراپاتلىقتىن پەرقى بولىدۇ. چۈنكى ئەپسانە - لاردا ئىنسانىلارنىڭ ئاكتىپ خىياللىرى ۋە گۈزەل غايىسى ئەكس ئېتىپ، تارىخنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سورۇشتە بەلگىلىك رول ئويناپدۇ. خوراپاتلىق بولسا، كىشىلەردە ئىدىيۇى قاتمالىلىق پەيدا قىلىپ، تارىخنىڭ تەرەققىيات چاقىنى ئارقىغا بۇراش رولىنى ئويناپدۇ، شۇڭا بۇنىڭىسىنى پەرقلەندۇرۇش كېرەك.

§ 2 - رىۋايەتلەر

رىۋايەت ھاياتى ۋەقەلەرنى بەدىئى توقۇلما ياردىمى بىلەن ھىكايە قىلغۇچى، رىيالىستىك خاراكتېردىكى ئاغزاكى ئىجادىيەت تۈرى بولۇپ، غايىۋى - تېماتىك جەھەتتىن خىلمۇ - خىل دۇر.

رىۋايەتلەر تارىخى ۋەقەلەر ۋە ئايرىم تارىخى شەخسلەر بىلەن باغلىق بولغان ھادىسىلەرنى، ئىجتىمائى ھايات ۋە تۇرمۇش، گىموگرافىك جايلار — سەھرا، كول، چول، دېڭىز، شەھەر، يېزا - قىشلاق، قەلئە، ساراي ۋە باشقىلارنىڭ بەرپا بولۇشى ياكى ۋەيران قىلىنىشى ھەققىدە ھىكايە قىلىدۇ. رىۋايەتلەردە گۈزەللىك ۋە نازاكەت، ئەقىل ۋە تەدبىر، ئىشىق ۋە ۋاپا، ياخشىلىق ۋە ئادەمگەرچىلىك، ئوخشاش ئىلغار غايىلەر مەدھىيىلىنىدۇ، زوللۇم ۋە زورلۇق، ئادالەتسىزلىك ئوخشاش ئىجتىمائى ئىللەتلەر پاش قىلىنىدۇ.

رىۋايەتلەر ئۇپ خوسۇسىيەت جەھەتتىن تارىخى پاكىتلارغا تايانسىمۇ، لېكىن، يەنىلا بىر خىل سەنئەت ئىجادىيىتى بولغاچقا، ئۇنىڭ ئۇستىگە قويۇق بەدىئى توقۇلمىغا ئەمەل قىلغاچقا ئۇ كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائى كوزقارىشىنى ۋە سەنئەت ئارزۇسىنى ئوزىگە سىڭدۇرۇپ، ئەينى مەنسەدىن خىلى دەرىجىدە يېراقلاشقان بولىدۇ. چۈنكى، خوددى گوركى ئېيتقاندەك، :«سەنئەت خىياللار بىلەن ياشايدۇ، پەن خىياللارنى ئەمەلگە ئاشۇرىدۇ.»

ئادەتتە ئەپسانە بىلەن رىۋايەتنىڭ چەك - چېگرىسىنى ئايرىۋېلىش قىيىنراق،

ئۇلارنىڭ تۆپ پەرقىنى قىسقىچە چۈشەندۈرگەندە، ئەپسانىدا خىيالى پانتازىيە ئاساسى ئورۇندا تۇرسا، رېئاليەتتە ئەقىلگە سىغمايدىغان خىيالى تۇقۇلمىلار ئازراق بولۇپ، ئاساسەن تارىخى رېياللىقنى ئوزىگە تېما قىلىدۇ. بۇنىڭدىن كورۈشكە بولىدىكى، ئەپسانىلار تەرەققى قىلىپ، تەدرىجى ھالدا كىشىلىك خاراكتېرىگە يېقىنلىشىش ئاساسىدا رېئاليەتلەر بارلىققا كېلىدۇ. رېئاليەتلەرنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇندىن قارىغاندا، ئۇ ئىنسانلارنىڭ سىنىپى جەمىيەتكە قەدەم قويغانلىقىنىڭ مەھسۇلى دېيىش مۇمكىن. شۇنىڭ ئۈچۈن رېئاليەتلەردە ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ ئىجتىمائى تۇرمۇش ئالاھىدىلىگى، مىللى ئورۇپ - ئادەت ئالاھىدىلىگى، پىسخىكىلىك ئالاھىدىلىگى،... قاتارلىقلار برقەدەر ئېنىق ئەكس ئېتىلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ تېمىاتىك مەزمۇنى ئەپسانىغا قارىغاندا تېخىمۇ كەڭ بولىدۇ.

بىز يۇقۇرىدا مىسال ئالغان «ئىلياداء داستانى ئىچىدىكى ھىكايىلار ھەم ئەپسانىلىق ھەم رېئاليەتلىك خوسۇسىيەتلەرگە ئىگە، تروياغۇرشى ئوغرىسىدىكى رېئاليەتلەردە بايان قىلىنغان ۋەقەلىكلەرنىڭ چىنلىق دەرىجىسى مەلۇم دەرىجىدە تارىخى مەلۇماتلارغا يېقىن تۇرسىمۇ، لېكىن ئۇ رېئال تارىخنىڭ ئورنىنى باسالمايدۇ. تروياغۇرۇشىغا قاتناشقان قەھرىمانلارغا كەلسەك، ئۇلار يەنىلا يېرىم ئىنسان، يېرىم خۇدالاردىن ئىبارەت ئەپسانىۋى ئوبرازلاردۇر.

ئۇيغۇر خەلق رېئاليەتلىرى ئىچىدە تارىخى شەخسلەرنى مەركەز قىلغان ھالدا ئۇلارنىڭ ئىش - ئىزلىرى ۋە ھايات سەرگۈزەشتىلىرى بايان قىلىنغان رېئاليەتلەر ئاساسلىق ئورۇننى ئىگەللەيدۇ. بۇنداق رېئاليەتلەر بىۋاستە كىشىلەرنىڭ ئىدىيە ۋە تۇرمۇشلىرىنى ئىنكاس قىلىدۇ، بەلگىلىك قەھرىمانلارنىڭ ئوزىگەخاس ئالاھىدىلىگى ۋە ۋە ئىجادى ئەمگىگى مەدھىيلىنىدۇ. مەسىلەن، قەدىمقى «تومارس (Tomars) رېئايىتى» ئورتا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ تارىخىدا چوڭ ئورۇن تۇتىدۇ. بۇ رېئاليەتنى يۇنان تارىخچىسى ھىرادوت (Hiradot) ئورتاسىياغا قىلغان سايا ھىتىدە توپلىغان تارىخى ماتېرىياللىرىغا ئاساسەن يېزىپ قالدۇرغان ۋە شۇنارقىلىق دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن. تومارىس ھەققىدىكى رېئاليەتتە قەھرىمانلىق ۋە ۋەتەنپەرۋەرلىك غايىسى تارىخى ۋەقەلەر ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرىلىدۇ. ئۇنىڭدا مىلادىدىن ئىلگىركى VI ئەسىردە بىرنەچچە ئەل خەلقلىرىنى بېسىپ ئېلىپ، ئۇلارنىڭ بېشىغا بالايى - ئاپەت كەلتۈرگەن زالىم كەيخىسراۋ (مىلادىدىن ئىلگىركى 552 - يىللىدىن مىلادىدىن ئىلگىركى 486 - يىلغىچە ئىرانغا شاھ بولغان) بىلەن ئورتا ئاسىيادا ياشىغۇچى ماساگىتلار① نىڭ پادىشاسى تومارىس ئوتتۇرىسىدىكى جەڭ تەسۋىرلىنىدۇ. بۇ رېئاليەت بەلگىلىك دەرىجىدە ئىدىيالاشتۇرۇلغانلىقىغا قارىماي، تارىختىكى رېئال شەخس ۋە ۋەقەلەرنى بەدىئى يول بىلەن ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

---

① ماساگىت ـــ كاسپى دېڭىزىدىن ھىندىقۇش ۋە تېيانشانغىچە كەڭ دائىرىنى ئىگەللىگەن، قەدىمقى گىرىك تارىخىدا ئىسكىپلاردەپ ئاتالغان تۈركى قەبىلىرىنىڭ بىرى.

خەلقىگە مۇھەببەت، ئىلىنىڭ ئازاتلىقى ۋە تېچ ئاسايىشلىقى ئۈچۈن كۈرەش، شەجائەت ۋە مەرتلىك، باسمىچىلارغا قارشى غەزەپ ۋە نەپرەت، ئادىللىق ۋە راسچىللىق، ئالىجانابلىق ۋە قەيسەرلىك تومارىس توغرىسىدىكى رىۋايەتنىڭ باش قەھرىمانىنى خاتىرىلەيدىغان تۈپ خىسلەتلەردۇر. بىز تومارىسنىڭ كەيخسراۋغا ئېيتقان تۇۋەندىكى سوزلىرىنى كورۇپ باقايلى:«... بىزبىلىمىزكى، سەن تېچلىقنى خالىمايسەن، شۇسەۋەپتىن ئەگەر مەسلىھەتىمىزگە كونمەي، ماساگىتلار بىلەن توقۇنۇشنى خالىساڭ، كوۋرۈك ياسايمەن دەپ ئاۋارە بولمىغىن. بىزگە ئېيتساڭ، ساڭا كاشىلا قىلماي دەريادىن ئۆچ كۈنلۈك يىراقلىققا كوچۈپ كېتىمىز. ئۈچاغىدا بىمالال دەريادىن ئوتسەن. ئۇنىڭدىن كېيىن يۈزتۈرۈپ ئۇرۇشمىمىز. ئەگەر بىز بىلەن دەريانىڭ سەن تۇرغان قىرغىغىدا ئۇرۇشماقچى بولساڭ، ئۇنى بىزگە ئېيت! بۇنىڭغىمۇ بىز رازى بولىمىز. ئەمما نامەرتلىك قىلما!...» لېكىن زالىم كەيخسراۋ نامەرتلىك قىلىپ ۋەدىسىدە تۇرماي ھىلى - مىكىرلىك ۋاستىلار بىلەن تومارىسنىڭ ئوغلىنى ئەسىر قىلىۋالىدۇ. ئاخىرى تومارىس كەيخسراۋ بىلەن ئۇرۇشۇشقا مەجبۇر بولىدۇ. ئۇ قەبىلىسىنىڭ مەنپەتىنى جان تىكىپ قوغداپ ئاخىرى غەلبە قىلىدۇ. كەيخسراۋنىڭ بېشىنى تېنىدىن جۇدا قىلىپ قان بىلەن تولغوزۇلغان يوغان قاچىغا سالىدۇ ۋە ئۇنىڭغا قاراپ مۇنداق دەيدۇ:« ئەي نامەرت! جەڭدە سېنى ھالاللىق بىلەن يېڭىپ چىققان بۈرۈتايالنى مەككارلىق بىلەن ئوغلىدىن جودا قىلىپ پەرزەنت داغىدا كويدۇردۇڭ، سەن ئومروك بويى قانغا تويمىدىڭ. مەن ئوز قەسىمىگە ئەمەل قىلىپ سېنى قان بىلەن سوغاردىم. بۈمۈر ئەلنىڭ يۇرتىغا زوراۋانلىق بىلەن باستۇرۇپ كەلگەنلەرنىڭ جازاسى ئەنەشۇ!».

تومارىس ئوبرازى باتۇر، ۋەتەنپەرۋەر قەھرىمانىنىڭ يۇكسەك نەمۇنىسى بولۇپ، ئۇ تارىخى قىممىتى زور بولغان رىۋايەتلەرنىڭ بىرىدۇر.

ھون دەۋرىگە تەئەللۇق بولغان «بوكوخان توغرىسىدىكى رىۋايەت»① مۇتارىخى شەخسلەر توغرىسىدىكى ئەھمىيەتلىك رىۋايەتلەرنىڭ بىرى. بۇ رىۋايەت پانتاستىك خاراكتېرىگە ئىگە بولۇپ، قەھرىمانلىرى ئىلاھلاشتۇرۇلغان بولىشىغا قارىماي، شەرق ئۇيغۇرلىرىنىڭ جەڭگىۋار تارىخىدىن بېرەدۇرنى بەدىئى ئوبرازلار بىلەن چوڭقۇر ئەكس ئەتتۈرىدۇ. بوكوخان تاريختا ئوتكەن رىيال شەخس. يەنى مىلادىنىڭ 647- يىلىدىن مىلادىنىڭ 841- يىلغىچە ھوكۇم سۈرگەن ئورخون ئۇيغۇر خانلىغى دەۋرىدە بوكوخان ئىسىملىك بىرخان ئوتكەنلىگىنى تارىخ قەيت قىلىدۇ. ئۇ ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىغىنىڭ

① «بوكوخان توغرىسىدىكى رىۋايەت» ــ مۇڭغول تارىخچىسى دوسان تەرىپىدىن يېزىلغان «مۇڭغوللارنىڭ مەخپى تارىخى» دىگەن كىتابقا خاتىرىلەنگەن، دوسان ئوز خاتىرىسىدە بۇرىۋايەت پەيدا بولغان ئورۇننى كورگەنلىگىنى بايان قىلىدۇ.

قۇدرەتلىك دەۋرىدىكى خاقانلىرىنىڭ ئۇچىنچىسى بولۇپ، خاقان مۇيۇنچۇر (مىلادى 747 - 759 - يىللىرى) نىڭ كىچىك ئوغلى ھىساپلىنىدۇ. بوكوخاننىڭ ئەسلى ئىسمى ئىدىقۇت بولۇپ، مۇيۇنچۇر ئالەمدىن ئوتكەندىن كېيىن، مىلادى 760- يىلىدىن مىلادى 780 - يىلغىچە ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىغىنىڭ خاقانى بولغان.

بۇ رىۋايەت ئوز دەۋرىنىڭ بىر قەدەر مۇكەممەل ئەدەبى يادىكارلىقى بولۇپ، ئويغۇر خەلقىنىڭ تىلى، تارىخى، ئەدەبىياتى ۋە ئىتنوگرافىيەسىنى تەتقىق قىلىشتا قىممەتلىك ھوججەتتۇر. يۇقۇرقىلاردىن باشقا «شاھنامە»، «شەجەرەئى تۇرك»، «تارىخى رەشىدى»، «قامۇسۇلئەلەم» قاتارلىق تارىخى ئەسەرلەر ئىچىگە خەلقىمىز بېسىپ ئوتكەن ھەرقايسى تارىخى دەۋرلەردە مەيدانغا چىققان تارىخى شەخسلەر ۋە قەھرىمانلار ھەققىدە كوپلىگەن رىۋايەتلەر كىرگۈزۈلگەن، بۇنداق رىۋايەتلەردە يارىتىلغان قەھرىمان ئوبرازلار «ھەممە دەۋر ئۇچۇن ئورتاق» بولغان «ئولمەس تىپ» لارقاتارىدا خەلق ئارىسىدا ساقلانماقتا. شۇنىڭ ئۇچۇن گوركى: «ئەگەر چوگقۇر، ئەگەر روشەن، بەدىئىلىك جەھەتتە ئىنتايىن مۇكەممەل قەھرىمانلار تىپى خەلق ئىچىدە ئىجات قىلىنىدۇ، ئەمگەكچى خەلقىنىڭ ئېغىز ئىجادىيىتى بىلەن ئىجات قىلىنىدۇ»① دەپ توغرا ئېيتقان ئىدى.

ئۇيغۇر رىۋايەتلىرى ئىچىدە تارىخى شەخسلەر ۋە تارىخى ۋەقەلەر ھەققىدىكى رىۋايەتلەردىن قالسا، يەر - زىمىن ۋە ئۇنىڭدىكى ئوزگىرىشلەرنى ئوزىگە خاس شەكىلدە بىلەن بايان قىلىدىغان رىۋايەتلەر كوپ سانلى ئىگەللەيدۇ. بۇنداق رىۋايەتلەر ئارقىلىق تەبىئەت ئالىمىدىكى تاغ - دەريالار ۋە يەر جايلار نامىنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە ئۇنىڭ گىوگرافىيلىك ئوزگىرىشلىرى ھەققىدە بەلگىلىك چۇشەنچىگە ئىگە بولىمىز. تەكلىماكان توغرىسىدىكى مونۇ رىۋايەتنى كورۇپ باقايلى: «. . . . شەھرى كېتىك② قۇمدىن ئاستىدا قالغان كېيىن، قۇم ئاپىتىدىن ئامان قالغان خالايىق ئايكول ۋە كۇسەندە ③ كۇن ئوتكۇزۇشكە باشلىدى. يىللار ئوتۇشى بىلەن ئەردەۋىلدە ④ قۇرغاقچىلىق بالاسى يۈز بەردى، ئاچارچىلىق ئازاۋى جانغا سانچىلدى. كۇسەن خەلقى توپلىنىپ ئەردەۋىلگە يېتىپ كەلدى. ئۇ يەردىكى خالايىق بىلەن بىللە سۇ بوغىزىغا كەلدى. قارىغىدەك بولسا دەريا سۇيى ناھايىتى ئاستىن چۇشۇپتۇ. شەھەرگە سۇ چىقىرىشنىڭ ئېھتىمالى يىراق، ئاخىرى ھەممە خالايىق تاش - توپراق توپلاپ دەريانى تاشلاشقا باشلىدى. ئىككى تاغنىڭ ئارىسى سۇغا لىق تولدى. دەريا بولۇنۇپ سۇ ئەردەۋىل تەرەپكە ئاقتى. سۇنىڭ مەۋجىدە بىر موللا بىلەن بىر موغۇل ئېقىپ كەتتى. خەلقنىڭ پىشۋاسى خالايىققا قاراپ: «موللىنى تۇتۇپ ئېلىڭلار، موغۇل ئاقسۇن، دىدى. شۇنىدىن باشلاپ بۇ يەر «ئاقسۇن» دەپ ئاتالدى.

---

① م. گوركى: «ئەدەبىيات توغرىسىدا» خەنزۇچە، 104 - بەت.

② كېتىك شەھرى ـــ تەكلىماكان ئىچىدىكى قەدىمقى بىر شەھەر نامى.

③ كۇسەن - كوچار. ④ ئەردەۋىل ـــ ئاقسۇ.

كېيىن ئاستا - ئاستا «ئاقسۇ» دەپ ئاتىلىپ قالدى.»①

بۇنىڭدىن باشقا خەلق ئارىسىدا، تەكلىماكاننىڭ سېرى، لوپنور كولىنىڭ خاسىيىتى، تەڭرى تاغلىرى، تىيەنچى كولىنىڭ پەيدا بولۇشى... قاتارلىقلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك كوپلىگەن رىۋايەتلەر بولۇپ، ئارخېلوگىك تەكشۈرۈشتە بەلگىلىك قىممەتكە ئىگە.

ھەر قايسى خەلقلەرنىڭ ئوتۇرا - ئادىتى، پسىخىك ھالىتى ۋە مىللىي ئالاھىدىلىكلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان خىلمۇ - خىل رىۋايەتلىرى بولغىنىغا ئوخشاش، ئۇيغۇر خەلقلىرى ئارىسىدىمۇ شۇ خەلقنىڭ ئېتنوگرافىيىسى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك بولغان كوپلىگەن رىۋايەتلەر مەۋجۇت.«... ئۇرۇشتىن كېيىن ئوغۇزخاقانىنىڭ ئەسكەرلىرى، نەۋكەرلىرى ۋە خەلقى شۇنچىلىك كوپ مال - مۈلۈك ئولجا ئالدى - كى، ئۇلارنى ئارتىپ ئېلىپ كېتىشكە ئات، خېچىر، ئۆي ئازلىق قىلدى. ئوغۇز خاقانىنىڭ قوشۇنىدا بىر ماھىر، ئىشچان، ئۇستا كىشى بار ئىدى. ئۇنىڭ نامى بارمالۇق جۇسۇن بىللىك② ئىدى. بۇ ئۇستا بىر ھارۋا ياسىدى، ھارۋا ئۇستىگە مال مۈلۈكنى قويدى. ئۇنىڭ ئالدىغا تېرىك ئولجا (ئەسىر)نى قاتتى ۋە تارتىپ ئېلىپ كەتتى. نەۋكەرلەر ۋە كىشىلەرنىڭ ھەممىسى بۇنى كۆرۈپ ئالدىراش ھارۋا ياساشتى، بۇ ھارۋىلار يۈرگەندە «قاڭغا، قاڭغا» دەپ ئاۋاز چىقىراتتى. شۇڭا ئۇلارغا «قاڭغا» دەپ ئات قويىدى. ئوغۇزخاقان ھارۋىلارنى كۆرۈپ كۆلدى ۋە «قاڭغا ھارۋا بىلەن ئولۇكنى تېرىك يۈرگۈزسۇن، سېنىڭ ئېتىڭ قاڭغالۇق ③ بولۇپ ھارۋىنى ئەسلەتسۇن، دىدى ۋە ئالغا قاراپ يۈرۈپ كەتتى...»④

«ئوغۇزنامە» ئىچىدە تۈركى قەبىلىلەر ياكى قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە ئۇنىڭ مەلۇم نام بىلەن ئاتىلىشىنىڭ سەۋەبلىرىنى چۈشەندۈرىدىغان ئەشۇ خىل رىۋايەتلەر ئاساسى سالماقنى ئىگەللەيدۇ، بۇنداق رىۋايەتلەرنىڭ تارىخىي چىنلىغىدا مۇقەددەم - ئاخىر بولىدىغانلىغىدىن قەتئىي نەزەر، بولۇپمۇ مىللەتشۇناسلىق تەتقىقاتىدا بەلگىلىك قىممەتكە ئىگە بولىدۇ.

دېمەك، رىۋايەتلەر مەلۇم جەمىيەت تارىخىنىڭ ئوبرازلىق ئەكس ئېتىشى بولۇپ، ئۇ ئادەتتىكى تارىخقا قارىغاندا خېلى كوپ تەرەپلەردە رومانتىك تۈس ئالغان بولۇشىغا قارىماي، ئۇ كىشىلەردە شۇ تارىخىي ۋەقە توغرىلىق مەلۇم چۈشەنچە پەيدا قىلىدۇ،

---

① بۇ پارچە - مولالامەھمەت تومۇر قاراقاش تەرىپىدىن 150 يىل بۇرۇن يېزىلغان «تەزكىرەرشاد» ناملىق ئەسەردىن ئېلىندى.

② كىشى نامى ــ مەنىسى «كېتىپ بېرىپ بىلگۈچى» دىگەن بولىدۇ.

③ قاڭغالۇق ــ قاڭغىلى قەبىلىسىنىڭ ئاللىگورىك ئوبرازى، قاڭقىللار قەدىمقى تۈركى قەبىلىلىرىنىڭ ئىچىدىكى مەشھۇر قەبىلىلەرنىڭ بىرى بولۇپ، خەنزۇچە يازما مەنبەلەردە «گاۋچاڭ» لىقلار(高车) دىيىلىدۇ.

④ بۇ پارچە «ئوغۇزنامە» داستانىدىن ئېلىندى.

ھەتتا تارىخىي تەزكىرىلەردە زىكرى قىلىنمىغان ياكى ئوردا تارىخچىلىرى تەرىپىدىن خاراكتېرى بويرىلانغان تارىخىي ۋەقەلەر ۋە شەخسلەرمۇ خەلقنىڭ ئاغزىدا رىۋايەت شەكلىدە ساقلىنىپ قالغاچقا تارىخنىڭ ئەسلى قىياپىتىنى چۈشىنىشتە ياردەم بېرىدۇ. ئېنگېلسنىڭ «ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈك ۋە دولەتنىڭ كېلىپ چىقىشى» ناملىق كىلاسسىك ئەسىرىدە: «ئىنسانىيەتنىڭ شۇنداق ئۇزاق تارىخىنى، تەرەققىيات جەريانىنى ئەكس ئەتتۈرۈش، ئۇنىي يورىتىپ بېرىش ئۈچۈن رىۋايەتنىڭ ئىنتايىن مول تارىخىي ماتېرىيال بەرگەن» لىگىنى ئالاھىدە تىلغا ئالغانلىغى ھەممىگە ئايان بولسا كېرەك. لېكىن خەلق ئەدەبىياتىنىڭ باشقا ژانىرلىرىغا ئوخشاش رىۋايەتلەردە بايان قىلغان تارىخىي ۋەقەلەر شۇ تارىخىي جەريانىنى مۇلاھىزە قىلىشتا پايدىلىنىش ماتېرىيالى بولالايدۇكى، ھەرگىز تارىخنىڭ ئورنىنى باسالمايدۇ. چۈنكى رىۋايەتلەرنىڭ سىيۇژىتى تۇرمۇش ھادىسىلىرىگە ئاساسەن ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ، تارىخ چىنلىغى بىلەن پانتازىيە ئوز ئارا بىر - بىرىگە سىڭىشىپ كەتكەن. ئۇنىڭ پەيدا بولۇش مەنبەسىدىن قارىغاندا، ئېنگېلس كورسىتىپ ئوتكىنىدەك: «پۈتۈن گىرىتسىيە رىۋايەتلىرى ــ ئۇنىڭ ئوزىدە ئەسلىدە بولغان قەدىمقىلارنىڭ تەبىەتكە بولغان چوقۇنۇشىنىڭ تەرەققىياتىدىن كېلىپ چىققان.» شۇ سەۋەپتىن ئۇزاق ئوتمۇشنىڭ مەھسۇلى بولغان رىۋايەتلەرنىڭ مەزمۇنى ھەر خىل مۇرەككەپلىكلەردىن خالى بولالمايدۇ. رىۋايەتلەر ئىخچام، پۈختا سىيۇژېتلىق، ئىككى - ئۈچ ئىپوزوتتىن تەشكىل تاپقان بولىدۇ. ئەمما ئوزگەرمەس، مۇتلەق كومپازىتسىيەگە ئىگە ئەمەس. ھىكايە قىلىنغان ۋەقەلەر گويا تۈگەللەنمىگەندەك، كورگەن - بىلگەنلەرنىڭ ئەسلىمىرى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن دېيىش مۇمكىن. بۇنداق ھادىسە رىۋايەت جەريانىنىڭ ئوزىگە خاس خوسۇسىيىتىنى بەلگىلەيدۇ. بەزى رىۋايەتلەردە پاكىت ۋەقەلەردىن دېرەك بەرمەي، پەقەت شەخس نامى ياكى ئۇنىڭ بىرەر بەلگىسىنىلا ساقلاپ قېلىشىمۇ مۇمكىن.

§ 3 - ئەپسانە - رىۋايەتلەرنىڭ ئىجتىمائى ئىددىيىسى

ئەپسانە - رىۋايەتلەرنىڭ ئىجتىمائى، پەلسەپە ئىددىيىسىنى چۈشۈنۈش، ئەلۋەتتە بىرخىل مۇرەككەپ ئىلمى ھادىسە، چۈنكى ئەپسانە - رىۋايەتلەر ئىنسانلارنىڭ ئىپتىدائى تەپەككۇرى ۋە تەسەۋۋۇرنىڭ مەھسۇلى بولغاچقا، ئۇنىڭدا ئىپادىلەنگەن ئىجتىمائى، پەلسەپىۋى پىكىر ئېھتىمالىرىمۇ ھەر خىل.

بەزىلەر قەدىمقى ئەپسانە - رىۋايەتلەردە ئالغا سۈرۈلگەن ئىپتىدائى ئىلاھىيەتچىلىككە قاراپ، ئۇنى قارا - قويۇقلا ئىددىيالىستىك پەلسەپىۋى قاراشنىڭ ئىنكاسى دەپ قارىشىدۇ. دەرۋەقە، قەدىمقى ئەپسانە - رىۋايەتلەردە خۇددى يۇنان ئەپسانىلىرىدا يارىتىلغان «ئولومپوس تىغىدىكى خۇدالار ھوكۇمرانلىغىنىڭ پىشۋاسى زىۋىس» دەك «مەڭگۈ ئولمەيدىغان» ھەممىگە قادىر ۋە قابىل «خۇدا»لار كوپ ئۇچرايدۇ. بۇ «خۇدا»لار

ئەمليەتتە تەبەقەت كۆچمنىڭ ئوبرازى بولۇپ، ئۇلارنىڭ تەبىئى مايىللىغى ناھايىتى كوچلۇك بولسىمۇ كېيىنچە ئىجتىمائى ھاياتنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ قويۇق ئىجتىمائى تۈس ئالغان. مۇنداقچە ئېيتقاندا، بۇ «خودا»لار ياكى ئىدىئاللاشقان قەھرىمانلار «خۇدا» بىلەن ئىنساندىن توغۇلغان «يېرىم ئىنسان ـ يېرىم خۇدا» دۇر. شۇڭا ئەپسانە ـ رىۋايەتلەردىكى «ئىلاھ» ياكى «ئىلاھى كۈچ» ئەزداتلار دېمەكنىڭ ساددا تەسەۋۋۇرىدا ھەرگىز ئابستراكت، مەۋھۇم چۈشەنچە بولماستىن، بەلكى ئىنسانلارنىڭ ئوبىكتىپ دۇنياھەققىدىكى تونۇشىنىڭ سوبىكتىپ دۇنيادا يارىتىلغان ئوبرازىدىن ئىبارەت ئىدى. ئۇ مۇئەييەن تارىخى دەۋردە بارلىققا كەلگەن بولۇپ، ئىنسانلارنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى پىكىرقىلىش شەكلى، شۇنداقلا ئەشۇ چاغدىكى تارىخى رېياللىقنىڭ كىشىلەر مېڭىسىدىكى ئالاھىدە ۋە ئوبرازلاشقان ئىنكاسى بولغاچقا، ئۇ جاھالەتلىك ئوتتۇرا ئەسىر شارائىتىدا پەيدا بولغان بىردىن ـ بىر «دىنى ھەقىقەتچىلىك» ئۇستىگە قۇرۇلغان ئىدىيالىستىك پەلسەپىۋى ئېقىمدىن روشەن پەرق قىلىدۇ.

مەلۇمكى، دىن بىر خىل ئىدىئولوگىيە پورمىسى، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ ئوزىنىڭ مەيدانىغا كېلىش، ئوزگۈرۈپ راۋاجلىنىش جەريانلىرىدا ئەينى زامان مۇھىتىدىكى رېئال ئىجتىمائى مۇناسىۋەتلەرنىڭ مەلۇم تەرەپلىرىنى ۋە ئوز دەۋردە ساقلانغان ئالەم قاراشلىرىنىڭ بەلگىلىك تەرەپلىرىنى ئىنكاس قىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن قەدىمقى دەۋر ئەدەبىياتى جۈملىدىن ئىنسانلارنىڭ دۇنيا ھەققىدىكى تونۇشلىرى دىن بىلەن ئارىلىشىپ كەتكەن.

ف. ئېنگېلس: «ئوتتۇرا ئەسىردە ئىدىئولوگىيەنىڭ باشقا بارلىق شەكىللىرى ـــ پەلسەپە، سىياسى ـ قانۇنشۇناسلارنىڭ ھەممىسى ئىلاھىيەتكە قوشۇۋېتىلىپ ئىلاھىيەتچىلىكنىڭ بىرىۋلمگى قىلىپ قويۇلدى. شۇڭا شۇچاغدىكى ھەر قانداق ئىجتىمائى ھەرىكەت ئىلاھىيەت تۈسىنى ئېلىشقا مەجبۇر ئىدى؛ بۇ پۈتۈنلەي دىننىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان ئاممىنىڭ ھەسسىياتى ئۈچۈن ئېيتقاندا زور ھەرىكەت قوزغاش ئۈچۈن ئاممىنىڭ جانىجان مەنپەتىنى دىنى تون كېيگۈزۈپ ئوتتۇرىغا چىقىرىش كېرەك ئىدى»① دەپ كورسەتكەن ئىدى. ھەقىقەتەن قەدىمقى ئەپسانە ـ رىۋايەتلەردە گەۋدىلەنگەن دىنى كوزقاراشلار ئۇنىڭ سىرتقى چاپىنى بولۇپ، ئەينى زاماندىكى دىنى ئىدىئولوگىيە ئېقىملىرىدا غەيرى دىنى مەخسۇلارنىڭ سالمىغى ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ. خۇددى شامانىزىم دەۋردە پەيدا بولغان ئەپسانە ـ رىۋايەتلەردە شامان ئېتىقادى ھوكۇمران ئورۇندا تۇرغانغا ئوخشاش، ئۇندىن كېيىنكى زامانىدىكى (ئاتەشپەرەستلىك) مانىي، بوددا ۋە ئوتتۇرا ئەسىر ئىسلامىيىتى ھوكۇمران ئورۇندا تۇرغان ھەرقايسى تارىخى دەۋرلەردە پەيدا بولغان ئەپسانە ـ رىۋايەتلەرمۇ ئوزدەۋرىنىڭ دىنى ئىدىئولوگىيەلىك قاراشلىرىدىن مۇستەسنا بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. گەرچە بۇ كوپ خىل دىنى ئېيتقاتلار ئوزىنىڭ تۈپ ماھىيىتى، ئاساسى گەۋدىسى ۋە تەلىماتلار سىستېمىسى ئىتىۋارى

---

① ف. ئېنگېلس: «لىيودۋىگ فېيرباخ ۋە گېرمانىيە كىلاسسىك پەلسەپىسىنىڭ ئاخىرى». ئۇيغۇرچە نەشرى، 86 ـ 87 ـ بەت.

بىلەن ئىدىيالىستىك ۋەمىتافىزىك نۇقتىنەزەرلەردىن ئىبارەت بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئوزدەۋرى شارائىتىدا ماتېرىيالىستىك ۋە دىئالېكتىك تەۋس ئالغان مەزمۇنتەرەققىياتىدىكى ئىبارەت ئاز بولمىغان ئىلغار ئامىللارغا ئىگە ئىكەنلىگىنىمۇ كوز يۇمغىلى بولمايدۇ.

«ئىككى تېگىن نەزەرىيىسى» دېگەن ئاق كوڭۇل تېگىننىڭ ئىجتىمائى دۇنيانىڭ موجىزىلىرى ھەققىدىكى گۇزەل تەسەۋۋۇرى ۋە پەلسەپىۋى قارىشىنى كام دېگەندە ئوبېكتىپ ئېيتىقاتچىلىقنىڭ ئىپادىسى دېيىشىلا مۇمكىن. خەلقىمىزنىڭ بورە توغرىسىدىكى «توتېم ئەپسانىسى» نىڭ پەلسەپىۋى ئاساسىمۇ ئوبېكتىپ ئىدىيالىزىمدىن ئىبارەت. «گېگىلمۇ① ئوز ساھىسىدە ئولومپوس تېغىدىكى زېۋىس ئىدى.» ② لېكىن ماركس بىلەن ئېنگېلس ئوبېكتىپ ئىدىيالىزىمنىڭ بوۋىسى بولغان گېگىل پەلسەپىسىنى بىرىولىلا «ئەكسىيەتچى ئىدىيالىزىم» دەپ ئاددى ھالدا چورىۋەتمىدى، بەلكى ئۇنىڭغا ئىلمىي پوزىتسىيە تۇتۇپ، گېگىل پەلسەپىسىنىڭ «ئەقىلغا مۇۋاپىق مېڭىزى» ماركسىزىلىق پەلسەپە ـــ دىئالېكتىك ماتېرىيالىزىم ۋە تارىخى ماتېرىيالىزىمنىڭ دۇنياغا كېلىشىدە مۇھىم ئىدىيۋى مەنبە بولۇپ قالغانلىغىنى مۇئەييەنلەشتۇرگەن ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن قەدىمقى ئەپسانە ـ رىۋايەتلەردە ئالغا سورۇلگەن ئوبېكتىپ ئىدىيالىستىك پەلسەپىۋى ئېقىمغا تەنقىدى ۋارىسلىق قىلىش پوزىتسىيەسىنى تۇتۇشقا توغرا كېلىدۇ. ئوغۇزرىۋايەتلىرىدىكى باش قەھرىمان ئوغۇز خاقانىنىڭ ئوبېكتىپ دۇنيا ھەققىدىكى ساددا چۈشەنچىلىرى ۋە ئوزئەتراپىنى ئوراپ تۇرغان شەيئىلەرگە بولغان قاراشلىرىدا ماددىنى بىرلەمچى ئورۇنغا قويىدىغان بىرمۇنچە ئامىللار ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، ئوغوزخاقان تەرىپىدىن ئىنىئام قىلىنغان قەبىلىلەر نامىنىڭ پەيدا بولۇش ئاساسلىرى، ئوغوز نەسەپ نامىسىنىڭ ئىجتىمائى، ئوبېكتىپچانلىغى... قاتارلىقلار. بۇنىڭغا ئوخشاش ماتېرىيالىستىك پەلسەپىنىڭ ئۇندۇرمە بىخلىرىنى داۋاملىق تۇردە مۇپەسسەل مۇلاھىزە قىلىشقا ئەرزىدۇ. چۈنكى پەلسەپىنى ئىككى لاگېرغا بولگەندە، ماتېرىيالىستىك پەلسەپىنىڭ ئاساسى ماددىنى دۇنيانىڭ مەنبەسى دەپ چۈشۈنۈش بىلەن، ئىدىيالىستىك پەلسەپىنىڭ ئاساسى روھنى دۇنيانىڭ مەنبەسى دەپ چۈشۈنۈش بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. ئوغۇزرىۋايەتلىرىدىكى ئىلاھىيەتچىلىك (روھىيەتچىلىك) قاراشلىرى؛ مەسىلەن، ئوغۇزخاقانىنىڭ تەڭرىگەسىغىنىشى، مۇراسىم قائىدە ـ نىزاملىرى، توغۇلىشى بىلەنلا يېرىم ئىلاھىلاشتۇرۇلىشى، ... قاتارلىقلار، ئەلۋەتتە ئىدىيالىزىم ئەنئەنىسىگە مەنسۇپ بولسىمۇ، ئۇنىڭدىمۇ يەنە ئوغوز خاقانىنىڭ كۇندۇلۇك تۇرمۇشىغا ھوكۇمرانلىق قىلىۋاتقان تاشقى كۈچتىن ئىبارەت ئوبېكتىپ رىيالىق خىيالى ۋاستە ئارقىلىق ئەكس ئېتىلگەن.

دېمەك، قەدىمقى ئەپسانە ـ رىۋايەتلەرنىڭ ئىجتىمائى ئىدىيىسىنى مۇھاكىمە قىلغان

---

① گېگىل ـــ (1770 - 1831) نېمىس كىلاسسىك پەلسەپىسىنىڭ ۋەكىلى. ئوبېكتىپ ئىدىيالىزىمچى.

② ئېنگېلس: «لىيودۋىگ فېيرباخ ۋە نېمىس كىلاسسىك پەلسەپىسىنىڭ ئاخىرى» 1975 ـ يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 16 ـ بەت.

چاغدا ئۇنىڭ ئىنسانىيەت سىنىپىي جەمئىيەتكە قەدەم قويغاندىن كېيىنكى سىنىپى ۋە سىياسى كۈچلەرنىڭ مەنپەئىتى بىلەن گىرەلىشىپ كەتكەن دىن ۋە ئەدەبىياتىمىزنىڭ ئورتاق نەزەرىيەۋى پىرىنسىپلىرىدىن پەرقلىق مۇئامىلە قىلماسقا تىرىشىدۇ. ئۇنداق قارىماندا، تارىخى ماتېرىيالىزىمنىڭ ئەقەللى پىرىنسىپلىرىدىن چەتنەپ كەتمەس ھادىسىنى كېلىپ چىقىدۇ - دە، نەتىجىدە ئەپسانە - رىۋايەتلەرنىڭ تارىخى ۋە ئىستېتىكىلىق رولى بىلەن ئەدەبىۋى، پەلسەپىۋى رولى ئوتتۇرىسىدا زىتلىق پەيدا بولۇپ، ئەھمىيەتسىز، چاكىنا نەرسىگە ئايلىنىپ قالىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن ئەپسانە - رىۋايەتلەر توغرىسىدا سوزلىگەندە، ئەدەبىۋى، تارىخى، پەدىئى، ئەخلاقى ۋە پەلسەپىۋى نۇقتىلىرىنى بىر - بىرىدىن ئايرىۋەتمەسلىك لازىم.

مەيلى قانداق بولىشىدىن قەتئىنەزەر، قەدىمقى خەلق ئەپسانە - رىۋايەتلىرى ئىنسانىيەتنىڭ يۈكسەك پەدىئى دېتى سۈپىتىدە ئوزدەۋرىنىڭ ئوبرازلاشتۇرۇلغان جانلىق شاھىدى بولۇپ، مەدەنىيەت دۇنياسىنىڭ ئولمەس پىراھىدىسى. مانا بۇ ئەپسانە - رىۋايەتلەرنىڭ ئاساسى ئېتىبارى ھىساپلىنىدۇ. ھەچ بىر ئولمىغانىدا، ئەگەر قەدىمقى ئىنسانلارنىڭ تەبىئەت ئالىمى توغرىسىدىكى تونۇشلىرىنى ۋە ئىجتىمائى دۇنيا قاراشلىرىنى چۈشۈنۈش ۋە ئۇنى مۇھاكىمە قىلىشتا، بىزنى پايدىلىق ماتېرىياللار بىلەن تەمىن ئەتكۈچى بىردىن بىر ئاساس ـــ ئەنەشۇ قەدىمقى ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەر ئىكەنلىگىنى زادى ئۇنتۇمىزدىن چىقارمىسلىمىز لازىم.

12 – باپ

هىكايە – چوچەكلەر

هىكايە - چوچەكلەر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئىچىدىكى مۇھىم ژانرلارنىڭ بىرسى بولۇپ، خەلق ئارىسىدا ئەڭ كەڭ ئومۇملاشقان سەنئەت شەكلىدىكى ئاغزاكى هىكايىلاردۇر.

يەنى، ئىنسانلارنىڭ تەبىئەت ۋە جەمئىيەت هەققىدىكى تەسەۋۋۇرلىرىنى خىيالى هالدا كۆلكۈلۈك ۋە قىزىقارلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان خەلقنىڭ ئېغىز ئىجادىيىتى چوچەك دەپ ئاتىلىدۇ.

ئەڭ دەسلەپكى هىكايە - چوچەكلەر ئىپتىدائى جەمئىيەتنىڭ مەھسۇلى. ئەڭ بۇرۇن ئىپتىدائى ئىنسانلار بىلەن هايۋاناتلارنىڭ مۇناسىۋىتى زىچ بولۇپ، بۇ خىل مۇناسىۋەت ئەتىجەسىدە هايۋاناتلارنىڭ پەيدا بولۇش مەنبەئى ۋە ئۇلارنىڭ خاراكتىرلىرىنى، ئۇزىگە خاس خۇسۇسىيەتلىرىنى، هايۋاناتلار بىلەن ئىنسانلارنىڭ مۇناسىۋەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈردىغان هايۋانات چوچەكلىرى ئىجات قىلىندى. ئىنسانىيەت جەمئىيەتكە كىرگەندىن كېيىن بۇ خىل چوچەكلەر ئۇزلۇكسىز تەرەققى قىلىپ، ئۇ ئوخشىمىغان دەۋرلەردىكى ئەمگەكچىلەرنىڭ رىياللىققا قارىتا پوزىتسىيەسىنى، ئۇلارنىڭ بەختىيار هايات ئۈچۈن بولغان كۈرەش روهى ۋە كەلگۈسىگە بولغان تەلپونۇشلىرىنى ئەكس ئەتتۈردى.

هىكايە - چوچەكلەرنىڭ مەزمۇنى رىاللىقنىڭ ئوزگۈرۈشىگە ئەگىشىپ ئوزگۈرۈپ ماڭدى.

بىزگە مەلۇم بولغان هىكايە - چوچەكلەردىن يالغۇز سىنىپى جەمئىيەتتىن ئىلگىرىكى كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش، ئادىتى، پىسخىكىلوگىيىسى، ئېيتقادى قاتارلىقلارنىڭ ئىزىنىلا كورۈپ قالماستىن، بەلكى يەنە كېيىنكى هىكايە - چوچەكلەردىن سىنىپى جەمئىيەتتىكى كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش ۋە غايىسىنى كورەلەيمىز. بولۇپمۇ پۇرولېتارىيات سىنىپى رەهبەرلىگىدىكى يېڭى دېموكراتىك ۋە سوتسىيالىستىك ئىنقىلاپ مەزگىلىدە پەيدا بولغان خەلق ئارىسىدىكى هىكايىلار ئارقىلىق كەڭ ئەمگەكچىلەر ئاممىسىنىڭ ئىنقىلاۋى تۇرمۇش ۋە مەنئوى قىياپىتىنى رۇشەن كورىمىز. قىسقىسى، ئوخشىمىغان دەۋرلەردە پەيدا بولغان هىكايە - چوچەكلەر ئوخشىمىغان ئىجتىمائى باسقۇچ ۋە ئىجتىمائى ئوزۇم ئاستىدىكى خەلقلەرنىڭ ئىقتىسادى تۇرمۇشنى، سىنىپى مۇناسىۋەت ۋە سىنىپى قاراشلارنى ئىنتايىن روشەن ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

خەلق ھىكايە - چۆچەكلىرىنىڭ ئەڭ روشەن بەلگىسى شۇ يەردىكى، ئۇ بىرىنچىدىن ئوبراز يارىتىشتا ھېچقانداق چەكلىمىگە ئۇچرىمايدۇ. ئىككىنچىدىن، قايسى خىلدىكى ھىكايە-چۆچەك بولۇشىدىن قەتئىنەزەر ئۇنىڭ ۋەقەلىكلىرى خىيالى بولسىمۇ، لېكىن رېئاللىققا زىچ تەدبىقلانغان بولىدۇ. يەنى ئۇنىڭدا رېئال ۋەقە ۋە كونكرېت ئادەملەرنىڭ خاسلىق بەلگىسى بولۇش تەلەپ قىلىنمايدۇ، بەلكى ئۇ ئوزىنىڭ يالغان قۇرىلمىسى بىلەن رېئال ھاياتنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. بۇ ھەقتە لېنىن: «ھەر بىر چۆچەكتە ھەقىقى تۇرمۇشنىڭ ئېلېمېنتلىرى بار، ئەگەردە سىلەر باللارغا تەقدىم قىلغان چۆچەكلەردە خوراز بىلەن مۇشۇك ئادەمزات تىلىدا سوزلىمەيدىغان بولسا، ئۇنداق چۆچەكنىڭ ئۇلار ئۈچۈن ھېچقانداق ئەھمىيىتى ۋە قىزىقى بولمىغان بولاتتى» دەيدۇ. ھەقىقەتەن چۆچەكلەردە مەيلى ھايۋاناتلار ياكى ئۇچار قۇشلار، مەيلى تاغۇ - دەريالار ياكى دەل - دەرەخلەر، مەيلى قۇرۇت قوڭغۇزلار ياكى ئورگانىك جىسىملار تەسۋىرلىنىشىدىن قەتئىنەزەر، ئۇلارنىڭ ئوبېكتىپ خۇسۇسىيەتلىرى ئادەملەرچە قىلىقلاندۇرۇلىدۇ، تەبىيەت دۇنياسى ئىجتىمائىلاشتۇرۇلىدۇ.

ئۇچىنچىدىن، قويۇق سىمۋوللىستىك ۋاستىلارنىڭ ياردىمى ئارقىلىق روشەن ئىجتىمائى مەزمۇن ئەكس ئېتىلىدۇ.

تورتىنچىدىن، بەدىئى قۇرۇلۇش جەھەتتىن ئوزىگە خاس خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولۇپ، تىلىنىڭ ئاددى - سادداللىغى ۋە ئىخچام، ئاممىباپلىغى، سىيوژېتلىرىنىڭ خىلمۇ - خىللىغى ۋە قىزىقارلىغى، ۋەقەلىرىنىڭ جانلىقلىغى ۋە يومۇرىستلىقى، ئوبرازلىرىنىڭ مەنتىقىلىغى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلەر ئۇنىڭ روشەن بەدىئى ئالامەتلىرىدۇر.

بەشىنچىدىن، خەلقنىڭ ھىكايە - چۆچەكلىرى مەزمۇن جەھەتتىن قويۇق رومانتىك تۇسكە ئىگە بولىدۇ. بۇ ھەقتە توۋەندە يەنە ئايرىم توختىلىمىز. ئومۇمەن يۇقۇرقى بەلگىلىرى ئارقىلىق خەلق ئىجىز ئەدەبىياتىنىڭ باشقا ژانىرلىرىدىن روشەن پەرقلىنىدۇ.

چۆچەكلەرنىڭ ژانىر خۇسۇسىيەتلىرىنى بەلگىلىگەندە، ئولۇغ پۈرولېتارىيات يازغۇچىسى ماكسىم گوركىنىڭ توۋەندىكى قاراشلىرىنى ئاساس قىلىش مۇمكىن: «چۆچەكلەردە ھەممىدىن» «ئويدۇرما» ھادىسىلەرنى ئالدىن ئالا كورۇپ بىلگۈچى تەپەككۇرنىڭ ئاجايىپ خۇسۇسىيىتى خاراكتېرلىكتۇر. چۆچەكلەردە خىيالى «ئۇچار گىلەم»نى ئايرۇپلانلار ئىختىرا قىلىنىشتىن نەچچە ئەسىرلەر ئىلگىرى، پاراۋوز، گاز، ئېلېكتىر ماتورلار دۇنياغا كەلمەستىن بۇرۇنچە ۋاقىت ئىلگىرى بىلگەن ئىدى ... پىكرىنىڭ ئاجايىپ خۇسۇسىيەتلىرىدىن بىرى ـــ «پەرەز»نى ھەم فانتازىيە، «ئويدۇرما» ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈپ تەرىپىلىگەن».①

شۇنداق ئېيتىشقا بولىدىكى، فانتاستىكا - چۆچەكلەرنىڭ مەزانى، ئۇنىڭ جېنى ۋە قېنىدۇر.

چۆچەكلەر فانتاستىكىنىڭ تۇتقان ئورنىغا قاراپ ئىككى تۈركۈمگە بولىنىدۇ. بىرىنچى

① گوركى: «ئەدەبىيات توغرىسىدا» تاشكەنت، 1962 - يىل نەشرى. 319 - بەت.

تۇركۇمگەفانتاستىكا ئىلمىنتلىرى ئۇستۇن بولغان چوچەكلەر، ئىككىنچىسىگە فانتاستىكا ئېلىمېنتلىرى كۆچسىزرەك ياكى ئومۇمەن بولمايدىغان، رېئال توقۇلمىلار ئاساسىدا يارىتىلغان چوچەكلەر كىرىدۇ. ھايۋانات چوچەكلىرى بىلەن سېھرى چوچەكلەرنىڭ سيوژېتى كوپرەك فانتاستىك ۋەقەلەر ئاساسىغا قۇرۇلغان، تۇرمۇش مەنزىرىسى چوچەكلىرى ۋە ھەجۋى چوچەكلەرنىڭ سيوژېتى ئاساسەن ھاياتى ۋەقەلەر ئۇستىگە قۇرۇلغان بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە بىرىنچى تۈركۈمدىكى چوچەكلەر ئىنسانلارنىڭ ئېتىقادىنى چۈشەنچىلىرىنى ئەكس ئەتتۈرسە، ئىككىنچى تۈركۈمدىكى چوچەكلەر ئاساسەن ئىجتىمائى مەزمۇننى ئىپادە قىلىدۇ.

فانتاستىك ئويدۇرمىلار ھايات ھەقىقىتى بىلەن ئالاقىدار بولۇپ، قەدىمى ئېتىقادىي چۈشەنچە، ئورۇپ-ئادەت، مۇراسىملارنىڭ ئىزلىرىنى ئۇزىدە ئەكس ئەتتۈرىدۇ. شوبھىسىزكى ھەر بىر ئويدۇرمىنىڭ زېمىنىدا رېئال ۋەقەلىك ياتىدۇ. ۋ. ئى. لېنىن ئېيتقاندەك: «ھەر قانداق چوچەكتە ھەم ھەقىقەت ئېلېمېنتلىرى بولىدۇ»①. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ «چوچەكلەر ھېچ ۋاقىتتا بىكارچى ئەھمىيەتسىز نەرسە ئەمەس، ئۇلار ھەممە ۋاقىت زور ئىجتىمائى ۋە تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە. شوبھىسىزكى، مەخلۇقاتلار ھەققىدە ھېكايە قىلغۇچى چوچەك ۋە ئەپسانىلاردا ھەمدە بۇ باي ژانىرنىڭ تۈرلۈك كورۇنۇشلىرىدە ئۇ ياكى بۇ دەۋرنىڭ ئىجتىمائى، ھاياتى كۆرۈشلىرى، خەلق مەنپەئەتلىرى ئۇزىنىڭ بەدىئى ئىپادىسىنى تاپقان.» ②

چوچەكلەرنىڭ تەربىيەۋى ئەھمىيىتى ناھايىتى چوڭ. بۇ ھەقتە ماكسىم گوركى: «دۇنيادا ئىبرەت بولمايدىغان ھېچ نەرسە يوق. ئۇزىدە «دىداكتىكا»، ئىبرەت ۋاستىلىرىنى مۇجەسسەملەندۈرمىگەن بىرەرمۇ چوچەك تېپىلمايدۇ»③ دېگەن ئىدى. چۈنكى چوچەكلەرمۇ ئۇستۇقۇرۇلمىغا تەئەللۇق بولغان بىرخىل ئىدىئولوگىيە فورمىسى بولغاچقا، بۇ ھەر قايسى دەۋرلەرنىڭ ئالاھىدىلىگى، روھى ھالىتى، ئورۇپ-ئادىتى ئىجتىمائى شارائىت ئالاھىدىلىگى قاتارلىقلارنى ئۇزىگە خاس فورمىدا ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئۇنىڭدا يارىتىلغان ئىجابىي ۋە سەلبىي ئوبرازلار نۇرغۇن ئەسىرلىك كىشىلىك تارىخنىڭ ئىجتىمائى كوز قاراشلىرىدىن پەيدا بولغان مەنىۋى بايلىغىدىن ئىبارەت.

بولۇپمۇ ئىككىنچى تۈركۈمدىكى چوچەكلەرنىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا، ئۇ ئاساسەن قۇللۇق جەمئىيىتى بىلەن فېئودالىزم جەمئىيىتىنىڭ مەھسۇلى بولغاچقا، ئۇنىڭدا سىنىپى مۇناسىۋەتلەردىن شەكىللەنگەن سىنىپى زىددىيەتلەر بىر قەدەر روشەن ئىپادىلىنىدۇ.

---

① «ۋ. ئى. لېنىن تاللانما ئەسەرلەر توپلىمى» 36-توم. 1978-يىل، ئۇزبېكچە نەشرى، 21-بەت.

②. م. ئەۋىزوپ: «خەلق چوچەكلىرى» ئالموتا، 1961-يىل. روسچە 319-بەت.

③ م. گوركى: «ئەدەبىيات توغرىسىدا» تاشكەنت، 1962-يىل، 319-بەت.

كوپ هاللاردا ئۇيغۇرخەلق چوچەكلىرىدە يېتىم قىز، تاز يىگىت ئېغىل پاراسەت ۋە دانىشمەن-لىكنىڭ ۋەكىلى، بايلار، قىرى روھانىلار دوتلىكنىڭ ۋە كالۋالتىنىڭ ۋەكىلى، ئەژدىھار، يەتتە باشلىق يالماۋوزلار بولسا ئاچكوز زالىملار ۋە ئەزگۈچىلەرنىڭ سىمۋولى قىلىپ تەس-ۋىرلەنگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇنداق چوچەكلەر ھازىرمۇ بەلگىلىك رىيال ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئۇيغۇر خەلق چوچەكلىرىدە ھەمىشە دىگىدەك ھەققانىيەتنىڭ ۋەكىللىرى ھامان غەلە-بە قىلىدۇ. خۇددى رومانتىزىمنىڭ ئاساسى رىيالىزىم بولغىنىدەك، خەلقىمىزنىڭ كېلىچەككە بولغان گۈزەل غايىسى ۋاستىلىق ھالدا رىيال تۇرمۇش بىلەن باغلىنىدۇ ۋە شۇ ئارقە-لىق كىشىلەرگە ئۈمۈتۋارلىق روھ بېغىشلايدۇ، داۋاملىق ئالغا قاراشقا يېتەكلەيدۇ. ماك-سىم گوركى ئوزىنىڭ چوچەكچى مومىسى ھەققىدە يازغان خاتىرىسىدە: «ئۇنىڭ بىلەن بىللە تۇرۇشتىن ئىلگىرى مەن خۇددى قاراڭغۇ جايدا ئۇخلاپ ياتقان ئىدىم، ئۇ كېلىپ مېنى ئويغاتتى ۋە يورۇقلۇققا چىقاردى» دىگەن ئىدى.

دىمەك، خەلق چوچەكلىرى كىشىلەرنىڭ نەزەر دائىرىسىنى كېڭەيتىپ ئۇلارنى تەربىيىلەپ، ھاياتقا ئۈمۈتلۈك قاراشتەك ئۇپتىمىزملىق روھ تۇرغۇزۇشتا مۇھىم ئەھمى-يەتكە ئىگە.

خەلق چوچەكلىرى يەنە يازما ئەدەبىياتىمىزنى قىممەتلىك ماتېرىياللار بىلەن تەمىن-لەيدۇ. ھەر قايسى خەلقلەرنىڭ پروزا ئىجادىيىتىنىڭ ئومۇمى تەرەققىياتىدىن قارىغاندا، بولۇپمۇ خەلق چوچەكلىرىنىڭ يازما ھىكايىچىلىق تەرەققىياتىغا زور تەسىر كۆرسەتكەنلىگىنى كۆرىۋېلىش تەس ئەمەس. ئۇلۇق روس شائىرى ئا. س. پوشكىننىڭ مۇتلەق كوپ ئىجا-دى ئەمگىگى خەلق چوچەكلىرىنى ئۇنۇملۇك ئىجادى ئوزلەشتۈرگەنلىگى بىلەن خاراكتېرلىك تۇر. شۇنداقلا دۇنيادا مەشھۇر ئاتالغان قىسسە، داستانلارنىڭ سيوژېتىمۇ خەلق ئاربىسىدا ئېغىپ يۈرگەن خەلق چوچەكلىرىدىن ئېلىنغانلىغى ھەققىدە نۇرغۇن پاكىتلار بار.

بىز ئۇيغۇر پروزىسىنىڭ دەسلەپكى ئۈلگىلىرىگە قارىساق ئۇنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئىپادە-لەش شەكلى قاتارلىق تەرەپلەردىن خەلق چوچەكلىرىنىڭ بايان قىلىش ئۇسۇلىغا ناھايىتى يېقىنلىغىنى ھىس قىلىمىز.

بۇ ئەملى پاكىتلار ئۇيغۇر خەلق چوچەكلىرىنىڭ بەدىئى قۇرۇلۇش ئالاھىدىلىكلىرى ھامان ھازىرقى زامان ئۇيغۇر پروزا ئىجادىيىتىنى ئوزۇقلاندۇرىدىغان ۋە ئىلھاملاندۇرۇ-دىغان يارەمچى كۈچ ئىكەنلىگىنى ئىسپاتلايدۇ.

خەلق چوچەكلىرى بەدىئى تەسەۋۋۇر ۋە تەپەككۇرنىڭ مەھسۇلى بولغاچقا، ئۇ يالغۇز تەربىيىۋى ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپلا قالماستىن، شۇنداقلا يەنە ئىستېتىكىلىق ئەھمىيەتكىمۇ ئىگە، يەنى ئۇ كىشىلەردە روشەن بەدىئى زوق پەيدا قىلىپ، ھاياتقا خۇشخۇي مەزمۇن بېغىش-لايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن خەلق چوچەكلىرى بىر خىل تەبىئى كۈچ بىلەن ھەر قانداق كۈ-شىنى ئوزىگە جەلپ قىلىدۇ. بۇ ھال ئۇنىڭ ئەڭ كەڭ ئومۇملاشقان سەنئەت بولۇشتەك ئالاھىدىلىگىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. ئۇنىڭدىن باشقا خەلق چوچەكلىرىنىڭ تارى-

خی رولی، پەلسەپۋی قىممىتى، ئىدىيە ۋە سەنئەت جەھەتتىكى ئەھمىيتى قاتارلىق بىر تۇتاش ئەۋزەللىكلىرى ئۇگىنىشكە ۋە داۋاملىق مۇھاكىمە قىلىشقا ئەرزيدۇ.

چوچەكلەرنىڭ تېماتىك مەزمۇنى ناھايىتى كەڭ ۋە خىلمۇ ـ خىل بولغاچقا، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئىپادىلەش شەكىللىرىمۇ بىر ـ بىرىگە ئوخشىمىغاچقا، ئۇنى تۈرلەرگە بولۇش بىر قەدەر مۇرەككەپ مەسىلە. خەلقارادىمۇ تېخى ئىلمىي مۇھاكىمىدىن ئوتكەن بىر قەدەر مۇقىملاشقان تۈرلەرگە ئاجرىتىش ئۇسۇلى يوق. بۇنىڭ مۇھىم سەۋەۋى شۇ يەردىكى خەلق چوچەكلىرى ئارىسىدا بىر ـ بىرىگە ئوخشىمايدىغان كۆپلىگەن ھادىسىلەر مەۋجۇت. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئېغىزدىن ـ ئېغىزغا ئوتۇش جەريانىدا مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن ناھايىتى كوپ ئۆزگىرىشلەرگە ئىگە بولغان، ئوخشاش بىر چوچەك بەزىدە تەمسىل، مەسەل خاراكتېرىگىمۇ، سېھرى خاراكتېرىگىمۇ شۇنداقلا يەنە ھايۋانات چوچەكلىرى خاراكتېرىگىمۇ ئىگە بولىدۇ. بۇنداق ئوبىكتىپ ئەھۋاللار چوچەكلەرنى تۈرگە بولۇشتە ھەمىشە قېيىنچىلىقلار پەيدا قىلىپ تۇرىدۇ. بىز پەقەت چوچەكلەرنىڭ ئوبراز ئالاھىدىلىكلىرى، غايۋى مەزمۇنى ۋە توقۇنۇش ئالاھىدىلىگى، سيوژېتى ۋە كومپازىتسىيىسى، فانتاستىك توقۇلمىلارنىڭ ئورنى ۋە خاراكتېرى ھەمدە تىلى ۋە ئۇسلۇبىغا قاراپ شەرتلىك رەۋىشتە، ھايۋاناتلار ھەققىدىكى چوچەكلەر، سېھرى (خىيالى) چوچەكلەر، تۇرمۇش ـ مەنىشەت چوچەكلىرى، مەسەل خاراكتېرلىق ھەجۋى چوچەكلەر دەپ تورت تۈرگە بولىنىدۇ. ھەر قايسى تۈردىكى چوچەكلەر يەنە ئۆز ئىچىدىن بىر قانچە خىلغا بولىنىدۇ.

1§ ـ ھايۋاناتلار ھەققىدىكى چوچەكلەر

خەلق چوچەكلىرى ئىچىدە ھايۋاناتلار ھەققىدىكى چوچەكلەر ناھايىتى چوڭ سالماقنى ئىگىلەيدۇ. ھايۋاناتلار ھەققىدىكى چوچەكلەر قەدىمقى زامانلاردا ۋۇجۇتقا كەلگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا ئىپتىدائى دەۋردىكى ئىنسانلارنىڭ ھاياتى، دۇنيا قارىشى، تەپەككۇر ھەققىدىكى چۈشەنچىلەر ئىپادىلەنگەن. ھايۋان بىلەن باغلىق بولغان ئىپتىدائى چۈشەنچە، پىكىر ۋە مۇلاھىزىلەر، ھاياتى دېتاللار ھايۋانلار ھەققىدە بارلىققا كەلگەن چوچەكلەرنىڭ سيوژېتى ۋە ۋەقەلىرىنىڭ تەشكىل تېپىشىدا ئاساس بولغان. ئىجتىمائى ھاياتنىڭ ئۆزگىلىقتىن چارۋىچىلىققا ئوتۇش جەريانى ئىنسان ھاياتىدا كەسكىن بۇرۇلۇش ياسىدى. بۇ دەۋردىكى ئىنسان ئوزىنى ھايۋاندىن پەرقلەندۈرۈپ قاراشنى چۈشۈنىشى مەغلۇبىيەتلىك چۈشەنچىلەرنىڭ يىمىرىلىشكە سەۋەبچى بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئىنسانلاردا ئوزىگە بولغان ئىشەنچ پەيدا بولدى ۋە ھايۋاناتلاردىن كۈچلۈك ئىكەنلىگىنى سەزدى. ئەنە شۇ جەريان ھايۋاناتلار ھەققىدىكى چوچەكلەردە ئىنسانلارنىڭ ھايۋاناتلار ئۈستىدىن غالىپ كېلىشتەك يېڭى غايە چۈشەنچىسىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈردى. ھەتتا تۈتەم سانىلىپ كەلگەن ھايۋانلارمۇ ئاستا ـ ئاستا سەلبىي پرىسۇناژغا ئايلىنىشقا باشلىدى. ئىنسان ئۆچۈن كۆپرەك پايدا كەلتۈرىدىغان

ئوي هايۋانلىرى ئىجابى ئوبرازغا، ياۋايى هايۋانلار بولسا سەلبى ئوبرازغا ئايلاندى. كىيىنچىرەك هايۋاناتلار هەققىدىكى چوچەكلەرنىڭ بىر قىسمى ئوز مەنسىنى يوقۇتۇپ، كوچمە مەنانى ئىپادىلەيدىغان بولدى. يەنە بەزى قوي، ئوچكە، كالا ئوخشاش هايۋانلار ئارقىلىق ئەقىللىق ۋە تەدبىرلىك كىشىلەرنىڭ ئوبرازى، بورى، تۈلكە قاتارلىق ياۋايى هايۋانلار ئارقىلىق ئاچكۆز، ياۋۇز، ئالدامچى، مەككار كىشىلەرنىڭ ئوبرازى سوزەتلەندى. هايۋانلار هەققىدىكى چوچەكلەردە ئىپتىدائى ئاتىمىستىك، تۇتىمىستىك چۈشەنچىلەر بىلەن باغلىق رەۋىشتە ئات، قوي، ئوچكە، كالا ئوخشاش ئوي هايۋانلىرى، يولۋاس، بورى، ئىيىق، تۈلكە ئوخشاش ياۋايى هايۋانلارنىڭ خاراكتىرى، خۇسۇسىيىتى، ئۇلارنىڭ ئوز ئارا ۋە ئادەملەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى هىكايە قىلىنىدۇ،

خوددى نېمىس ئالىمى ياكوپ گىرىمى ئېيتقاندەك، ئىپتىدائى چۈشەنچىلەر هايۋانلار هەققىدىكى چوچەكلەرنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە ئاساس بولدى. ئىپتىدائى ئىنسانلار هايۋانلارنىڭ ئالامەت خۇسۇسىيەتلىرىنى كورۈپ، ئويلاپ، خىيال سۈرۈپلا قالماي، بەلكى ئۇلاردىن قانداق پايدىلىنىشنى ئىزدىگەن. تەبىئەت كۈچلىرىنى بىلىشكە ئىنتىلىش، بويسۇندۇرۇش ياكى ئۇلارغا قارشى كورىشىش چارىلىرىنى ئىزلەش جەريانىدا تۇتىمىستىك چۈشەنچىلەر ۋۇجۇتقا كەلگەن. يەنى ئىپتىدائى ئىنسانلار بەزى سەزگۈر ۋە زور كۈچكە ئىگە بولغان هايۋانلارنى گويا ئوز ئەجدادى دەپ مۇقەددەس ساناپ، ئۇنىڭغا سېغىنغان، ياۋۇز كۈچ ۋە ئاپەتلەردىن هىمايە قىلىشنى ئىلتىجا قىلغان. شۇنداق قىلىپ زور كۈچ ۋە قۇدرەتكە ئىگە بولغان بەزى هايۋانلار تۇتېم سانالغان. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ بىر تۈركۈم چوچەكلەردە ئۇ ياكى بۇ هايۋانلار تۇتېم شەكلىدە ـــ ئائىلە، ئۇرۇغ، قەبىلىلەرنىڭ ئاساسچىسى ۋە هىمايىچىسى سۈپىتىدە هىكايە قىلىنىدۇ. سەزگۈر ياكى زور كۈچكە ئىگە بولغان بۇ هايۋانلارنى ئۇلۇغلاش، مەدھىلەش، ئۇلارغا سېغىنىش مەزكۇر تۈركۈمدىكى چوچەكلەرنىڭ ئاساسى تېمىسىنى تەشكىل قىلىدۇ، هايۋاناتلار هەققىدىكى چوچەكلەرنىڭ تېمىسى يالغۇز توتېم چۈشەنچىسى بىلەنلا چەكلىنىمەيدۇ. ئۇنىڭدا ئەمگەك ۋە ئەمگەك مۇناسىۋىتى بىلەن باغلىق بولغان ئامىللار بۇ خىل چوچەكلەردىكى فانتازىيىنىڭ ئاساسى بولۇپلا قالماستىن، شۇنداقلا ئىجتىمائى غايىنىڭمۇ ئاساسى بولىدۇ. بۇنداق چوچەكلەر باي سىمۋولغا ۋە قويۇق رومانتىك تۈسكە ئىگە بولغانلىقى بىلەن خاراكتىرلىنىدۇ. بۇ خىل سىمۋوللۇق ئوبرازلارنىڭ يارىتىلى ئارقىلىق ئەمگەكچىلەر ئوزلىرىنىڭ جاپا ـ مۇشەققەتلىك تۇرمۇش مۇھىتىغا بولغان نارازىلىقىنى، ئىكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى هوكۇمران كۈچلەرگە ۋە بارلىق بۇزۇقلارغا بولغان نەپرىتىنى ۋە قارشىلىقىنى ئىپادە قىلىدۇ، خەلق ئاممىسىنىڭ ئەمگەكچانلىق روهى، ئەقىل ـ پاراسىتى، ئاددى ـ ساددا تۇرمۇش ئىستىلى، گۈزەل ئەخلاقى ـ پەزىلىتى مەدھىيىلىنىدۇ، خەلقنىڭ تەبىئەتنى بويسۇندۇرۇش ئىرادىسى، بەختلىك هاياتقا بولغان تەلپۈنۈش غايىسى تەسۋىرلىنىدۇ.

خىيالى چوچەكلەرنىڭ ئوبرازلىرى ئىنىق، تېمىسى ۋە مەزمۇنى كوپ تەرەپلىمىلىك،

شەكلى تاددى، قۇرىلىشى ئىنچام ۋە قىزغىنلىق، جەلىپ قىلىش كۈچى كۈچلۈك بولىدۇ. ئۇنىڭدا كوپرەك ئىنسانلار بىلەن ھايۋاناتلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر ئەكس ئەتتۈرۈلۈپ، ئوخشىمىغان تارىخى باسقۇچتىكى خەلقلەرنىڭ تەبىئەت دۇنياسىنى چۈشۈنۈشى ۋە تونۇشى ئىپادىلىنىپلا قالماستىن، بەلكى ئۇ ئەمگەكچى خەلقنىڭ رىيال ئىجتىمائى تۇرمۇش ھەققىدىكى قاراشلىرىنى ئىپادىلەيدۇ.

خىيالى چوچەكلەردە ھايۋاناتلارنىڭ بىر-بىرىگە ئوخشايدىغان خاراكتېرلىرى روشەن سۈرەتلەنگەن. ئۇنىڭدا تەسۋىرلەنگەن ھايۋاناتلارنىڭ مۇجەزى ۋە ئىزىلوگىيەلىك ئالاھىدىلىكلىرى گەرچە مەۋجۇت ھادىسە بولسىمۇ، لېكىن ئۇ يەنىلا فانتازىيىلىك توقۇلمىدىن ئىبارەت. ئۇنىڭدا گەرچە ھايۋاناتلار ئاساس ئوبراز قىلىنسىمۇ، لېكىن ھايۋاناتلار نىڭ تۇرمۇشى بىئولوگىيىلىك يوسۇندا بايان قىلىنماستىن، بەلكى ئادەملەرچە قىلىقلاندۇرۇلۇپ، ئۇنىڭغا ئىجتىمائى بىئولوگىيىلىك تۈس بېرىلگەن ۋە بۇ ئارقىلىق ئىنسانلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىجتىمائى مۇناسىۋەت ۋە ئىجتىمائى ھادىسىلەر ئەگرى-بۈگرى يوللار بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ھايۋانات چوچەكلىرىدە ئالغا سۈرۈلگەن ئىجتىمائى ھايۋاناتلارغا خاس نەرسە ئەمەس، ئۇ پەقەت ئىنسانلارنىڭ ئىجتىمائى ھالەتلىرىدە مەۋجۇت بولىدىغان ھادىسىلەر بولۇپ، ھايۋاناتلارنى ۋاستە قىلىش ئارقىلىق ئىشارىلىك ئىپادىلەنگەن.

تەبىئەت دۇنياسىدىكى ھايۋانلار ئوتتۇرىسىدا تەبىئى ھالدا كۈچلۈكلۈك بىلەن ئاجىزلىق، ۋەھشىلىك بىلەن يوۋاشلىق، زىيانلىق بىلەن پايدىلىقتەك ئوخشىماسلىقلار مەۋجۇت بولۇپ ئۇنىڭ ماھىيىتى ئىنسانلار جەمئىيىتىدىكى سىنىپىي مۇناسىۋەتكە ئوخشىمايدۇ. لېكىن ئوتمۇشتە ئەمگەكچىلەر ئاممىسى دائىم بىگۇنا، يوۋاش قوزىچاقنىڭ ياۋۇز بورىگە يەم بولغىنىدەك («بورى بىلەن قوزىچاق»)، ئەزگۈچى سىنىپلارنىڭ «يىمى» سۈپىتىدە خورلىنىشقا دۇچ كەلدى. مانا بۇ ئۇلارنىڭ ھايۋانات چوچەكلىرىنى ئىجات قىلىشتا، ھايۋاناتلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ ھەرخىللىقىدىن پايدىلىنىپ ئىنسانلار جەمئىيىتىدىكى سىنىپى مۇناسىۋەتلەرنى ئەكس ئەتتۈرۈش ھەمدە بۇ ئارقىلىق مەزلۇم-ئاجىزلارغا ھىمداشلىق قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى.

تەبىئەت دۇنياسىدىكى ھايۋاناتلار مۇناسىۋىتىدە ۋەھشى، يىرتقۇچ ھايۋانلار (يولۋاس، بورى، يىلۈز، تۈلكە...) نىڭ يىرتقۇچ بولمىغان ئاجىز ۋە يۇۋاش ھايۋانلارنى (قوي ئوشكە، ئات، كالا...) بوزەك قىلىپ ئۇلارنى ئۆزلىرىگە يەم قىلىش بىر خىل تەبىئى ۋە ئوبىكتىپ ھادىسە بولسىمۇ، لېكىن بۇخىل مۇناسىۋەتنى ئەكس ئەتتۈرگەن ھايۋاناتلار چوچقىدە ئىش ھامان ۋەھشى، يىرتقۇچلار ئارزۇسىنىڭ ئەكسىچە بولۇپ چىقىدۇ. ئاجىز ۋە يۇۋاش ھايۋانلار پەم-پاراسەتكە تايىنىپ ھەمىشە بالايى-ئاپەتتىن قۇتۇلۇپ قالىدۇ ياكى ئۆزىدىن كۈچلۈك بولغان ۋەھشى يىرتقۇچلارنىڭ ئەدىۋىنى بېرىدۇ. بۇنداق ئەھۋال گەرچە رىياللىقتا ئىشقا ئاشمىغى تەس بولغان ئىشلار بولسىمۇ، لېكىن ئۇ بىر خىل ئىجتىمائى غايىنىڭ بەدىئى ئىنكاسى سۈپىتىدە چوچەكلەرنى تېخىمۇ يۇكسەك ئىجتىمائى

ئەھمىيەتكە ئىگە قىلغان. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا خىيالى چوچەكلەردىكى ھايۋاناتلار ئوبرازى يەنىلا خەلق تەرىپىدىن رىياللىق بىلەن خىيالنى بىرلەشتۈرۈپ ئىجات قىلغان ئىككىلەمچى ئوبراز ھىساپلىنىدۇ، شۇڭلاشقا ئۇلار ھەم ھايۋانلارنىڭ مەجەز-خۇلقى ئومۇملاشتۇرۇلغان ھەم ئادەملەرنىڭ ئىدىيىسى سىڭدۈرۈلگەن بىر خىل بەدىئى ئىجادىيەت بولۇپ، ئۇ ئادەملەر بىلەن ھايۋاناتلارنىڭ بىرلىگى، شۇنداقلا رىياللىق بىلەن فانتازىيىنىڭ بىرلىگىدۇر.

ھايۋانات چوچەكلىرىدىكى مەركىزى ئىدىيە ئۇنىڭدىكى ئوخشىمىغان ھايۋانلارنىڭ تېپىك ئوبرازى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. ئادەتتىكى ئەھۋالدا زوراۋانلىق قىلغۇچى يالۇۋۇزلارنىڭ تېپى يولۋاس، بورى، يىلۋىز، ئىلان، قارا قۇش... ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن؛ زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچى يۇۋاش، مومىنلەرنىڭ تېپى قوي، كالا، بۇغا، توشقان، كېيىك، ئولاي قاتارلىقلار بىلەن ئىپادىلەنگەن؛ ھىلىگەرلەرنىڭ تېپى تۈلكە، مايمۇنلار بىلەن ئىپادىلەنگەن؛ ئاق كۆڭۈللەرنىڭ تېپى سېغىز خان ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن، شۇملۇق تىلىگۈچىلەرنىڭ تېپى ھوقۇش ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن ۋاھاكازالار. بۇ تىپلار ئەشۇ خىل ھايۋانلارنىڭ ئەسلى خاراكتېرى بىلەن بىر قەدەر زىچ باغلانغان. لېكىن ھايۋانات چوچەكلىرىدە يەنە بۇنىڭ سىرتىدىكى ئەھۋاللارمۇ كوپ ئۇچرايدۇ؛ بەزى ھايۋاناتلار ئوخشىمىغان شارائىتتا ئوخشىمىغان خاراكتېرگە ئىگە بولىدۇ. بۇنداق ئوخشىماسلىقلاردا خىلمۇ-خىل سەۋەبلەر بار، ئوخشاش بولمىغان خەلقلەر، ئوخشاش بولمىغان جايلار، ئوخشاش بولمىغان ۋاقىتلار ۋە تارىخى تەرەققىيات باسقۇچلىرى كىشىلەرنىڭ بىر خىل شەيئىگە ئوخشاش بولمىغان پوزىتسىيە تۇتۇشىغا سەۋەبچى بولغان. شۇنداقلا بىر خىل ھايۋاننىڭ ھەر خىل چوچەكلەردىكى ئورنى، مۇناسىۋىتى، ھەركىتى ئوزگەرگەنلىكتىن كىشىلەرنىڭ ئۇلارغا تۇتقان پوزىتسىيىسىمۇ ئوخشاش بولمىغان. مەسىلەن: چاشقاننىڭ ئوبرازى ئادەتتە كىشىلەر تەرىپىدىن «ئۇر توقاي، سۇر توقاي» قىلىنىش بىلەن ئىپادىلىنىدۇ، دەل شۇنداق بولغىنى ئۈچۈن مۇشۇك چاشقان يەپ كىشىلەرنىڭ ياخشى كۆرىشىگە ۋە ماختىشىغا ئېرىشكەن. لېكىن ئەمگەكچىلەر ئەكسىيەتچى ھوكۇمرانلارنىڭ ئالدامچىلىق ۋاستىسىنى پاش قىلىش ئۈچىياجى بىلەن مۇشۇك بىلەن چاشقان ئوتتۇرىسىدىكى بۇ خىل قارىمۇ-قارشىلىق مۇناسىۋەتتىن پايدىلانغاندا، ھەمىشە مۇشۇك يالغان شەپقەتچىنىڭ ئوبرازىغا ئايلىنىپ قالىدۇ. چاشقان بولسا ئالدانغۇچى ئورۇنغا چۈشۈپ قالىدۇ. («چاشقانلارنىڭ سوھبىتى») دەرۋەقە، خاھىش جەھەتتىكى مۇنداق ئوزگىرىش ھىكايە ئىجاتچىسىنىڭ مەقسىدى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسىمۇ، ئەگ مۇھىمى يەنىلا شۇ ھايۋانلارنىڭ ئوزىگە خاس مەجەز-خۇلقى ۋە خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن باغلانغان بولىدۇ، چۈنكى بىر ھايۋاننىڭ فىزىلوگىيىلىك خۇسۇسىيىتى ھامان كوپ تەرەپلىمىلىك بولىدۇ.

ئادەتتىكى ئەھۋاللاردا كىشىلەر يولۋاسنىڭ ئوبرازى ئارقىلىق ئادەملەرنىڭ كۈچ-قۇدرىتىنى ئىپادىلىگەندە، ئۇنىڭدىكى مەنا ھايۋانات چوچەكلىرىدىكى يولۋاسنىڭ ئوبرازىغا

ئوخشاش بولمايدۇ. خەلق ئارىسىدا باتۇرلۇق ۋە قەھرىمانلىقنىڭ سىمۋولى قىلىپ يول ۋاسىتى ئاتايدۇ. خورازنى تاڭنىڭ ئەلچىسى سۈپىتىدە تەسۋىرلەيدۇ، ئىدىيەۋى ئىشەنچ ۋە ئېتىقادنىڭ ئوخشىماسلىقى سەۋەبىدىن تۈركى خەلقلەرنىڭ قەدىمقى تۇتېمى بويىچە بورىنى مۇقەددەس بىلىپ ئۇنى يولباشلىغۇچى، نىجاتلىق بەرگۈچى، جەسۇرلۇقنىڭ سىمۋولى قىلىدۇ. ئومۇمەن دەۋرنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە ئىدىيەۋى ئىشەنچنىڭ ئۆزگىرىشى ھايۋانات چوچەكلىرىدىكى ئوخشىماسلىقلارنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.

دېمەك، ھايۋانات ھەققىدىكى مەلۇم بىر چوچەكنى مۇھاكىمە قىلىشتا ئۇنىڭ بىرخىل ئالاھىدىلىگى ۋە بىر خىل خاراكتېرىنىلا كۆزدە تۇتماي، ۋاقىت، شارائىت، ماكانىنىڭ ئوخشىماسلىقى تۈپەيلىدىن ئەشۇ خىل چوچەكتىكى مەركىزى ئىدىيەنىڭ ئوخشىماسلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغانلىقىنىمۇ نەزەردە تۇتمىسىمىز لازىم.

يەنە كۆپلىگەن خىيالى چوچەكلەردە ئىپتىدائى جەمىيەتنىڭ نۇرغۇنلىغان قەدىمقى قاراشلىرى، بەدىئى ئوبرازلىرى ۋە سىيۇژېتلىرى ساقلانغان. بۇ ھال بىزگە خىيالى چوچەكلەر بىلەن قەدىمقى دەۋرنىڭ ئىجتىمائى تۇرمۇشى، ئىدىئولوگىيىسى ۋە ئورۇپ - ئادەتلىرىنىڭ مۇناسىۋىتى ئىنتايىن زىچ ئىكەنلىگىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. خىيالى چوچەكلەردىكى نۇرغۇن ھادىسىلەر بۈگۈنكى كۈندە قارىماققا ئەقىلغا سىغمايدىغان غەلىتە ھادىسىدەك سېزىلىسىمۇ، ئۇ قەدىمقى جەمىيەتتە ئەسلىي مەۋجۇت مەسىلەردۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن بۈنداق چوچەكلەرنى مۇھاكىمە قىلغاندا، ئىپتىدائى ئىنسانلارنىڭ ماددى ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت تۈرمۇش ئالاھىدىلىگىنى چۈشىنىشىمىز ۋە ئۇنىڭ بىلەن باغلىشىمىز لازىم.

ھايۋانات چوچەكلىرى يۇقۇرقىدەك ئالاھىدىلىگى بىلەن ئادەتتىكى تۈرمۇش چوچەكلىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئۆز ئارا باغلانغان بولىدۇ، ھەمدە ھەر ئىككىسى خەلقنىڭ ئۆز ئىدىيەلىرىنى ئىپادىلەيدىغان بەدىئى ۋاستە بولۇپ، ئۇلاردا ئومۇمەن ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئەقىل - پاراسىتى ۋە ئېغىز ئەدەبىيات ئەنئەنىسى ئورتاق ئىپادىلىنىدۇ.

ھايۋانات چوچەكلىرى بالىلار ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىم مەزمۇنلىرىدىن بىرى بولۇپ، قۇرۇلۇش جەھەتتىن بالىلارنىڭ پسىخىك ئالاھىدىلىگىگە ماس كېلىدۇ. شۇڭا ئۇ بالىلارنى قىزىقتۇرۇپ ئۆزىگە كۆچلۈك جەلپ قىلىدۇ. بۇ ئارقىلىق بالىلارنىڭ زېھنى قۇۋىتى ۋە ئەقىل - پاراسىتىنى يېتىلدۈرۈشكە ياردەم بېرىدۇ.

ھايۋانات چوچەكلىرىنىڭ بەزىلىرى تەمسىل خاراكتېرىگە ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنداق چوچەكلەرنى ئادەتتىكى ئەھۋاللاردا خەلق مەسەللىرىدىن پەرقلەندۈرۈش قىيىنراق.

خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا ھايۋاناتلار ھەققىدىكى چوچەكلەر خىيالى ئويدۇرما ۋەقەلەردىن تەشكىل تاپقان بولىدۇ. بۇنداق چوچەكلەردە ھايۋاناتلار دۇنياسى ئىنسانلار بىلەن بىر ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە توقۇنۇشىدۇ، ئادەمىلەرچە قىلتلاندۇرىلىدۇ. ھايۋانلار ھەققىدىكى چوچەكلەردە باشتىن ئاياق بىر پىكىر يەنى، زورلۇق، جىسمانى كۈچلۈكلۈكتىن، ئا-

ھەقلىقتىن، ئادالەتسىزلىكتىن پەقەت ئەقلى كۈچ بىلەن قۇتۇلۇش مۇمكىن دىگەن خۇلاسە كېلىپ چىقىدۇ. ئەنە شۇ ئېھتىياج ئۈچۈن مۇنداق چوچەكلەر مەجازى ۋاستىغا ئىگە بولىدۇ. (ھايۋانلار كىشىلەرنىڭ ھەركەتلىرى، سوزلىرى قىلىقلىرىنى بېجىرىدۇ)

ھايۋاناتلار ھەققىدىكى چوچەكلەرنىڭ ۋەقەسى ناھايىتى قىسقا ۋە سادداء، بىر ئىككى ئېپىزوتتىن ئىبارەت بولۇشى مۇمكىن. بۇ ئېپىزوتلار كوپىنچە دىئالوگلاردىن تەشكىل تاپىدۇ، ئاخىردا بۇ ھىكايىدىن ھىسسى خۇلاسە چىقىرىلىدۇ.

§ 2 - سېھىرلىك چوچەكلەر

خەلق چوچەكلىرى ئىچىدە ھايۋاناتلار چوچەكلىرىدىن قالسا، سېھىرلىك چوچەكلەر زور سالماقنى ئىگەللەيدۇ. بۇ خىلدىكى چوچەكلەر سېھىرلىك، فانتاستىك ئويدۇرمىلار ئاساسىغا قۇرۇلغانلىغىدەك تۈپ ئالاھىدىلىگى بىلەن ئادەتتىكى چوچەكلەردىن پەرقلىنىدۇ. سېھىرلىك چوچەكلەرنىڭ بارلىققا كېلىش تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن بولۇپ، ئۇنىڭ يىلتىزى باشلانغۇچ جەمىيەتكە تۇتىشىدۇ.

مەلۇمكى، ئىپتىدائى ئىنسانلار ئوزىگە نامەلۇم بولۇپ كورۇنگەن تەبىەت ھادىسىلىرى ئالدىدا ۋەھىمىگە چۈشكەن، ھەر قەدەمدە ئۇچرايدىغان خەۋپ-خەتەرلەر ئۇنىڭ روھىغا چوڭقۇر تەسىر كورسەتكەن. ئەنە شۇلار ئالەم ھەققىدە يۇزەكى مۇلاھىزە يۈرگۈزۈشكە ۋە غەيرى تەبىى بولۇپ كورۇنگەن ھادىسىلەرنى ئوزىچە ئىزاھلاشقا مەجبۇر قىلغان. ئىپتىدائى دۇنيا قاراش، دەسلەپكى پىكىر-مۇلاھىزىلەر كىچىك-كىچىك ئەپسانە ۋە چوچەكلەر، فانتاستىك ئويدۇرمىلارنىڭ يارىتىلىشىغا سەۋەپ بولغان.

سېھىرلىك چوچەكلەردە پىرسۇناژلار، ۋەقە ۋە ھادىسىلەر ئادەتتىن تاشقىرى، غەيرى تەبىئى ھالدا تەسۋىرلىنىدۇ. «بۇلارنىڭ مەنىسى قەدىمقى ئىشچى ئادەملەرنىڭ ئوز ئەمگەكلىرىنى ئاسانلاشتۇرۇش، ئۇنىڭ ئۈنۈمدارلىغىنى ئاشۇرۇش، توت ئاياقلىق ۋە ئىككى ئاياقلىق دۇشمەنلەرگە قارشى قۇراللانىدۇرۇش، شۇنىڭدەك، سوز كۇچى - «قارغىش» ۋە «ئەفسۇنلار» ۋاستىسى بىلەن تەبىەتنىڭ سېھىرلىك ۋە ئىنسانغا قارشى ھادىسىلىرىگە تەسىر قىلىش ئىستىگىدىن ئىبارەتتۇر.» ①

سېھىرلىك چوچەكلەرنىڭ ھەر بىر ئېپىزوتى قەھرىمانلارنىڭ ئىش - ھەركەتلىرى سېھىرلىك، جادۇ، مۇجىزىلىك خىيالىي ئوبرازلار بىلەن باغلىنىدۇ. «يالماۋۇز»، «كەنجى بالا تۇر» «ئالتۇن كەش» ئوخشاش چوچەكلەردە ئىپتىدائى دۇنيا قاراش ـــ تەبىەت كۇچلىرىنى ئىلاھىلاشتۇرۇش، ھايۋانلارنى مۇقەددەس بىلىپ ئۇلارغا تاپىنىش ئاساسىي ئورۇن تۇتىدۇ. جۇملىدىن قۇياش، ئاي، تاغ، تاش، سۇ ئوخشاش ئوبرازلاردا ئانىمىستىك قاراش

---

① م. گوركى: «ئەدەبىيات توغرىسىدا». تاشكەنت. 1962 - يىل. 263 - بەت.

مەۋجۇت، بۇنداق چوچەكلەردە جانسىز نەرسىلەر جانلاندۇرىلىدۇ، يەر، سۇ، تاغ، تاشلار تىلغا كىرىپ قەھرىمانلار بىلەن ئوز ئارا مۇناسىۋەتتە بولىدۇ، ئىنسان تاشقا ئايلىنىدۇ، ئۇنىڭ سىرى ئېچىلغاندا يەنە ئوز ئەسلىگە قايتىدۇ. ئەژدىھار، دېۋە، ئالۋاستى، يالماۋۇز، يەگ (جىن) ئوخشاش سەلبى پىرسۇناژلار مىسالىدا مىفولوگىك چۇشەنچىلەرنىڭ بەلگىلىرى ساقلىنىپ قالغان. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ چوچەكلەردە ھىكايە قىلىنغان ۋەقەلەر ھازىرقى زامان تەڭلىمۇچىلىرى ۋە ئوقۇغۇچىلىرى تەرىپىدىن «يالغان» دەپ قارىلىدۇ. دېمەك، بۇ خىل چوچەكلەردىكى غەيرى مۇقەررەر ھادىسىلەر ئىپتىدائى ھايات ھەقىقىتىدىن كېلىپ چىققان. شۇڭا بۇ فانتاستىك ئويدۇرمىلارنىڭ ھاياتى ئۇزاققا سوزۇلىدۇ. ئاسماندا ئۇچۇش ئارزۇسى «ئۇچار گىلەم»، «ياغاچ ئات» لارنىسى، ئۇزاقنى كورۇش ئىستىگى بولسا «جاھاننامە ئەينىگى»نى ... كەلتۇرۇپ چىقارغان. «ئىپتىدائى مەدەنىيەت تارىخچىلىرى ئەمگەك جەريانلىرى ۋە قەدىمقى كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائى ھاياتىدىكى ھادىسىلەر يىغىندىسى توختاۋسىز ۋۇجۇتقا كەلتۈرىۋاتقان ماتېرىيالىستىك تەپەككۇر نىشانلىرى ھەققىدە لام - جىم دېمىگەن ئىدى. بۇ نىشانلار بىزگە پەقەت چوچەكلەر ۋە مىفلار شەكلىدە يېتىپ كەلدىكى، ئۇلاردا، قەدىمقى كىشىلەرنىڭ ھايۋانلارنى ئۇگىتىشى، مۇئىلىك ئوسۇملۇكلەرنى كەشىپ ئېتىشى مەھنەت قۇراللىرىنى ئىختىرا قىلىش خۇسۇسىدا ئېلىپ بارغان ئىشلىرى سىزىلىپ تۇرىدۇ» ①

دېمەك، مەۋھوم كورۇنگەن رىيال ۋەقەلىك، ئىپتىدائى مۇناسىۋەتلەر سېھرىلىك چوچەكلەردە بەدىئى ئويدۇرمىلار شەكلىدە نامايان بولغان. شوبھىسىزكى، ئەنە شۇ ئويدۇرمىلار ئىپتىدائى چۇشەنچىلەرنىڭ مەجمۇئەسى بولۇپلا قالماي، بەلكى ئىجاتكار خەلقنىڭ بەختلىك تۇرمۇش، ئەركىن ئەمگەك، يارقىن كېلىچەك ھەققىدىكى ئارزۇ - ئارمانلىرىنىڭ روشەن ئىپادىسى ھىساپلىنىدۇ. شۇ مەقسەت ئۈچۈن، ھېتتا «ئالقىنىدا ئالەمنى ئوينىتىپ يۇرىدىغان، مىسلىسىز سېھرى كۈچكە ئىگە بولغان ھەيۋەتلىك ۋە قورقۇنۇچلۇق ئالۋاستىلار، يالماۋۇز، دېۋىلەر ئاخىرقى ھىساپتا ئادەتتىكى دىدەك، قۇل، ياكى پادىچى بالىنىڭ پاراسەتلىك تەدبىرى ئالدىدا يېڭىلىپ، ئولۇمگە مەھكۇم بولىدۇ. بۇ ئارقىلىق ئىنسانىيەتنىڭ ھەممىگە قادىر ۋە قابىل بولۇشتەك بۇيۇك كۈچ - قۇدرىتى نامايان قىلىنىدۇ.» گەرچە سېھرىلىك چوچەكلەرنىڭ يېشىمىدىكى بۇنداق يەكۈن ئەينى دەۋر رىيالليقىغا نىسبەتەن مۇمكىن بولمايدىغان ئىش بولسىمۇ، بۇ يەردىكى تۇپلۇك مەسىلە، ئەمگەكچى خەلقنىڭ غايىۋى غەلبىسىنى تەنتەنە قىلىش ئارقىلىق غايىنى رىيالليققا تەدبىقلاشتىن ئىبارەت.

سېھرىلىك چوچەكلەر ئىچىدە قەھرىمانلىق خاراكتېرىدىكى چوچەكلەر، ئوگەيلەنگەن يېتىم - يېسىرلار ۋە كەمستىلگەن كىشىلەر ھەققىدىكى چوچەكلەر ھەمدە سېھرى پالۋانلار ھەققىدىكى چوچەكلەر ئوزىگە خاس خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن ئالاھىدە ئاجىرىلىپ تۇرىدۇ.

---

① م. گوركى: «ئەدەبىيات توغرىسىدا» تاشكەنت، 1962 - يىل، 264 - بەت.

قەھرىمانلىق خاراكتېرىدىكى چوچەكلەردە كوپرەك ئىپتىدائى مۇناسىۋەتلەر بىلەن ئىبارەت دائىرىلىك مۇناسىۋەتلەر ئوز ئارا گىرەلەشتۈرۈلگەن، ئۇلاردا، ئاساسەن قەھرىمانلىق خىسلەت مەدھىلىنىدۇ. ئۇزاق جايلاردىن، چەت يۇرتلاردىن بەخت ئىزلەپ كەلگەنلەرنىڭ سەرگۈزەشتىلىرى تۇرلۈك سېھرى نەرسىلەر (سېھرى ئۇزۇك، سېھرى توقماق، سېھرى چاچ، ... ۋاھاكازالار) گە ئائىت سيوژېت بىلەن بىرلەشىپ كېتىدۇ، قەھرىمانىنىڭ ھەر بىر ھەرىكىتى مەلۇم بىر سىناقتا دۇچ كەلگەن ھالدا قانات يايىدۇ. قەھرىمان پىرسۇناژ ئەژدىھار، دېۋە، سانسىز دۇشمەن قوشۇنى بىلەن توقۇنۇشىدۇ ۋە ئاخىرى غەلىبە قىلىدۇ.

بەخت ئىزلەش يولىدا سېھرى نەرسىلەرنى بىللە ئېلىپ كېلىش ۋە ئۇنىڭ ياردىمى بىلەن مەقسەت - مۇرادىغا يېتىش ئەڭ قەدىمى تېمىلاردىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. يەنە بەزى سېھرى چوچەكلەردىكى قەھرىمانلارنىڭ قىساسكارلىق، جەڭگى - جىدەل ۋەقەلىرى بىلەن باغلىنىشلىق تېمىلار بولسا، ئۇنىڭدىن كېيىنرەك، سىنىپى زىددىيەتلەرنىڭ ئىنكاسى سۈپىتىدە بۇنداق چوچەكلەرگە سىڭىشكەن.

قەھرىمانلىق تېپىدىكى چوچەكلەردە قەھرىمانىنىڭ تۇغۇلۇشىدىن تارتىپ پالۋان سۈپىتىدە غەلىبە قىلىشىغىچە، بەخت ئىزلەپ يولغا چىقىشتىن تارتىپ ئۇنى تېپىشقىچە، سېھرىلىك نەرسىلەرنى ئىزدەشتىن تارتىپ، ئۇنى ئېلىپ كېلىشىگىچە، يۇز بېرىدىغان ھەر بىر ھادىسە ۋە توقۇنۇشلار فانتاستىك ئويدۇرمىلار شەكلىدە بېرىلىدۇ. مۇنداق قەھرىمان سېھرى جادۇ ياكى تىلسىم ۋاستىسى بىلەن ئەمەس، مۇھىمى سىرلىق كۈچى ۋە قۇدرىتى نەتىجىسىدە غەلىبىگە ئېرىشىدۇ. بۇنداق قەھرىمانلار سېھرىلەنگەنلىگى ئۈچۈن ئوتتا كويمەيدۇ، قىلچ ئوتىمەيدۇ، سۇدا چوكمەيدۇ، خالىغانچە ئاسماندا ئۇچالايدۇ، تاغلارنى ئالقىنى بىلەن يوتكەۋېتەلەيدۇ. («روستەمى داستان» ۋە باشقىلار) قەھرىمانىنىڭ پالۋان بولۇشى ئانا قورسىقىدىلا مەلۇم بولىدۇ؛ «بوۋاي ئاتمىشقا كىرىپتۇ، مومای 50 ياشقا كىرىپتۇ، لېكىن پەرزەنت يۈزى كورمەپتۇ. كۈنلەردىن بىر كۈن ئايال ھامىلدار بولۇپ، ئاي كۈنى يېقىنلىشىپ، ئاجايىپ بىر ئوغۇل توغۇپتۇ. بۇ بوۋاقنىڭ ئېغىرلىقى بىر پاتمان،... ئىكەن» دېگەنگە ئوخشاش تەسۋىرلەر قەھرىمانىنىڭ كەلگۈسى پالۋانلىقىدىن بىشارەت بېرىدۇ.

پەھلىۋان قۇدرىتىنى سىناپ كورۈش قەھرىمانلىق چوچەكلىرىنىڭ ئاساسى بەلگىسىدۇر. سىناش مۇسابىقە شەكلىدە ئېلىپ بېرىلىدۇ، ئۇ ئاساسەن ئاكا - ئۇكىلار ياكى قەھرىمان بىلەن رەقىبلەر ئوتتۇرىسىدا يۈز بېرىدۇ، سىناپ كورۈش ۋەقەسى ۋە ئۇنىڭ بىلەن تىزى ئېپتىدائى جەمىيەت ئورپ - ئادەتلىرى بىلەن باغلىنىدۇ. دېمەك، قەھرىمانىنىڭ جاسارىتى سىناق مۇسابىقىلىرى جەريانىدا نامايان بولىدۇ. بۇنداق چوچەكلەردىكى قەھرىمانىنىڭ روھى كەچۈرمىشلىرى مۇرەككەپ ئەمەس. ئۇ پەقەت كۈچ ئىشلىتىپ غەلىبە قىلىشىلا بىلىدۇ. لېكىن غەلىبە قىلىشنىڭ باشقىچە يولى — ھىلى - تەدبىر ئىشلىتىش ھەققىدە پىكىر قىلالمايدۇ، قارشى تەرەپنىڭ كۈچىنى چوڭقۇر مۇلاھىزە قىلمايدۇ، قەھرىمانىنىڭ بۇنداق

ساددا كۆللىگى دۇشمەن ئۇچۇن پايدىلىق ئاساس بولۇپ، ئۇنىڭ ھىلى-مىكىرسىگە ئۇچراپ، توزاقتا چۇشۇپ قىلىشىغا سەۋەپ بولىدۇ. لېكىن ئاخىرقى ھىساپتا ئۇنىڭ سېھرىلەنگەنلىگى تۆپەيلىدىن سىرلىق نەرسىلەرنىڭ ياردىمى بىلەن غەلىبە قىلىدۇ. «روستەمى داستان»، «قېلىچ باتۇر»، «شاھزادە سالمان»، «چىن تومۇر باتۇر» قاتارلىق چوچەكلەردە ئەنە شۇنداق تىلسىملىق كۇچ ھەققىدىكى خەلقنىڭ ئىدىئالى، ئارزۇ-ئۇمىتلىرى ئۇز ئىپادىسىنى تاپقان.

ئوگەيلىك ۋە كەمستىلىگەن كىشىلەر ھەققىدىكى چوچەكلەردە فېئودالىق مۇناسىۋەتلەرنىڭ خاراكتېرلىق بەلگىلىرى ئىپادىلىنىدۇ. بۇنداق چوچەكلەردە پادىشا، ۋەزىر، شاھزادە، مەلىكە، جاللات ۋە ساراي ئەھلىنىڭ سەرگۈزەشتىلىرى، باش قەھرىمانىنىڭ شاھلىق تەختىگە ئولتۇرۇشى، چەتئەل باسقۇنچىلىرىغا قارشى جەڭلەر ھېكايە قىلىنىدۇ، ئەنە شۇ خىل رىيال ۋەقەلەر سىرلىق ئويدۇرمىلار تىلسىمات شەكلىدە ئىپادىلىنىدۇ.

مۇشۇ مەزمۇندىكى چوچەكلەرنىڭ سېھرى-جادۇ بىلەن باغلىق بولغان سىيۇژىت ۋەقەلىرىدە، ئاساسەن پەندە-نەسىھەتگۇيلۇق غايىسى ئىلگىرى سۈرىلىدۇ. چۇنكى ئۇنىڭ ئاساسىدا قەدىمى دەۋرلەردىن بۇيان ئۇلۇغلۇنۇپ كېلىۋاتقان ئادەمگەرچىلىك، قەتئىلىك، ۋاپادارلىق، مەرتلىك، سېخىلىققا، ئوخشاش ئاجايىپ ئەخلاق نورمىلىرى سورەتلىنىدۇ. چوچەكنىڭ يەكۈنىدا ھەقىقەت زولۇم ۋە زورلۇق ئۇستىدىن غەلىبە قىلىدۇ، بۇ غەلىبە سېھرىلىك موجىزە ھەمدە كەمستىلىگەن قىز ياكى يىگىتنىڭ ئەمگەك سۈيەرلىگى ۋە دادىل ھەرىكىتى بىلەن قولغا كېلىدۇ. خۇلاسىلىغاندا، سېھرىلىك چوچەكلەردە دائىم دىگىدەك ئوپتىمىستىك روھ ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇنداق چوچەكلەردە بولۇپمۇ ئاياللارنىڭ ئوبرازى ئالاھىدە ھورمەت بىلەن تەسۋىرلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۇچۇن ئۇلار چىن مۇھەببەت، ساداقەت، ۋاپادارلىق تىمسالى سۈپىتىدە نامايان بولۇپ ھورمەتلىنىدۇ ۋە قەدىرلىنىدۇ. «يېرىل تاش» «يېتىم قىز»، «چىچەن كىلىن»، «ۋىجدانلىق مەلىكە»، «ئەقىللىق قىز» «كورەك بايۋەچچە بىلەن پەملىك ئاياق»، «زۇمرەت ۋەقىسىسى» (ئوزبېك چوچىگى) ئوخشاش چوچەكلەر ئەنە شۇ ئاياللارنى ئۇلۇغلاش تېمىسىدىكى نەمۇنىلىك چوچەكلەردۇر.

«يېرىل تاش» («يېرىلىك تاشىم» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ياكى «ئالتۇن بوشۇك» قەدىمقى چوچەكلەردىن بىرى بولۇپ، خەلق ئارىسىدا كەڭ تارقالغان. بۇ چوچەكلەرنىڭ سىيۇژىتى ئاجايىپ غەيرى تەبىئى ھادىسىلەر ئۇستىگە قۇرۇلغان بولۇپ، ئوگەيلىك ۋە ئۇنىڭ ئاقىۋەتلىرى ھەققىدە ھېكايە قىلىدۇ. بۇ چوچەكنىڭ سىيۇژىتى دىراماتىك ئۆزگۇتلارغا باي بولۇپ، تەسىرچانلىقى كۇچلۇك. چوچەكنىڭ سىيۇژىتى، ئاساسەن ئۇچ قىسىمدىن تەركىپ تاپقان.

1 - قىسمىدا ئاساسەن، ئوگەيلىك، زۇلۇم ۋە زورلۇق تەسۋىرلىنىدۇ؛

2 - قىسمىدا ئوگەي قىزنىڭ ئوز سىڭلىسى بىلەن تېپىشىشى تەسۋىرلىنىدۇ. سىڭلىسىنىڭ «سىرلىق سۇ» ئىچىپ قويۇپ، كېيىككە ئايلىنىشى، قىز ۋە كېيىكنىڭ ئادالەتلىك

شاه قولىغا چۈشۈپ قېلىشى ھەمدە ئۇنىڭ ئىكاھىغا ئوتتىشىگە ئوخشاش ھاياجانلىق ۋەقەلەر ھىكايە قىلىنىدۇ، «سىرلىق سۇ»نى ئىچسە كىشىك ياكى بورىگە ئايلىنىپ قېلىش ھادىسىسى خەلقىمىزنىڭ قەدىمقى «مۇقەددەس سۇ» ئېتىقادى بىلەن باغلىنىدۇ.

3 - قىسىمدا بولسا، ئوردا شائىرى، ساراي ئىچىدىكى پىتنەخورلۇق، چېقىمچىلىق قاتارلىقلار تەسۋىرلىنىدۇ، شاھنىڭ چوڭ خاتۇنى بۇ گۈزەل قىزنى كۆرەلمەيدۇ، نەتىجىدە كۆندەشلىك ئازاۋى باشلىنىدۇ. چوڭ خاتۇن ئوزىنىڭ ياش كۈندىشىدىن قۇتۇلۇش يولىنى ئىزلەيدۇ، جادىگەر كەمپىرنىڭ مەسلىھەتى بىلەن ئۇنى سۇغا چوكتۇرۇۋېتىدۇ. كىيىككە ئايلىنىپ كەتكەن ئۇنىڭ سىڭلىسىنى سويىماقچى بولىدۇ. كىيىك تىلغا كىرىپ، ئوز ئاچىسىنى چاقىرىپ يىغلايدۇ، زارلايدۇ. ئاخىرى «سىرلىق سۇ» ۋاستىسىدا سېھرى ئېچىلىدۇ. كىيىكنى «ھايات سۇيى»گە چومۇلدۇرگەچ، ئوز سوريتىگە قايتىدۇ. ئاچىسى ئىككى يېنىدا ئىككى ئالتۇن بوشۇكتە ھەسەن - ھۈسەن ئوغۇللىرى بىلەن سۇ ئاستىدىن چىقىدۇ، ئاچا - سىڭىل قايتا ئۇچرۇشۇپ مۇرات - مەخسەتلىرىگە يېتىدۇ، زالىم كۈندەش يوق قىلىنىدۇ.

بۇ چوچەكنىڭ 1 - ۋە 3 - قىسىملىرى ئائىلىۋى توقۇنۇش (كومپىلىكىت) ئاساسىغا قۇرۇلغان بولۇپ، بىرىنچىسىدە تاشنىڭ يېرىلىپ، ئوگەي قىزنى قوينىغا ئېلىپ خەتەردىن قۇتۇلدۇرۇشى، ئۇچىنچىسىدە بولسا «سىرلىق سۇ» باش قەھرىمان ئۇچۇن غەلىبە كەلتۈرىدۇ. ئىككىنچى قىسىمدىكى توقۇنۇش موجىزىلىك ھادىسىلەر بىلەن قىز ئوتتۇرىسىدا سادىر بولىدۇ. مانا بۇ كومپىلىكىت بەلگىلىك ئىجتىمائى مەزمۇنغا ئىگە. چوچەكتىكى سىيۇژىت ئاساسىنى تەشكىل قىلغان سىرلىق ئويدۇرمىلار ئىپتىزوتلار تىزمىسىنى ھەركەتكە كەلتۈرۈپ، ۋەقەلەرنىڭ رىۋاجىنى تەمىنلىگەن. بۇلار ئارقىلىق فېئودالىزىم ئىللەتلىرى پاش قىلىنىدۇ. مەنىۋى گۈزەللىكنى ئۇلۇقلاپ، يامانلىق ۋە پەسكەشلىكنى تەنقىتلەيدۇ. شۇنداق قىلىپ بۇ چوچەكنىڭ يۇقۇرقى قىسىملىرى مەزمۇن جەھەتتىن ئورگانىك پۈتۈنلۈككە ئىگە بولۇپ، بىر پۈتۈن كومپازىتسىيىنى تەشكىل قىلغان.

دىمەك، يامانلىقنىڭ قارىلىنىشى، ياخشىلىق، سەمىمىلىك ۋە ئادالەتنىڭ تەنتەنىسى «يېرىل تاش» چوچىقىنىڭ تۈپ غايىۋى مەزمۇنىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن مۇشۇ خىلدىكى چوچەكلەرنى تەقدىر ۋە بەخت، ياۋۇزلۇق ۋە ئادالەت ھەققىدىكى پەلسەپىۋى چۈشەنچىلەرنىڭ ئومۇملاشقان ئوبرازلىق ئىپادىسى دېيىش مۇمكىن.

سېھرى چوچەكلەردە پەرى قىز، خىزىر بوۋاي، يالماۋۇز، جادۇگەر، دىۋە، ئەجدىھار، سۇمرۇغ ئوخشاش فانتاستىك ۋە مىفولوگىك ئوبرازلار سىستېمىسى مەۋجۇت. بۇلارنىڭ ئىچىدە بەزىلىرى (ئەجدىھار، جادۇگەر، يالماۋۇز، دىۋە...) سەلبى خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى پەرى بىلەن خىزىر ئوبرازى دانىشمەن ۋە گۈزەللىككە ئىگە بولغان ئىجابى پېرسۇناژ خاراكتېرىدە گەۋدىلىنىدۇ، يەنە بەزىدە (ئايرىم چوچەكلەردە) بۇ ئوبراز ياۋۇز كۈچ، خىيانەتكار، جادۇگەرلىككە ئىگە بولغان پېرسۇناژ سۈپىتى

قىلىدۇ. گەۋدىلىنىدۇ. پەرى ئوبرازى ئىجابى مەنىدە كۆيلەنگەندە، لەتاپەت ۋە نازاكەت لىك ئايالالارنىڭ تىمسالى قىلىپ تەرىپلىنىدۇ. ئۇ «ئاي دىسە ئاغزى بار، كۈن دىسە كوزى بار» پەرى بولۇپ، ئوزىنىڭ ئادالەتلىك ھەركىتى، توغرا ئېنىق مەسلىھەتلىرى بىلەن قەھرىمانلىنىڭ غەلىبە قىلىشىغا ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرىدۇ. ئۇ سېھىرلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇپ، ئورنى كەلگەندە خىلمۇ-خىل قىياپەتكە كىرەلەيدۇ، «بۇلبۇل گويا» نى ۋە «تۇلپار ئات»لارنى ئېلىپ كېلىشتە قەھرىمانغا ياردەم بېرىدۇ.

پەرىلەر بۇنداق چوچەكلەردە كەپتەر، ئوت، ئىلان، كەمپىر، كىمىك، مايمۇن، ئادەم، بېلىق، قۇش ۋە باشقا تۇرلۈك قىياپەتلەردە كورۈنىدۇ، ئەپسانىۋى ئەرەم باغ، كۈيقاپ تېغىدا ياشايدۇ. ئۇلارنى قورقۇنۇشلۇق دىۋىلەر مۇھاپىزەت قىلىدۇ. ئۇ قەھرىمان بىلەن توقۇنۇشقاندا سىناپ كورۈش ئۇچۇن، ئۇنىڭغا قىيىن شەرتلەرنى قويىدۇ. بۇ شەرتلەرنى بېجىرسە، ئۇنى ۋىسالغا ئېرىشتۇرىدۇ، ناۋادا بېجىرەلمىسە ئولۇم جازاسىغا ھوكۇم قىلىدۇ. شۇنىڭ ئۇچۇنمۇ بۇنداق چوچەكلەرنىڭ قەھرىمانلىرى ئوزىنىڭ پۈتۇن ئەقلى، جىسمانى ۋە مەنىۋى قۇۋىتى ھەتتا موجىزىۋى كۈچىنى سەپەرۋەر قىلىپ، غەلىبە قىلىش ئۇچۇن ئىنتىلىدۇ، ئاخىردا شەرتنى بېجىرىپ پەرىگە ئويلىنىدۇ. كوپلىگەن چوچەكلەردە پەرىزات ئىدىئال قەھرىمان سۈپىتىدە ھەركەت قىلىدۇ، ئۇنىڭ ئارزۇ-ئۇمىتلىرى، ياخشى نىيەتلىرى، خاھىش-ئىپتىقاتلىرى ئۇچۇن كورۈشىدۇ. مەسىلەن: «ئاي پەرى» چوچىگىدە پادىشا يىگىتنىڭ يولۇاسىنىڭ سۈتىنى تېمىپ كېلىشكە بۇيرۇيدۇ. يىگىت ئاي پەرى ياردىمىدە بۇ ۋەزىپىنى بېجىرىدۇ. ئىككىنچى شەرتكە ئاساسەن يىگىت قىرىق پەرىنى كەلتۇرىدۇ ۋە ئاخىرقى شەرت بانىسىدا پادىشا ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرىنى كويدۇرۇپ تاشلايدۇ. بۇ چوچەكتە پەرى قىزنىڭ دانىشمەنلىگى، ئادالەتپەرۋەرلىگى، دانالىغى ئۇلۇغلىنىدۇ. ئەكسىچە زوراۋان، دوت ۋە لەقۋا شاھنىڭ بۇزۇق نىيىتى پاش قىلىنىدۇ، ئادالەت تەنتەنە قىلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۇچۇن ئاجايىپ پەزىلەتكە ئىگە بولغان پەرىلەر بۇنداق چوچەكلەردە چوڭقۇر ھورمەت بىلەن تىلغا ئېلىنىدۇ.

يەنە شۇنداقلا چوچەكلەردە تەسۋىرلىنىۋاتقان قەھرىمان قىيىنچىلىققا دۇچ كەلگەن ھالقىلىق پەيتتە ئۇنىڭ ئالدىغا بىر ئاپپاق ساقاللىق خىزىر بوۋاي يولۇقىدۇ. ئۇ، قەھرىمانغا ياخشى مەسلىھەت بېرىپ، ئوز ئىستەكلىرىگە يېتىش ئۇچۇن دۇئا بېرىدۇ. ناۋادا قەھرىمان ئوبراز شۇ «خىزىر بوۋاي»نىڭ كورسەتكەن مەسلىھەتى بويىچە ھەركەت قىلسا ھامان غەلىبە قىلىدۇ، ئەمەل قىلمىسا پىشكەللىككە ئۇچرايدۇ. بۇنداق چوچەكلەردىكى «خىزىر بوۋاي» قانداقتۇر دىنى خاراكتېردىكى «ئەۋلىيا-ئەمبىيا»لارنىڭ ئوبرازى بولماستىن، بەلكى خەلق چوچەكلىرىدە قەدىمدىن تارتىپ داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىۋى ئىشەنچ ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن كوللېكتىپ ئەقىل-پاراسىتنىڭ سىمۋولى، ياكى ئادالەتلىك ئىشقا بولغان خەلق ئارمانىنىڭ ياردىمى ۋە ھىمداشلىقىنىڭ بەلگىسىدىن ئىبارەت.

چوچەكلەردىكى يالماۋۇز ئېتىدائى ئىنسان چۈشەنچىسى بىلەن باغلىق بولغان مىفولوگىك ئوبراز. ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى ئايالىلار سەلتەنىتى (ماتىرىئارخات) بىلەن باغلىنىدۇ. ئۇ ئەڭ ئاۋال ئانىمىزىم تەسىرىدە ۋۇجۇدقا كەلگەن، ئايالىلار سەلتەنىتى يەر-ريلىپ، ئەرلەر ھوكۇمرانلىغى ئورنۇتۇلغاندا، ئۇ سەلبىي پېرسۇناژغا ئايلانغان. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ چوچەكلەردە يالماۋۇز ئىككى خىل مەزمۇندا يەنى گاھىدا ئىجابىي، گاھىدا سەلبىي ئوبراز سۈپىتىدە نامايەن بولىدۇ. جادۇگەر، مەستان كەمپىر يالماۋۇزنىڭ ھەر خىل كورۇنۇشتىكى ۋاريانتلىرى ھىساپلىنىدۇ. بىراق ئۇلارنىڭ شەكلى ھەر خىل بولسىمۇ، مەزمۇنى ئوخشاش.

يالماۋۇز - يامانلىق، پالاكەت، مال - دۇنيا ئۈچۈن ھەقەتكە خىيانەت قىلغۇچى ياۋۇز كۈچنىڭ ۋەكىلى. ئۇ تىلسىملىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە، ھەتتا يالماۋۇز بىلەن باغلىق بولغان جاي، مۇھىت، نەرسە ۋە بويۇملاردىمۇ تىلسىم خاراكتېرى مەۋجۇت. ئۇلار غەيرى تەبىئى ھالدا ساقلىنىدۇ. ھەر بىر تىلسىم يالماۋۇز ياكى جادۇگەرنىڭ نەقەدەر ياۋۇز ۋە دەھشەتلىك كۈچ ئىكەنلىگىدىن دالالەت بېرىدۇ. كوپىنچە چوچەكلەردە تەسۋىرلىنىشچە بۇ خىل يالماۋۇزلار ۋەھىمىلىك تاغ - جىرالارنى ۋە چول - جەزىرىلەرنى ماكان قىلغان. ئۇ ئىجابىي ئوبرازلارغا قارشى قويۇلغان. ئۇ گۈزەل قىز، يىگىت، ئالما، گۈل، يىلانغا ئايلىنىپ، ئىجابىي قەھرىمانلىك پەيگە چۈشىدۇ، ئۇنى قەستلەيدۇ. لېكىن يالماۋۇز كەمپىر ھەر قانچە تارشىلىق قىلمىسۇن، بەربىر ئىجابىي قەھرىمان تەرىپىدىن ئۇنىڭ تىلسىملىرى بەربات بولۇپ، ئاقۇۋەتتە مەغلۇپ بولىدۇ.

ئېتىدائى چۈشەنچىلەر بىلەن باغلىق بولغان مىفولوگىك ئوبرازلار — دىۋە، ئەژدىھار ئوخشاشلار سېھرىلىك چوچەكلەردە دەھشەتلىك قىياپەتتە، زۇلۇم ۋە زورلۇق، قانخورلۇق ۋە يامۇزلۇقنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە ھېكايە قىلىنغان. دىۋىلەر زوراۋان باشلىقلارنىڭ رەھبەرلىگىدە پەرىلەرنى ئىنساندىن قوغدايدۇ. چوچەك ۋە داستان قەھرىمانلىرىنىڭ مەيدانغا قىلىش ئۈچۈن يەككە ياكى توپ بولۇپ ھۇجۇم قىلىدۇ.

دىۋىلەر ئاسماندا ئۇچىدىغان ۋە يەردە يۈرىدىغان ئىككى خىلغا ئىگە. ئۇنىڭ بەزىلىرى تەبىئەتتىن ھالىگەر، مەككار، ئالدامچى ۋە ياۋۇز، يەنە بەزىلىرى نازۇك سەنئەتكار، گۈزەللىكنى سۆيگۈچى زەپەردەس ئەپسانىۋى كۈچ ئىگىسى. «دىۋىلەر توپىنىڭ باشلىقلىرى ئالاھىدە نام بىلەن ئاتىلىدۇ: ئاخىرمان، ئاقۇان، سەمەندەر، ئاق دىۋە، قارا دىۋە، قىزىل دىۋە، سېرىق دىۋە، مايماق دىۋە... ۋە باشقىلار»①

سېھرىلىك چوچەكلەردىكى سەلبىي ئوبرازلارنىڭ يەنە بىرى ئەژدىھاردۇر. ئەژدىھار چوچەكلەردە تەسۋىرلىنىشچە، ناھايىتى چوڭ گەۋدىلىك يىلان، ئاغزىدىن ئوت، تۇتۇن چىقىرىدىغان مەخلۇق. ئۇ سۇ ياكى غاردىن چىققاندا پۈتۈن ئالەمنى شامال، بوران

① ئۇزبېك سوۋېت ئېنسكلوپېدىيىسى. 3 - توم. تاشكەنت. 1972 - يىل

باسىدۇ. ھەممە نەرسىنى دەم تارتىدۇ. ئەڭدىغار ئىنسانلىنىڭ ئەڭ ياۋۇز دۇشمىنى. ئۇ ئادەم يەيدۇ، ئەلنى خاراپ قىلىدۇ، ئەڭدىغار گۈزەل قىزلار، پەرىلەرگە ئوچ. چوچەك لەردە ئەڭدىغار گۈزەل قىزلارنى يۇتماقچى بولغىنىدا باتۇر يىگىت ئەڭدىغارنى ئولتۇرۇپ قىزنى قۇتقۇزىدۇ. بۇ خىلدىكى دەھشەتلىك يىرتقۇچلار قانچىلىك قورقۇنۇچلۇق ھالەتتە ئىپادىلەنسە، ئۇلارغا قارشى قويۇلغان قەھرىمانلار شۇنچىلىك قورقماس، باھادىر سۈپەتلىك تەسۋىرلىنىدۇ.

دېمەك، يالماۋۇز، دىۋە، ئەڭدىغار ئوخشاش ياۋۇز مەخلۇقلار قەھرىمانلىنىڭ پائال لىيەت يولىدا پەيدا بولغان ئاساسى توسالغۇ كۈچ. ئۇلارنى يېڭىش ئۈچۈن زورۇر بولغان چەكسىز كۈچ ئىپتىدائى ئىنسانلارنىڭ ئىستىگى ۋە ئارزۇ-ئۇمىتلىرىدىن كېلىپ چىققان.

سېھىرلىك چوچەكلەردە مەيلى قايسى تۈردىكى ئوبرازلار بولسۇن، تىلسىم ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ. تىلسىم ۋە تاسىملىق ھادىسىلەر چوچەكلەرنىڭ تەسىرچانلىغىنى ئارتتۇرىدۇ. ۋەقە ۋە ھادىسىلەر مەزمۇنىنى ئاچىدۇ. قەھرىمانلىنىڭ روھىنى بەلگىلەيدۇ. ھەمدە تىلسىم چوچەك سىيۇژىتىنىڭ ئاساسى بەنگى ھىساپلىنىدۇ. سېھرى-جادۇ ۋە تىلسىم ۋاستىلىرى سېھرىلىك چوچەكلەر سىيۇژىتىنى ھەركەتكە كەلتۈرىدۇ، قەھرىمانلار خاراكتېرىنى بەلگىلەيدۇ.

2 - تۈرمۇش چوچەكلىرى

تۈرمۇش چوچەكلىرى رىيالىنى نەسىەتەن كۈچلۈك بولغان خەلق ھېكايىلىرىدۇر. ئۇنىڭ فانتازىيەۋىلىگى نىسبەتەن ئاز بولۇپ، بۇ خىلدىكى ھېكايىلار ئوتكۇر ۋە روشەن سىمپىي خاھىشچانلىقتا ئىگە.

تۈرمۇش چوچەكلىرىدىكى ئادەم ۋە ۋەقەلىكلەر كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائى رىيالىلىقىنا يېقىنراق كېلىدۇ. لېكىن تۈرمۇش چوچەكلىرىدىكى ئادەم ئوبرازىمۇ ئىجتىمائى تۈرمۇشتىكى ھەقىقى كونكرىت ئادەم بولماستىن، بەلكى سەنئەت يولى بىلەن خەلق چوچەكلىرىنىڭ ئوزىگە خاس خۇسۇسىيەتلىرى بويىچە ئىجات قىلىنغان ئىككىلەمچى ئادەمدۇر.

تۈرمۇش چوچەكلىرىنىڭ كوپچىلىگى سىمپىي جەمىيەت بارلىقتا كەلگەندىن كېيىن پەيدا بولغان ھېكايىلاردۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭدا سىمپىي جەمىيەتتىكى سىنىپلارنىڭ مۇناسىۋىتى، ئىجتىمائى ھادىسىلەر، ئىنسانلارنىڭ كۈندۇلۇك تۈرمۇشىدىكى ئەمىلى ئىشلار ئەكس ئېتىلمىدۇ. ئەمما ئۇ، كۈندۇلۇك ئەمىلى ئىش ۋەقەلەرنىڭ ئۆزىنەن خاتىرىسى ئەمەس، بەلكى كوپلىگەن بەدىئى تۇقۇلمىلاردىن تەركىپ تاپقان تىپىك ئىجادىيەتتۇر. شۇنداقلا سىنىپى جەمىيەتتىكى ئەمگەكچى خەلقلەرنىڭ تۈرمۇشى ۋە غايىسىنىڭ ئەكس ئېتىشىدۇر.

تۈرمۇش چوچەكلىرىنىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا، ئۇ كىشىلىك ئىجتىمائى مۇناسىۋ-

ۆەتتىن شەكىللەنگەن ئىجتىمائى رىياللىقنى ئاساس قىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدىكى ئاساسىي پىرسۇناژلارنىڭ مۇتلەق كوپ قىسمى ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىنىڭ ئوزىدۇر. شۇنداق بولغاچقا تۇرمۇش چوچەكلىرىدە ئەزگۈچى سىنىپلارنىڭ ياۋۇزلىغى، ئاچكوزلىگى، زالىملىغى، ھىلىگەرلىگى، بېخىللىغى، مەنمۇي چېرىكلىگى قاتارلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى شەپقەتسىزلىك بىلەن ئېچىپ تاشلاپ، ئۇلارنى كۈچلۈك مەسخىرە قىلىدۇ، ئەمگەكچىلەر ئاممىسىنىڭ يۈكسەك ئەقىل - پاراسىتى، جاسارىتى، ئاددى - سادا تۇرمۇش ئىستىلى، گۈزەل ئەخلاق - پەزىلىتى مەدھىلىنىدۇ. قىسقىسى، تۇرمۇش چوچەكلىرى سىنىپىي جەمىيەتنىڭ ھەر قايسى دەۋرلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى رۇشەن ئەكس ئەتتۈرۈپ، كۈچلۈك ئىجتىمائى تۈس ئالىدۇ.

تۇرمۇش چوچەكلىرىنىڭ بولۇنىشى { تۇرمۇش چوچەكلىرى ئوزى ئىپادىلىگەن مەزمۇن ئالاھىدىلىگىگە قاراپ توۆەندىكىدەك بىر قانچە خىلغا بولۇنىدۇ.

1 - ئەزگۈچىلەر بىلەن ئىزىلگۈچىلەر ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ۆە قارىمۇ - قارشىلىقنى بۇاستە ئەكس ئەتتۈرىدىغان چوچەكلەر ياكى يىللىقچىلار بىلەن پومەششىكلار توغرىسىدىكى چوچەكلەر. بۇ خىلدىكى چوچەكلەردە، ئىلىمىزنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك فېئودالىزىم جەمىيىتىدىكى پومەششىكلار سىنىپى بىلەن دېخانلار سىنىپى ئوتتۇرىسىدىكى مۇھىم زىددىيەت ئىدىئولوگىيىلىك فورمىدا ئالاھىدە ئەكس ئېتىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە ئالاھىدە بولۇغنى كەمبەغەل، نامراتلار بىلەن پومەششىكلار ئوتتۇرىسىدىكى سىنىپىي زىددىيەت ۆە سىنىپىي كۈرەش بەدىئى توقۇلمىلارنىڭ ياردىمى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. لېكىن بۇنى ئىپادىلىگەندە، ئەملى تۇرمۇشنىڭ ئەسلى قىياپىتى بويىچە ئەينەن كورسىتىلمەستىن، بەلكى بەدىئى سىمۋۇلنىڭ ئىچكى مەنتىقىسى ئارقىلىق كەمبەغەل دېخانلارنىڭ ئارزۇ - غايىلىرى ئەمەلگە ئاشۇرۇلىدۇ.

شۇنىڭ ئۈچۈن مۇنداق ھىكايىلار كەمبەغەل دېخانلارنىڭ (نامرات چارۋىچىلار، پادىچىلارمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) پومەششىكلار سىنىپىغا قارشى كۈرەش قىلىشتىكى مەنمۇي قۇرالى، شۇنداقلا ئوز - ئوزىنى تەربىيىلەش، كوڭلىنى كوتۈرۈش قۇرالى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

يىللىقچىلار بىلەن پومەششىكلار توغرىسىدىكى ھىكايىلار خەلق ئارىسىدىكى ھىكايىلار ئىچىدە ئىنتايىن مۇھىم ئىدىيە ۆە سەنئەت قىممىتىگە ئىگە.

فېئودالىزىم جەمىيىتىدە يىللىقچىلارنىڭ سىياسى، ئىقتىسادىي ئورنى ئىنتايىن توۆەن بولۇپ، تۇرمۇشى ناھايىتى جاپالىق ئىدى. ئۇلار كېچە - كوندۇز جاپالىق ئەمگەك قىلسىمۇ ھېچقانداق كىشىلىك ھوقۇققا ئىگە بولالمىغان ئىدى. بۇ ھال ئۇلارنى ئەمگەكچان، ئەقىل - پاراسەتلىك، باتۇر، خوشخۇي، كۈرەش قىلىش ئىرادىسىغا باي بولۇشتەك ئالاھىدە سىنىپى خاراكتېرىگە ئىگە قىلدى. بۇنداق ھىكايىلاردىكى يىللىقچىلار ئەقىل - پاراسەتلىك

بولۇپ، مۇھەببەت - نەپرەتنى ئىنىق. ئۇلارنىڭ تۇرمۇشى ناھايىتى نامرات بولۇپ، ئەڭ ئېغىر ئېزىلمىشكە ۋە ئېكسپىلاتاتسىيىگە ئۇچرىغان، ئۇلار ئىشلەپچىقىرىش كۆرۈشى ۋە سىنىپىي كۆرەشنىڭ بىۋاستە قاتناشقۇچىلىرى، شۇ سەۋەپتىن، يەنە بىر تەرەپتىن ئالغاندا ئۇلار ئەڭ بىلىملىك كىشىلەر بولۇپ، پومىشچىكلار سىنىپىنىڭ ئاجىزلىغىنى ۋە ماھىيىتىنى ئەڭ ياخشى چۈشىنىدۇ. شۇڭا ئۇلار كۆرەشتە ئومۇمەن تەشەببۇسكارلىق بىلەن ھۇجۇم قىلغۇچى ۋە غەلىبە قىلغۇچى ئىجتىمائى كۈچ ھىساپلىنىدۇ.

ئۇنىڭ ئەكسىچە، ئەشۇ خىلدىكى ھىكايىلاردا پومىشچىكلارنىڭ ئوبرازى ئۆھىشى، ياۋۇز، تەييارتاپ، كالۋا، دوت قىياپەتتە ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. ئۇلار پەقەت ئوز سىنىپىنىڭ ھوقۇقىغا ھەمدە فېئودالىق جەمىيەتنىڭ ئىقتىسادى مۇناسىۋەتلىرىنىڭ كاپالەتكە تايىنىپ، ئوزلىرىنى ھەممىدىن ئۈستۈن ئورۇنغا قويىدۇ، ئاخىرقى ھىساپتا ئەشۇ ئاددىي يىللىقچىلار تەرىپىدىن مەسخىرە قىلىنىدۇ ۋە تەقدىرى مەغلۇبىيەت بىلەن ئاياقلىشىدۇ.

مەسىلەن: «ئۇزمە سايىسى» ناملىق ئۇيغۇر خەلق چوچىكىنى ئالايلى؛ ئۇنىڭدا پومىشچىكلار سىنىپى بىلەن كەمبىغەل دېخانلارنىڭ بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىغان ئىككى خىل خاراكتېرى كونكرېت پىرسوناژ ئوبرازى ئارقىلىق رۇشەن ئىچىپ بېرىلگەن. ھەجۋى خاراكتېرى كۈچلۈك بولغان بۇ ھىكايىدا پومىشچىكلار سىنىپىنىڭ نائىنساپلىغى، ئاچكوزلىگى، زالىملىغى، كالۋا - دوتلىگى قاتارلىق سىنىپىي ماھىيىتى ئىچىپ تاشلىنىپ، ئەپچىلەم باشچىلىغىدىكى نامرات مەدىكارلارنىڭ ئەقىل - پاراسىتى، باتۇرلىغى ۋە جاسارىتى مەدھىلىنىدۇ. چوچەكتە مەسخىرە قىلىنغان باي ئىنتايىن ئاچكوز ۋە رەھىمسىز بولغاچقا، يول ئۈستىدىكى ئۇزمە دەرىخىنىڭ سايىسىدا كەمبىغەللەرنىڭ ئاز - تولا سەگىدەپ ئېلىشىغىمۇ ئىچى تارلىق قىلىپ يول قويمايدۇ، بەلكى دەرەخ سايىسىنىمۇ ئوزىنىڭ مۈلكى قاتارىدا ھىساپلايدۇ. بايىنىڭ مۇنداق چېكىدىن ئاشقان ئىنسانىيسىزلىغىدىن خەلق ئاممىسى قاتتىق نارازى بولۇپ غەزەپلىنىدۇ. شۇ يەرىدا ئەپچىلەم ئىسمىنىڭ ئەقىللىق ۋە باتۇر بىر مەدەت كار يىگىت بولۇپ، ئۇ سەبداشلىرى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ بۇ ئاچكوز بايىنىڭ راسا كېلىشتۇرۇپ ئەدەبىنى بېرىش ۋە خەلقى - ئالەم ئالدىدا رەسۋا قىلىش ئۈچۈن بايىنىڭ پۈل دېسە جېنىنى بېرىدىغان ئاچكوز ماھىيىتىدىن پايدىلىنىپ، ھىلىگەرلىك سايىسىنى پۈلغا «سېتىۋالماقچى» بولىدۇ. ئاچكوز باي بۇ «سودا»نىڭ ئاقىۋىتىنى ئويلىماستىنلا ئۇزمە سايىسىنى يۇقۇرى باھادا ئەپچىلەمگە سېتىپ «بۇ گادايلارنى يەنە بىر قېتىم ئالدىدىم» دەپ ئوزىچە تېخىمۇ كورەڭلەيدۇ. لېكىن بۇ ئىشنىڭ ئاقىۋىتى بايىنىڭ ئويلىغىنىدەك بولۇپ چىقمايدۇ، ئۇزمە سايىسىنى قانۇنلۇق ھالدا سېتىۋالغان بۇ مەدىكارلار سايە ئەگە چۈشسە شۇ يەردە سەگىدەپ بەھوزۇر راھەتلىنىدۇ. پۈلنىڭ كۈچى بىلەن ئۇلار ھەتتا ناھايىتى تەبىئى ۋە قانۇنلۇق ھالدا بايىنىڭ بېشىغا دەسسەپ ئويناىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بايىنى خەلقى - ئالەم ئالدىدا قاتتىق مەسخىرە قىلىپ:

چىقىر ئۇزۇمە سايىسىنى
ئاق تەڭگىگە ساتقان باي.
ھويلىسىدىن چىقالماي
چاشقان بولۇپ ياتقان باي.

دەپ ناخشىغا قېتىپ، بايىنى تولىمۇ بىچارە ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويىدۇ. شۇنداق قىلىپ بۇ چوچەكتە فېئودالىزىم جەمئىيىتىدىكى پۇل مۇناسىۋىتىدىن پايدىلىنىپ ئەپچىلەم ۋەكىللىرى گىمدىكى يوقسۇل - نامراتلارنىڭ پومىشىكلار سىنىپى ئۈستىدىن غەلىبە قىلغانلىغىنى ئوبرازلىق ھالدا سۈرەتلەپ بېرىدۇ. بۇ چوچەكنىڭ كومپازىتسىيىسى شۇنچىلىك پۇختا ۋە قىزىقارلىق تۈزۈلگەنكى، ئاخىرغان ھەر قانداق كىشىنىڭ ئىسىدە قالىدۇ. ئوبرازلىرىمۇ ناھايىتى روشەن بولۇپ، ئەمگەكچىلەر ئامىسىنىڭ ئىجتىمائى ۋە سىنىپىي قاراشلىرى ئوچۇق ئىپادىلەنگەن. بۇنداق چوچەكلەر ھەر قايسى خەلقلەرنىڭ ھېكايىلىرى ئىچىدە خېلى زور سالماقنى ئىگەللەيدۇ.

2 - كاسىپلار تۇغرىسىدىكى چوچەكلەر: ھۈنەر - كەسىپ ۋە كاسىپلار تۇغرىسىدىكى چوچەكلەر ئېلىمىزنىڭ خەلق ھېكايىلىرى ئىچىدىكى مۇھىم مەزمۇنلارنىڭ بىرى.

ئۇزاق مۇددەتلىك فېئودالىق ۋە يېرىم فېئودالىق جەمئىيەتتە ھۈنەر - كەسىپ بىلەن شۇغۇللانغۇچى ئىشچى كاسىپلار خۇددى نامرات دېخانلارغا ئىنسىر ئېزىلىشكە ۋە ئېكسپىلاتاتسىيىگە ئۇچرىغۇچى ئەمگەكچىلەر سىنىپى ئىدى. شۇڭا بۇ مەزمۇندىكى چوچەكلەردە ئەسۇ جەمئىيەتتىكى كاسىپلارنىڭ ئېچىنىشلىق تۇرمۇشى ۋە ئۇلار بىلەن ئەزگۈچى سىنىپلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ئەكس ئېتىلگەن. چوچەكلەردە تەسۋىرلەنگەن بۇنداق كاسىپلار ھۈنەر - كەسىپ جەھەتتە يۇقۇرى ماھارەتكە ئىگە بولۇپ، ئۇلار زور تۇرمۇشى يەنە ئىنتايىن ئېچىنىشلىق، شۇنداق بولغاچقا ئۇلار يۇقۇرى كۈرەش روھىغا ئىگە. بۇنداق چوچەكلەردە بىر تەرەپتىن كاسىپلارنىڭ ئىختىرالىرى رىيال ئاساستا ئىپادىلەنسە، يەنە بىر تەرەپتىن سىمۋوللۇق ئوبرازلارنىڭ ياردىمى بىلەن ئۇنىڭغا غايىۋى تۈس بېرىپ، كىشىلەرنى ئىلھاملاندۇرىدۇ. بۇ تېمىدىكى چوچەكلەر ئۇيغۇر خەلق چوچەكلىرى ئىچىدە خېلى زور سالماقنى ئىگەللەيدۇ.

3 - فېئودالىق ئەدەپ - قائىدىگە قارشى چوچەكلەر — بۇ خىلدىكى چوچەكلەردە ئوتتۇرىشىدىغان فېئودالىق ئەدەپ - قائىدە ۋە فېئودالىق ئەنئەنىۋى قاراشلار دەستىدىن خورلىنىۋاتقان ئەڭ تۆۋەن قاتلامدىكى ئاياللارنىڭ (خوتۇن - قىزلارنىڭ) ھايات سەرگۈزەشتىلىرى ھېكايە قىلىنغان.

بۇنداق ھېكايىلارنىڭ مۇھىم مەزمۇنىغا كەلسەك، بەزىلىرىدە ياش خوتۇن - قىزلارنىڭ ئەركىن مۇھەببەت ئىستىگى، ئىكا ئەركىنلىگى ھەققىدىكى ئۇزلىرىنىڭ كۈچلۈك ئارزۇ-

زۇسى ۋە قەتئى ئۇرادىسى ئەكس ئېتىلگەن. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، ئۇلارنىڭ ئوز ئەزـ كىنلىگى ئۈچۈن ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى تەسۋىرلىنىپ، فېئودالىزملىق ئەدەپ ـ ئەخلاق ۋە ئەنئەنىۋى فېئودالىق قاراشلار ئۇستىدىن قىلغان شىكايىتى بايان قىلىنغان، بۇنداق چوچەكلەرنىڭ ئەڭ زور ئالاھىدىلىگى شۇكى؛ كوپىنچە، ئەڭ نامرات، ئاددى يېتىم قىزـ لار ئوزلىرىنىڭ غايىۋى ئەركىنلىگى ئۈچۈن كۈرەشكۈچى كۈچ سۈپىتىدە نامايەن بولۇپ، ئوزلىرىنىڭ يۈكسەك ئەقىل ـ پاراسىتى بىلەن ئۇلارنى خورلىغۇچى ۋە كەمسىتكۈچى قارا كۈچلەر ئۇستىدىن ھەمىشە غالىپ كېلىدۇ. بۇ ئارقىلىق ئەمگەكچى خەلقىلەرنى ئۇزاق ئەسىرلەردىن بۇيان مەنىۋى ئاسارەتتە قالدۇرىۋاتقان فېئودالىق روھى كىشەنىنى پاچاقلاپ تاشلاشقا چاقىرىدۇ.

بۇنداق چوچەكلەر ناھايىتى تەسىرلىك بولۇپ، ئوبرازلىرى جانلىق ۋە روشەن، ھەمدە بۇنداق سىمۋوللۇق ئوبرازلار قويۇق رومانتىك تۈسكە ئىگە بولغان. شۇ سەۋەپـ تىن بۇنداق ھىكايىلاردا گەرچە كوپرەك مۇھەببەت تىراگىدىيلىرى بايان قىلىنسىمۇ، لېكىن ئاخىرقى ھېسابتا ئۇلارنىڭ تەقدىرى كىشىلەرگە خۇشخۇي مەزمۇن بېغىشلايدۇ. مەسىلەن: ئۇيغۇر خەلق چوچىقى «يېتىم قىز»، «دانىشمەن كېلىن» قاتارلىق ھىكايىلاردا فېئودالىق ئەدەپ ـ قائىدە ۋە فېئودالىق دىنى ئەھكاملارنىڭ چىرىك ماھىيىتى پاش قىلىنىپ، ئەرـ كىنلىك، ئىنسانپەرۋەرلىك، ۋاپادارلىق، باراۋەرلىك غايىلىرى ئالقا سۈرۈلگەن.

لېكىن بۇنداق ھىكايىلارنىڭ بەزىلىرى فېئودالىق ئەنئەنىۋى قاراشلارنىڭ تەسىرـ دىن تەلتوكۇس خالى بولالمىغان. بۇ ھال ئەلۋەتتە دەۋرنىڭ چەكلىمىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

4 ـ ئىشلەپچىقىرىش تەجرىبىلىرى ھەققىدىكى چوچەكلەر ـ بۇنداق چوچەكلەردە سەنئەت شەكلى ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىش بىلىملىرى ۋە تەجرىبىلىرى يەكۈنلىنىدۇ، يۈكسەك ئىشلەپـ چىقىرىش بىلىملىرى ۋە تەجرىبىلىرىگە ئىگە پىشقەدەملەرنىڭ ئىش ـ ئىزلىرى مەدھىلىنىدۇ. دېخانچىلىق، چارۋىچىلىق، ئوۋچىلىق، باغۋەنچىلىك ئەمگەكلىرى ۋە باشقا ساھەلەر بويىچە ئەڭداتلىرىمىزنىڭ يارىتقان قىممەتلىك تەجرىبىلىرى خۇلاسىلانغان بۇنداق چوچەكلەرنىڭ بىلىمىش ۋە تونۇش رولى يۇقىرى بولۇپ، ئۇنىڭغا ئەلۋەتتە دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ.

5 ـ تېپىشماقلىق چوچەكلەر ـ تۇرمۇش چوچەكلىرى تەركىۋىدىكى تېپىشماقلىق چوچەكـ لەردە ئوتكۇر زېھىن ۋە دانىشمەنلىكنى نامايەن قىلىش ئاساسلىق ئورۇن تۇتىدۇ. ئۇـ لاردا داۋاملىق ھالدا قەھرىمانلارنىڭ تۇرمۇش سەرگۈزەشتىلىرى ھېكايە قىلىنمايدۇ. سىيۇژىت قىسقا ۋە ساددا بولۇپ، تېپىشماق ئاساسىغا قۇرىلىدۇ، ئەقىل سىناش يېتەكچى رول ئويناپدۇ. ئىپىزوتلار ئاساسەن دىالوگلاردىن تەشكىل تاپىدۇ. «دانىشمەن ئايال»، «گۈلپەرى»، «ئەقىللىق بالا»غا ئوخشاش چوچەكلەردە ھېكايە قىلىنغان دانا ـ ئەقىللىق، ئىدرەكلىك كىشىلەر خەلق ئارزۇسىنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە نامايەن بولىدۇ. ئۇلار ھايات

تەجرىبىلىرىگە باي، دانىشمەن، ئەڭگەكتە چېنىققان، ئوتكۇر زېھنى قۇۋەتلىك كىشىلەر بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. «گۈلپەرى» چوچىكىدە شاھنىڭ قىزغا بەرگەن سۇئال شەكلىدىكى تېپىشمىقى ۋە بۇ سۇئالغا قىزنىڭ كوچىمە مەنادا بەرگەن توغرا جاۋابى پىكرىمىزنىڭ ئىسپاتى بولالايدۇ؛

ــ «دۇنيادا ھەممىدىن نىمە قاتتىق؟»؛ «دۇنيادا ھەممىدىن نىمە تاتلىق؟»؛ «دۇنيادا ھەممىدىن نىمە ئاچچىق؟»؛ «شۇ ھوكۇزنى يەتتە ئايدا ئۆككى مەرتىۋە تۇغىدۇ- رۇپ بەر!» پادىشانىڭ بۇ سۇئال خاراكتىرلىك تېپىشمىقنى قىز تۇۋەندىكىدەك يېشىپ بېرىدۇ: «دۇنيادا ھەممىدىن ئاتنىڭ تۇياغى قاتتىق»، «دۇنيادا ھەممىدىن بالا تاتلىق»؛ «دۇنيادا ھەممىدىن ئولۇم ئاچچىق». تورتىنچى سۇئالنىڭ جاۋابىنى بىلىش ئۈچۈن كەل گەن شاھنىڭ ئەلچىلىرىگە: «دادام ھامماڭا تۇققىلى كەتكەن، قايتىپ كەلگەندىن كېيىن جاۋابىنى ئېيتىمەن» دەپ جاۋاپ بېرىپتۇ گۈلپەرى.

«ئەقىللىق بالا» چوچىكىنىڭ باش قەھرىمانى كەمبەغەل بالا ماختانچاق شاھقا قارشى قويىلىدۇ. چوچەكتە شاھ شۇنداق سۇئال سورايدۇ:

ــ بىزلەرنى نىمە سويۇپ مېھمان قىلىسەن.

بالا جاۋاپ بېرىپ:

ــ تاپسام بىرنى، تاپالمىسام ئىككىنى سويىمەن.

پادىشا ھەيران بولۇپ، بالىنىڭ زىياپىتىدىن كېيىن:

ــ سەن نەچچە قوي سويدۇڭ؟ ــ دەپ سوراپتۇ.

بالا:

ــ بىرنى تاپالمىدىم. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىككىنى سويدۇم، ــ دەپتۇ.

ــ بىرنى تاپالمىساڭ، ئىككىنى قەيەردىن تېپىپ سويدۇڭ؟ ــ دەپ سوراپتۇ شاھ تەئەججۇپلىنىپ.

بالا:

ــ بىزنىڭ بىر بوغاز ساغلىمىمىز بار ئىدى. باشقا بىر قوي تاپالمايمىز، ئامالسىز شۇ بوغاز قوينى سويدۇق. ئۇزىنى سويغاندىن كېيىن بالىسى ھەم ئولىدۇ. ئىككىنى سويدۇق دېگەننىڭ مەنىسى ئەنە شۇ. ــ دەپ يېشىپ بېرىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن شاھ مات بولۇپتۇ.

بۇ چوچەكنىڭ ئاساسى تېمىسى زېرەكلىكنى سىناشتىن ئىبارەت. سىناش نەتىجىسىدە ئوزى بىلەرمەن، ئاخماق شاھنى بالا ئالدىدا شەرمەندە قىلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئۇنىڭدا، دانالىق، زېرەكلىك ئوخشاش ئەمگەك ئەھلىگە خاس خۇسۇسىيەتلەر ئىسپاتلىنىدۇ.

تېپىشماقلىق چوچەكلەردە خىلمۇ-خىل شەرتلەر تېپىشماق خاراكتېرىدىكى سۇئال- جاۋاپلار سىيۇژىت تۈگۈنى ۋە ئۇنىڭ يېشىمىدا ھەل قىلغۇچ رول ئويناىدۇ. ئۇنىڭدىكى زىددىيەت توقۇنۇشى ئىجتىمائى مەزمۇن ئاساسىغا قۇرىلىدۇ. ئۇنىڭدا كوچمە مەنالىق سوز-

لەر كوپلەپ قوللىنىلىدۇ. بۇنداق ئىنقىمزىملىق سوزلەر، پىكىر - مۇلاھىزىلەر تېپىشماقنىڭ ماھىيىتىنى بەلگىلەپ، قارشى قويۇلغان قەھرىمانلارنىڭ خاراكتېرىنى ئېچىپ بېرىدۇ.

ئومۇمەن ئالغاندا، تۇرمۇش چوچەكلىرىنىڭ باش قەھرىمانلىرى بولغان ئاددى خەلق ۋەكىللىرى — دېخان، چارۋىچى، دانا قىز، مەدىكار يىگىت، ھۇنەرۋەن - كاسىپ، پادىچى قاتارلىقلار ئىغۋا ۋە پىتنە ئوخشاش يارامسىز قىلىقلارغا قارشى شەپقەتسىز كۈرەش قىلىدۇ. ھىكايە قىلىنغان ۋەقە ۋە ھادىسىلەر خىيالى فانتاستىك جايلار — يەر ئاستى، ئاسمان، سۇ تېگى، قۇش ئۇچسا قانىتى، ئادەم يۇرسە ئايمغى كۆيىدىغان تىلىسىملىق جايلاردا ئەمەس، بەلكى رېئال، ھايات قاينىمى — شەھەر - قىشلاق، باغ - ۋارانلاردا يۈز بېرىدۇ. مىغولوگىك ئوبرازلار — دېۋە، يالماۋۇز، ئەژدىھارلار ئومۇمەن قاتناشمايدۇ.

تۇرمۇش چوچەكلىرى ئىلىم - ھۇنەر، ئەمگەك، دوستلۇق، قەھرىمانلىق، مەھرى - شەپقەت، ۋاپادارلىق، چىن مۇھەببەت، ساداقەت، دانىشمەنلىكنى تەرغىب قىلىدۇ. دوستنى دۇشمەندىن، ئەقىللىنى نادانلىقتىن، سەمىمىيەتلىكنى ساختىلىقتىن ئاجرىتىشقا دەۋەت ئېتىدۇ. ئۇ مۇشۇ تەرەپلەردىن كىشىلەرنىڭ رېئال تۇرمۇشىغا ھەمرا بولىدۇ ۋە تۇرمۇشنىڭ ئەينىكى سۈپىتىدە ئۇزىنىڭ ئىجتىمائى تەربىيىۋى رولىنى جارى قىلدۇرىدۇ. ئوتتۇرا جەمىيەتنىڭ خاراكتېرى ۋە ماھىيىتىنى چۈشىنىشتە بەلگىلىك ماتېرىيال قىممىتىگە ئىگە بولىدۇ.

§ 4 - ھەجۋى چوچەكلەر

ھەجۋى چوچەكلەر خۇددى تۇرمۇش چوچەكلىرىدەك ئىجتىمائى ھاياتتا رېئال ئاساسى بولغان ھاياتى ئۈيدۇرمىلار بىلەن بىرلىكتە چوچەكلەر بولۇپ، ئوتكۇر ساتىرا ۋە خۇشچاقچاق يۇمۇر ئۇنىڭ ئاساسى خۇسۇسىيىتىنى بەلگىلەيدۇ.

ھەجۋى چوچەكلەردە ساتىرا ئىجتىمائى ھاياتتىكى زىددىيەتلەرنى، قارىمۇ - قارشىلىقلارنى ئېچىپ تاشلايدۇ ۋە ھەجۋى قىلىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ بۇ خىلدىكى چوچەكلەر مەلۇم مەنىدە سىنىچى كۈرەشنىڭ ئىپادىسى، شۇنداقلا ئۇنىڭ مەنىۋى قورالى بولۇپ ھىسابلىنىدۇ.

يۇمۇرىسولسا ھاياتتىكى ئائىلىۋى قارىمۇ - قارشىلىقلارنى، كىشىلىك مۇناسىۋەتلەرنى ھىكايە قىلغۇچى چوچەكلەرگە خاس بەلگىدۇر. ساتىرىك چوچەكلەر جەمىيەت تەرەققىياتىغا توسالغۇ بولۇپ تۇرغان كەمچىلىكلەرنى پاش قىلىدۇ. يۇمۇرىستىك چوچەكلەر كىشىلەر ئارىسىدىكى نۇقسانلارنى يېنىك كۈلكە يولى بىلەن تۇزىتىشكە ياردەم بېرىدۇ. گەرچە ساتىرىك چوچەكلەر بىلەن يۇمۇرىستىك چوچەكلەرنىڭ مەزمۇن خاراكتېرىدا بەلگىلىك پەرقلەر بولسىمۇ، لېكىن ھەر ئىككى خىل چوچەكلەر تۇرمۇش تەرەققىياتىدىكى چوڭ - كىچىك كەمچىلىكلەر، نۇقسانلار، قالاقلىق، نادانلىق، ھاكاۋۇرلۇق، مەنمەنلىك، كاززاپلىق، ئالدامچىلىق، ئەپسانىيەتچىلىك، خۇشامەتلىك، بىئەدەپلىك... ئوخشاش ناچار ئىللەتلەرنى پاش قىلىدۇ، ئىلغار پىكىرلەرگە يول ئېچىشتا، ساغلام كۈچلەرنى ئوستۇرۇشتە بەدىئى ئەسەر سۈپىتىدە خىزمەت قىلىدۇ.

ئىجتىمائى تۈرمۇشتا ھەجۋىنىڭ رولى زور، ئۇ ئىنسان ئەقلى - قۇۋىتىنى ئوتكۈرلەشتۈرۈپ بېرىدىغان كۈچلۈك ئاممىلدۇر، ئەنە شۇنداق ئوتكۈر كۈچگە ئىگە بولغان ھەجۋى چوچەكلەر ئوتتۇرا ئەسىرلىرىدىلا تاتۇر سىنىپ ۋەكىللىرىگە قارشى كۈرىشىدە مەنىۋى قورال ۋەزىپىسىنى ئوتەپ كەلگەن بولسا، كېيىنچىرەك ئۇ، ئەنە شۇ ماھىيتى بىلەن يۈكسەك تەرەققىياتقا ئىگە بولىدۇ، ھەجۋى چوچەكلەردە فانتاستىك ئوبدۇرمىلار كەم ئۇچرايدۇ، ئۇ پەقەت يارەمچى دېتال سۈپىتىدە بەدىئى ۋاستە ۋەزىپىسىنى بىجىرىدۇ.

ھەجۋى چوچەكلەرنىڭ ھەجمى قىسقا، ئىخچام بولۇپ، ئۇلاردا كۆپرەك قارىمۇ-قارشى سىنىپ ۋەكىللىرىنىڭ ئوزئارا توقۇنۇشى ھىكايە قىلىنىدۇ، ھەجۋى چوچەكلەردە ساتىرا ئاساسى ئورۇننى ئىگەللەپ، يۇمۇر يارەمچى ئورۇندا تۇرىدۇ، ساتىرىك چوچەكلەر دە قازى - كالانلار، پادىشا ۋە ۋەزىرلەر، فېئودال ھاكىمىيەتنىڭ ئەمەلدارلىرى، بايلار، ممرشاپلار جەمىيەتنىڭ ئادەتى پۇخرالىرى ھىساپلانغان قىزىقچى، دانا كىشىلەر تەرىپىدىن ئاچچىق كۈلكە ئاستىغا ئېلىنىدۇ، ئەزگۈچى سىنىپلارنىڭ نۇقسانلىرى كەسكىن ھالدا ئىنكار قىلىنىدۇ، ئۇلارغا نىسبەتەن شەپقەتسىز ئوت ئېچىلىدۇ.

ساتىرىك چوچەكلەردە كۈلكىلىك ھالەت ئىككى خىل يول بىلەن يارىتىلىدۇ.

بىرىنچىسى، چوچەكتىكى دېئالوگنىڭ خۇلاسىسى شەكلىدە نامايان بولسا، ئىككىنچىسى قارشى ھەرىكەتنىڭ نەتىجىسى سۈپىتىدە پەيدا بولىدۇ. «قازى بىلەن كەمبەغەل» «ئىككى مولا» چوچەكلىرىدە كۈلكىلىك ھالەت بىرىنچى خىل ئۇسۇلدا يۈزبەرسە، «توھمەتچىلەر جازاسى»، «ئالدار كوسا» ئوخشاش چوچەكلەردە ئىككىنچى خىل يول بىلەن پەيدا بولىدۇ. ئومۇمەن بۇخىلدىكى چوچەكلەر خاراكتېر جەھەتتىن لەتىپىلەرگە بەكمۇ يېقىن تۇرىدۇ،

يۇمۇرىستىك چوچەكلەر ئاساسەن خەلق ئىچىدىكى كەمچىلىك - نۇقسانلارنى تەنقىت قىلىشنى ئاساس قىلىدۇ. مۇنداق چوچەكلەر مەزمۇن جەھەتتىن دىداكتىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە. «نېيىتى ياماننىڭ قازىنى توشۇك» ناملىق چوچەكتە، نېيىتى يامان كىشىلەرنى مەسخىرە قىلىش بىلەن بىللە، باشقىلارنى ئۇنىڭدىن ئىبرەت ئېلىشقا ئۇندىسە، «كاج بىلەن جاھىل» ناملىق چوچەكتە ئۇبۇل كاج بىلەن جەمئىيەتنىڭ جاھىللىك قىلمىشلىرى ئارقىلىق، ھەددىدىن تاشقىرى كاجلىق ۋە جاھىللىقنىڭ ئادەمگە يامان ئاقىۋەتلەرنى ئېلىپ كېلىدىغانلىقىدىن ئىبارەت دىداكتىك مەزمۇن ئوتتۇرىغا قويىلىدۇ.

يۇمۇرىستىك چوچەكلەرنىڭ سىيۇژېتى، كومپازىتسىيىسى ۋە ئوبرازلىرىدا ھەزىل كۈلكە ئاساسى ئورۇندا تۇرىدۇ، گەرچە ئوبرازلارنىڭ پورتىرېتى (چىراي - شەكلى) تەسۋىر-لەنمىسىمۇ، ئۇلارنىڭ ھەرىكىتى ۋە ھالىتى كىشىلەردە ئىختىيارسىز كۈلكە قوزغايدۇ. «ئىككى ئاخماق» چوچىقىدە بىمەنى ئادەت كۈلكىلىك دېتاللار ئارقىلىق ئايدىڭلاشىدۇ. ئۇنىڭدىكى دېئالوگلار چوچەك پېرسۇناژلىرىنىڭ خۇسۇسى كەمچىلىكلىرىنى ئىنكار قىلىپ، ئۇنىڭغا يۇمۇرىستىك تۈس بېرىدۇ ۋە ئەسەرنىڭ تەسىرچانلىقىنى تېخىمۇ ئاشۇرىدۇ.

دىمەك، چوچەك سىوژىتىنىڭ ئوزگۈرۈشچانلىغى، چوچەكلەردىكى زىددىيەت توقۇنۇشنىڭ قەھرىمانلار پائالىيىتى ئىچىدە يېشىلىشى، مۇرەككەپ ۋەقەلەرنىڭ بولماسلىغى، ئوتكۇر ساتىرىك جەريان تاللىنىپ، كىچىك بىر ھايات دىتالنى يورۇتۇپ بېرىش ئارقىلىق مۇھىم سىياسىي ئىجتىمائى يەكۈن چىقىرىشى ھەجۋى چوچەكلەرنىڭ ئوزىگە خاس خۇسۇسىيىتى ھىساپلىنىدۇ. ئۇيغۇر خەلق چوچەكلىرى ئارىسىدىكى «ئىككى ھورۇننىڭ ئولۇمى»، «شىتىلە بىلەن پىتىلە»، «كاج بىلەن جاھىل»، «بىلەرمەن» قاتارلىقلار ھەجۋى تۈسى قويۇق بولغان چوچەكلەر جۈملىسىدىندۇر.

§ 5 - چوچەكلەرنىڭ بەدىئى شەكىل ئالاھىدىلىكلىرى

خەلق چوچەكلىرىنىڭ ناھايىتى ئۇزاق ئەسىرلەردىن بۇيان ئەۋلاتتىن - ئەۋلاتقا تارقىلىپ كەلگەن داۋامىدە ئومۇملىشىشى ۋە كىشىلەرنى ئوزىگە شۇنچىلىك جەلپ قىلىشىنىڭ ئاساسى سەۋەپلىرىدىن بىرى ئۇنىڭ بەدىئى شەكىل جەھەتتە ئوزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولغانلىغىدىندۇر. گەرچە ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ چوچەكلىرى تۈپ خۇسۇسىيەت جەھەتتىن بەلگىلىك ئومۇملۇققا ئىگە بولسىمۇ، ئەمما شەكىل قۇرۇلۇشى، بايان قىلىش ئۇسۇلى، تىل ئۇسلۇبى ۋە ئوبرازى ۋاستىلىرى جەھەتلەردىن رۇشەن مىللىلىككە ئىگە بولىدۇ، يەنى ئۇ، ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ ئەنئەنىۋى قاراشلىرى، ئىدىيۋى ئىشەنچىلىرى ۋە تۇرمۇش چۈشەنچىلىرىنىڭ كونكرېت ئىپادىسى سۈپىتىدە، ئۇيغۇر خەلقلەرنىڭ ئىستېتىك قاراشلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ، ئۇنىڭدىكى پوئېتىكىلىك ئوبرازلارنىڭ ھەممىسى يەر، سۇ ۋە تىرىكچىلىك شارائىتىغا ئاساسەن شۇخەلقلەرنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگى بىلەن زىچ باغلانغان بولىدۇ. مەسىلەن؛ ئۇيغۇرلارنى ئالساق، ئۇلار قەدىمدىن تارتىپ ئاساسەن دېخانچىلىق ئەمگىگى بىلەن شۇغۇللۇنۇپ كەلگەن خەلق. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار ئوزلىرىنىڭ ئەمگەك مۇسىسى ھىساپلانغان نانىنى مۇقەددەس بىلىپ، ئۇنى ھەممىدىن بەك قەدىرلەيدۇ، شۇڭلاشقا «نان ئۇرسۇن» دىگەن سوز ئۇلارنىڭ ئەڭ كۈچلۈك قەسەمى ھىساپلىنىدۇ، كۈندۇلۈك تۇرمۇش چۈشەنچىسىدە نان تىرىكچىلىكنىڭ ئاساسى بولغاچقا، ئۇيغۇر خەلق چوچەكلىرىدىكى خىمىردىن ياسالغان قەھرىمانىنىڭ كۈچىگە («خىمىر پالۋان» چوچىگى) ھېچ قانداق كۈچ توغرا كەلمەيدۇ، مانا شۇ مەجازى ئوبراز ئارقىلىق بىز شۇ خەلقلەرنىڭ ئىدىيۋي ئىشەنچىلىرى، ئەمگەك ئالاھىدىلىگى، ئورۇپ - ئادىتى، ئېتىقادى قاتارلىقلارنى ھىس قىلالايمىز، شۇنداقلا يەنە بىر مىللەت خەلقلىرى ئىچىدىمۇ ياشاش شارائىتى تۇرمۇش ئۇسۇلى قاتارلىق تەرەپلەرنىڭ ئوخشىماسلىغىدىن شەكىللەنگەن يېرلىك ئالاھىدىلىكلىرى شۇ خەلقلەرنىڭ چوچەكلىرىنىمۇ ئوخشىمىغان يېرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە قىلىدۇ. مەسىلەن: قەشقەر رايونى ئەتراپىغا تارقالغان چوچەكلەردە دېخانچىلىق ۋە باغۋەنچىلىك، خوتەن ئەتراپىدىكى چوچەكلەردە تۈرلۈك ھۈنەر - كەسىپ سەنئىتى ۋە باشقلار، قۇمۇل ئەتراپىدىكى چوچەكلەردە ئوۋچىلىق، لوپنور ئەتراپىدىكى چوچەكلەردە بېلىقچىلىق ۋە

چارۋىچىلىق، ئىلى رايونىدىكى چوچەكلەردە دىخانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق قاتارلىق يەرلىك ئىشلەپچىقىرىش ئالاھىدىلىكلىرى ئاساسى تېما قىلىنىدۇ، ياكى تۈپ ئاساسى ئوخشاش بولغان چوچەكلەر ئەشۇ جايلارغا تارقالغاندا، شۇجاينىڭ يەرلىك ئالاھىدىلىكلىرىنى سىڭدۈرۈپ، ئوخشىمىغان ۋاريانتلارغا ئىگە بولىدۇ.

چوچەكلەرنىڭ پېرسۇناژ ئوبرازلىرى، سىيۇژىتى ۋە تىل شەكلى بىرقەدەر مۇقىملىققا ئىگە. چوچەكلەرنىڭ پېرسۇناژلىرى يازما ھېكايىلاردەك كوپ ۋە مۇرەككەپ ئەمەس، ئۇنىڭ ئۇستىگە پېرسۇناژلار پائالىيىتىمۇ مۇرەككەپ ئەگرى بۈگرىلىكتىن خالى. ئۇنىڭدىكى ئوبرازلارنىڭ خاراكتېرى ئاساسەن جانلىق ھەرىكەت سىلىشتۇرمىسى ئارقىلىق ئېچىپ بېرىلىدۇ، سىيۇژىتلىرىمۇ بەلگىلىك مۇقىملىققا ئىگە بولۇپ، ئاساسەن ئۈچ مۇچىلىك بولۇپ تۈزۈلىدۇ، يەنى چوچەكتە بىرئادەم ئادەتتە ئۈچ تۈرلۈك قەھرىمانلىق كورسىتىدۇ، ئۈچ دۈشمەننى يېڭىپ چىقىدۇ، ئۈچ ئەژدىھارنىڭ بېشىنى تىندىن جۈدا قىلىدۇ، ئۈچ شەرتنى ئورۇندايدۇ، ئۈچ سىناقتا سىنىلىدۇ، ياكى بىرئائىلىنىڭ ئوچ ئوغلى، ياكى ئۈچ قىزى بولىدۇ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ كىچىگى (ئۈچىنچىسى) ئەقىل ۋە دانىشمەنلىكىنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە ھەممە ئىشتا غەلىبە قىلىدۇ ۋە دادىسىنىڭ ۋارىسى بولىدۇ ۋە باشقىلار. مۇشۇنداق ئۈچ ئامىلدىن تەركىپ تېپىپ، ھېكايە سىيۇژىتىنى تەشكىللەش ئۇيغۇر خەلق چوچەكلىرىنىڭ بايان قىلىش شەكلىدىكى بىر ئورتاق قانۇنىيىتىكە ئىيلانغان، بۇنداق بايان قىلىش شۇخەلقلەرنىڭ ئەنئەنىۋى قاراشلىرى ۋە ئىدىيىۋى ئىشەنچىلىرى بىلەن باغلىق. مەلۇمكى، تۇركى خەلقلەرنىڭ شەجەرىسىدە ئەڭ كىچىك ئوغۇلنىڭ ۋارىسچانلىقى ھەممىدىن كۈچلۈك بولىدۇ. ئادەتتە ئويغۇرلار ئارىسىدا قەدىمدىن تارتىپ، بالىلىرىنى چوڭ قىلىپ تۇرمۇشلۇق قىلغاندىن كېيىن، ئۇلارنى ئايرىم ئويگە چىقىرىپ، ئەڭ كىچىك ئوغلىنى قالدۇرىدۇ، بۇ ئوغۇل شۇئائىلىنىڭ پۈتۈن ئىخراجىغا ئىگىلىك ئىشلىرىنى بېجىرىپ، ئاتا-ئانىسىنى ئاخىرقى ئومرىگىچە باقىدۇ. ئۇنىڭ ئاتا-ئانا يېنىدىن ئايرىلىپ چىقىشىغا بولمايدۇ. مۇنداق ئەنئەنىۋى ئادەت خەلق چوچەكلىرىدىكى ئوبرازلار خاراكتېرىگە سىڭگەن بولۇپ، كەنجى ئوغۇل ياكى كەنجى قىز-نىڭ ئەقىللىق، باتۇر ۋە دانا سۈپىتىدە تەسۋىرلىنىشى يەنە بىر تەرەپتىن ئالغاندا ئۇلارنىڭ ئەنە شۇنداق جەۋرى جاپالىرى ۋە ئەمگەك ئەجرى بىلەن باغلىنىدۇ، «بۇلبۇلگويا»، «ئۈچ ئوغۇل» «كەنجى باتۇر»، «ئۈچ ۋەسىيەت» ئوخشاش چوچەكلەر مۇشۇ ئەنئەنىۋى ئادەتتىن كېلىپ چىققان.

بۇنداق ئەنئەنىۋى ئۇچلىكلەر ـــ ئۈچ يول، ئۈچ ئاكا-ئۇكا، ئۈچ ئات، ئۈچ كىچىكۈنۈز... قاتارلىقلار سىيۇژىت خاراكتېرىنىڭ بىرخىل قېلىپتا ئاستا-ئاستا داۋام قىلىشىنى تەمىنلەيدۇ. «ئۇر تىوقماق» چوچىگىدە چال خىزىر ئالدىغا ئۈچ قېتىم بارىدۇ، ئۈچ خىل نەرسە ئالىدۇ ۋە بۇسۇلمق بويۇملار بىلەن باغلىق بولغان ئۈچ خىل ۋەقە ھېكايە قىلىنىدۇ. بۇنداق ئەنئەنىۋى ئۇچلىكلەر قەھرىمانلىنىڭ كەلگۈسى سەرگۈزەشتىلىرى ئۈچۈن يول ئاچىدۇ ۋە ئۇنىڭ قىزىقارلىق بولۇشىنى تەمىنلەيدۇ.

چوچەكلەرنىڭ سىيوژىتىدا ئۇچلۇكلەردىن تاشقىرى يەنە ئوت، يەتتە، قىرق سانلىرى بىلەن باغلىق ئەنئەنىلەرمۇ مەۋجۇت، بۇلاردەسلەپ شۇخەلقلەرنىڭ قەدىمى ئورپ-ئادىتى، ئىدىيۇى چۈشەنچىلىرى بىلەن باغلىق بولۇپ، كېيىنچىرەك ئەسلى ماھىيتىنى يوقۇتۇپ، پوئېتىك ۋاستىلارغا ئايلاندى. دىمەك سىيوژىت سىزىقىدا مەۋجۇت ھەربىر تەرتىپلىك ۋە باسقۇچلۇق راۋاجى خەلق چوچەكلىرىگە خاس خۇسۇسىيەتلەرنى بەلگىلەيدۇ.

تىل ئۇسلۇبى جەھەتتىن ئالغاندا، چوچەكلەرنىڭ تىلىدا يەنە مەلۇم مۇقىملىق مەۋجۇت، مەسىلەن: ئۇيغۇر خەلق چوچەكلىرىنىڭ تىلىنى ئالساق، ئۇلار گەرچە بەزى مىللەتلەرنىڭ چوچەكلىرىدىكىدەك (روس چوچەكلىرى) باشتىن ئاياق مەخسۇس قېلىپلاشقان تىل ئۇسلۇبىغا ئىگە بولمىسىمۇ، لېكىن چوچەكنىڭ باشلىنىشى ۋە ئاخىرلىشىشى مۇقىملاشقان تىل ئۇسلۇبىغا ئىگە.

كوپلىگەن چوچەكلەر «بارئىكەن»، «يوق ئىكەن»، «بۇرۇن بورۇندا»، «توخو، تۇلۇمدا، ئودەك ئوگدا ئۇچقاندا، توگە ياغاق چىشقاندا...»، «بورۇنقى ئوتكەن زاماندا-...بىر پادىشانىڭ ئۇچ ئوغلى بارئىكەن، بىرى ئوقتا ئولۇپتۇ، بىرى دوقتا ئولۇپتۇ...» دىگەنگە ئوخشاش قېلىپلاشقان تىل بىلەن باشلىنىپ، «شۇنداق قىلىپ مۇرات-مەقسەتلىرىگە يېتىپتۇ...»، «ئۇنۇياقتا كەتتى، مەن بۇياقتاكەتتىم...» دىگەنگە ئوخشاش سوزلەر بىلەن ئاخىرلىشىدۇ، مۇنداق ئەنئەنىۋى تىل ئوسلۇپ ئادىتى بەزى خەلقلەرنىڭ چوچەكلىرىدە تېخىمۇ روشەن ئىپادىلىنىدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا چوچەكلەردىكى ئەنئەنىۋى خۇسۇسىيەت ۋە مىللى ئادەت، ئۇنىڭدىكى مەجازى ئوبرازلار ۋە ئىستىلىستىك ۋاستىلارنىڭ ئالاھىدىلىگىدىمۇ روشەن ئىپادىلىنىدۇ. ئىپتىدائى مىفولوگىك چۈشەنچىلەردە قارلىغاچ ئىنسانلارنى بالا-قازادىن قۇتقازغۇچى مۇقەددەس نەرسە دەپ ئولۇغلىنىدۇ. بۇنىڭ سەۋەبلىرى ئەپسانىۋى ھالدا «قەسسەئى رابىغوزى» ئىچىدىكى «قارلىغاچ» ھىكايىسىدا خىيالى ئويدۇرمىلار سۇپىتىدە ئىزاھلانغان. قارلىغاچنى ئۇلۇغلاش ئەنئەنىسى خەلق چوچەكلىرىدىمۇ روشەن ئىپادىلەنگەن، «قارلىغاچ بەلەن يىگىناغۇچ»، «پاشانىمە ئۇچۇن غەلىشىدۇ» قاتارلىق چوچەكلەردە ئادىمىزاتقا ياخشى ئىش قىلىپ بەرگەن قارلىغاچ ئولۇغلىنىدۇ. ئەنەشۇ ئىپتىقات تۇپەيلىدىن كىشىلەر قارلىغاچقا ئاتاپ ئوگا ياساپ بېرىشنى ئادەت قىلغان، «قارلىغاچنى ئولتۇرسە ناھايىتى يامان بولىدۇ» دەپ، قاراپ، بۇنىڭغا ئەقىدە قىلغان.

دىمەك، خەلق چوچەكلىرى ئوزىنىڭ تارىخى، ئىجتىمائى ئەھمىيىتى ۋە بەدىئى—ئىستېتىك قىممىتى جەھەتلەردىن ئومۇمەن ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ ئولۇغ ۋە قىممەتلىك يادىگارلىقلىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭدا يارتىلغان ئوجايى ۋە سەلبى ئوبرازلار ئۇرغۇن ئەسىرلىك كىشىلىك تارىخىنىڭ ئەنئەنىۋى چۈشەنچىلىرى ۋە ئىختىمائى ئىدىيۇى قاراشلىرىدىن پەيدا بولغان مەنىۋى بايلىغىدىن ئىبارەت،

13-باپ

لەتىپە

خەلقنىڭ ئۇزاق تارىخقا ئىگە مول مەدەنى مىراسنى تەشكىل قىلغۇچى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئىچىدە مۇھىم سالماقنى ئىگىلەپ كەلگەن كومىدىيە خاراكتېرلىك ئەدەبى تۈرلەرنىڭ بىرى لەتىپىدۇر.

مەزمۇننىڭ مول ۋە چوڭقۇرلىقى، ئىپادىلەش شەكلىنىڭ ئاددى- ساددىلىقى، بەزىدە تاتلىق، بەزىدە ئاچچىق كۈلكە ئويغىتىشى، كۈچلۈك ھەجۋىلىگى ۋە يۇمۇرستىلىقى، ئوبرازلىرىنىڭ روشەن ۋە جانلىق بولۇشى، ھەممە تەز تارقىلىش ۋە ئوڭاي ئەستە قېلىش قاتارلىق ئالاھىدىلىكلەر لەتىپىلەرنىڭ ئاساسلىق بەلگىلىرى ھىساپلىنىدۇ، ھەمدە ئۇ يۇقۇرقىدەك بىرقاتار ئۇزۇنگە خاس ئالاھىدە خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن ئەدەبىياتنىڭ باشقا تۈرلىرىدىن روشەن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭ ئەڭ ئاساسى ئالاھىدىلىگى شۇكى، ئۇ كۈچلۈك ھەجۋى ۋە ئوتكۇر كۈلكە ئارقىلىق جەمىيەتنىڭ قاراڭغۇلۇقنى پاش قىلىدۇ، ئىجتىمائى ھادىسىلەرگە باھا بېرىدۇ ۋە شۇنارقىلىق كىشىلەرگە ئىجتىمائى رىياللىقنى چوڭقۇر تونۇتۇپ، كىشىلەرنى تەربىيىلەشنى مەقسەت قىلىدۇ.

لەتىپە ئومۇمەن شەرق ئەللىرى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ئۇنىڭ باش قەھرىمانى نەسىرىدىن ئەپەندىدۇر، يەنى لەتىپىلەردە تۇرلۇك دەۋر تۇرمۇش ھادىسىلىرى، خىلمۇ- خىل ئىجتىمائى تەبىقىلەرنىڭ ئوزئارا مۇناسىۋەتلىرى ئەپەندى ئىشتىراكىدا كۆرسىتىلىدۇ، ئەپەندى ئالاھىزەل ھەممە ئورۇندا، مېھنەتكەش خەلقنىڭ ئوزۇگە ئوخشاش مەرت ۋە باتۇر، توغرى سوز، ھەققانچى ۋە راستچىل، يەتتە ئولچەپ بىر كېسىدىغان، ئېھتىياتچان، تەجرىبىلىك، يالغانغا، ئالقاپلىقنى ياقتۇرمايدىغان، تۇرمۇشتا ئاچچىق- چۈچۈكنى ئوبدان تېتىغان كىشى سۈپىتىدە گەۋدىلىنىدۇ.

ئەپەندى مېھنەتكەش خەلق قەھرىمانى، ئۇ بىر تەرەپتىن، مۇھتاجچىلىقتىن، غۇربەتچىلىكتىن، ھەتتا باش قاشلاشقا تىرنىغى قالمىغان، ھەمىشە قەرزدار، بىچارە ھال كىشى، بىراق، ئۇ شۇنچىلىك غەيرەتلىك، ئىپپەتلىك كىشىكى، ئوزىنىڭ غۇربەتچىلىگىدىن بىراۋغا ھەسرەت قىلمايدۇ، سىر- بوي بەرمەيدۇ، ئىككىنچى تەرەپتىن، تەكەبىخور زالىملارنى، دىن نىقاۋىدىكى شەرىئەت پىشۋالىرىنى، شەرمى- ھايا سىز، نائىنساپ كىشىلەرنى ئوتكۇر تىل

بىلەن قامچىلايدىغان، رەقىبلىرىدىن باپلاپ ئوچىنى ئالىدىغان، تۇرلۇك يول بىلەن ئۇلار نىڭ سىرىنى ئەسرارىنى شەپقەتسىز ئېچىپ تاشلايدىغان داغلىق ھەجۋىچىدۇر.

ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدىمۇ مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن لەتىپىلەرگە ئوخشاپ كېتىدىغان كۈلكىلىك ۋە قىستا ھېكايىلەر خېلى قەدىمقى دەۋرلەردىن تارتىپ مەۋجۇت بولسىمۇ ئەمما مەلۇم دەرىجىدە قېلىپلىشىپ ۋە مۇكەممەللىشىپ، «ئەپەندى» نامى بىلەن ئاتىلىپ كېلىۋاتقان لەتىپىلەر تەخمىنەن X ئەسىرلەردىن كېيىن كۆرۈلۈشكە باشلىدى. بۇدەۋر فېئوداللىق تۈزۈم مۇستەھكەملىنىپ، ئۇنىڭ رولى ۋە ئېكسپلاتاتسىيسى بارغانسېرى كۈچىيىۋاتقان، سىنىپىي مۇناسىۋەتلەر كەسكىنلىشىپ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ فېئوداللىق زۇلۇمغا ۋە ھوكۈمران تەبىقىلەرگە قارشى كۈرەشلىرى ئۈزلۈكسىز كۈچىيىۋاتقان بىردەۋر بولۇپ، ئەمگەكچى خەلق ئارىسىدا پەيدا بولىۋاتقان دېموكراتىك ئىدىيىلەرنىڭ تۈنجى بىخلىرى ئەنەشۇ لەتىپىلەردە ئەكس ئېتىپ، ئۇنىڭ باش قەھرىمانى بولغان ئاجايىپ خىلەتكە ئىگە «نەسىرەدىن ئەپەندى» ئوبرازىغا مەركەزلەشتى، ئەمگەكچى خەلق مانا بۇئەپچەل ژانىردىن ئوتكۇر قورال سۈپىتىدە پايدىلىنىپ، ئېكسپلاتاتسىيە قىلىۋچىلار بىلەن باتۇرانە كۈرەش قىلدى ھەمدە شۇنارقىلىق لەتىپىلەرنى تېخىمۇ كۆچلۈك جەڭگىۋارلىققا ئىگە قىلدى.

«لەتىپە» سۆزى ــ ئەرەپچە «لوتف»، «لاتىف» سۆزلىرىدىن ئېلىنغان بولۇپ، «نازۇك»، «نەپىس» مەنالىرىنى ئاڭلىتىدۇ، ھازىرقى ئىستىمال مەنىسى «كۈلكىلىك ھېكايە»، «چاخچاق»، «ھەزىل»، «قىزىقارلىق ۋەقە» دېگەندەك مەنىلەردە بولۇپ، خەلقارا تىللاردا (ئىنگلىز، روس، فرانسۇز ۋە ئەمەس تىللىرىدا) ئانېكدوت (Anecdote) دېگەن ئورتاق نام بىلەن يۈرگۈزىلىدۇ. ئۇيغۇر خەلقنىڭ لەتىپىلىرى كۆپىنچە ئەسىردىن ئەپەندى نامىغا توقۇلغاچقا خەلقئارا ئارىسىدا بۇنى «نەسىردىن ئەپەندى لەتىپىلىرى» دەپ ئاتاش ئادەت بولغان.

نەسىردىن ئەپەندى نامى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان ھېكايىلەر ئۇيغۇرلاردىن باشقا ئوتتۇرا ئاسىيا، كىچىك ئاسىيا، ئوتتۇرا ۋە يېقىن شەرق خەلقلىرى، ھەمدە ئەرەپ ئەللىرى خەلقلىرى ئارىسىدىمۇ كەڭ تارقالغان بولۇپ، ئۇنىڭدىكى ئەپەندى نەچچە ئەسىرلەردىن بېرى ئەنەشۇ كەڭ زېمىنده ياشاپ كېلىۋاتقان بارلىق خەلقلەرنىڭ ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان فولكلور قەھرىمانى بولۇپ كەلدى، شۇڭلاشقا بۇخەلقلەر ئارىسىدا نەسىردىن ئەپەندى مەڭ ياشتىن ئارتۇق ئۆمۈر كۆرگەنمىش دېگەنگە ئوخشاش رىۋايەتلەر بار.

ئەپەندى ۋە ئەپەندى لەتىپىلىرى ھەققىده گەپ بولغاندا كىشىلەر: «ئەپەندى دېگەن بۇئادەم زادى ئوتكەنمۇ يوق؟»، «ئەپەندى لەتىپىلىرىنىڭ ھەممىسى شۇبىرلا شەخسنىڭ سەرگۈزەشتىلىرىمۇ؟» «ئەپەندى لەتىپىلىرى نېمە ئۈچۈن شۇنچە ئۇزۇن يىللار داۋامىدا كەڭ تارقىلىپ ۋە ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كېلىۋىدى؟» دېگەنگە ئوخشاش سۇئاللارنى قويۇشۇپ، بۇھەقته ھەرخىل پىكىرلەرنى قىلىشىدۇ.

بەزى تەتقىقاتچىلار ۋە فولكلورشۇناسلار، نەسىردىن ئەپەندى تارىخىنى ئوتكەن

رىيال شەخس، دىگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئۇنىڭ قەيسەرلىك ئىكەنلىگى ھەققىدە يەنە ئۇزۇنلىدىغا ھەرخىل پىكىرلەرنى قىلىشىدۇ، مەسىلەن: تۈركىيىلىك تەتقىقاتچىلار: «ئەپەندى 13 - ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا تۈركىيىدە تۇغۇلۇپ ئوسكەن ۋە شۇيەردە ۋاپات بولغان، شۇيەرگە دەپنە قىلىنغان، تۈركىيىنىڭ ئاق شەھىرىدىكەن يېرىدە ئۇنىڭ قەۋرىسى بار...»① دىگەننى ئوتتۇرىغا قويىدۇ، يەنە بەزى كىشىلەر بولسا ئەپەندى بۇخارالىق دىيىشىدۇ، «خوجا نەسىرىدىن ھەققىدە قىسسە» ناملىق كىتابنىڭ ئاپتورى ل. ۋ. سولويوۋ ئۇزۇنىڭ شۇكىتاۋىدا: «خوجا نەسىرىدىن (ئەپەندى) بۇخارالىق بولۇپ، ئۇ شۇ يەردىكى شەرمەمەت ئىسىملىك بىركوزىچىنىڭ بېقىۋالغان بالىسى ئىدى. ئۇ ئوز ھاياتىدا دۇنيانىڭ كوپلىگەن جايلىرىغا بارغان. ئۇ بارغانلىكى يېرىدە پۇخرالارغا ھىداشلىق قىلىپ، ھوكۇمرانلارغا قارشى ئىش تۇتۇپ كەلگەچكە، ھوكۇمرانلار ئۇنىڭغا چىش-تىرنىقىغىچە ئوچمەنلىك قىلىپ، ئۇنى يوتۇتۇشقا ئۇرۇنغان، شۇسەۋەپتىن، نەسىرىدىن ئەل ئىچىدە ئوزىنى «ئولۇپتۇ» دىگەن خەۋەرنى پەيدا قىلغان،... شۇڭا دۇنيانىڭ ھەرقايسى يۇلۇڭلىرىدا، سەككىز يەردە ئۇنىڭ قەۋرىسى پەيدابولغان، لېكىن ھېچقىسى شۇقەۋرىلەرنىڭ قايسى بىرىنىڭ نەسىرىدىنىڭ قەۋرىسى ئىكەنلىگىنى ئېيتىپ بېرەلمەيدۇ، بەلكىم ئۇنىڭ ئىچىدىمۇ نەسىرىدىنىڭ قەۋرىسى يوقتۇر. ئۇئۇيغۇرنىڭ ئاخىرىدا ئەل ئىچىدە ناھايىتى يوشۇرۇن ھالدا ياشىغان. ئۇنىڭ قاچان ۋە قەيەردە، قانداق ۋاپات بولغانلىغى ھەققىدە، مەلۇمات يوق...»② دىگەن مەزمۇننى يازىدۇ.

يەنەبەزى تەتقىقاتچىلار نەسىرىدىن ئەپەندىنىڭ ئىبارەت بۇشەخسنىڭ دۇنياغا ئوتكەن— ئوتمىگەنلىگى تېخى ھازىرغىچە ئىسپاتلانغىنى يوق، بەلكىم ئۇ خەلق ئىچىدە ئەدەبىياتىدا يارىتىلغان ئوبرازبولسا كېرەك، دىگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. سوۋېت ئالىمىپاقىدىن ئاتاغلىق شەرقشۇناس، پارس ۋە تاجىك ئەدەبىياتى تەتقىقاتچىسى بوراكىنىكى: «بىزمۇ بۇئوبرازنىڭ پەيدا بولۇشىنى چوقۇم مۇشۇ رايوننىڭ دائىرىسىدە، دەپ چەكلەپ قويالمايمىز. بۇئوبراز ئوخشاش تارىخى شارائىتتا، ئوخشىمىغان جايلاردا— ئەرەپلەردىن ئوتتۇرا ئاسىياغىچە— ئوخشاش پەيدا بولغان بولۇشى مۇمكىن، ئاتالمىش مۇسۇلمان شەرقىدىكى ھەرمىللەت خەلقىنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئوزئارا مۇناسىۋىتى ۋە ئوزئارا مەدەنىيەت بايلىقلىرىنى ئالماشتۇرۇشى جەريانىدا بۇئوبراز تېخىمۇ بېيىدى ۋە توللۇقلاندى، ھەمدە بارلىق مىللەتلەر بۇ ئوبرازغا ئوزىنىڭ توھپىسىنى قوشتى،يەنى بۇ ئوبراز ئەرەپلەر ۋە تۈركىيىلىكلەر، ئىرانلىقلار ۋە زاكاپكازىيەدىكى ھەرمىللەت خەلقى، ئۇيغۇرلار ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەرمىللەت خەلقى، ئالبانىيىلىكلەر ۋە ئوندىن باشقا بالقاندا-

---

① ئوزبېكچە «نەسىرىدىن ئەپەندى لەتىپلىرى» نىڭ كىرىش سوزىدىن ئېلىندى، 1960 - يىل تاشكەنت، بەدىئى ئەدەبىيات نەشرىياتى.

② ل. ۋ. سولوۋيوۋ: «خوجا نەسىرىدىن ھەققىدە قىسسە» تاشكەنت، «شەرق ھەقىقىتى» نەشرىياتى. 1959 - يىل نەشرى (ئۇيغۇرچە) 674 - 675 - بەتلەر.

كى ھەرمىللەت خەلقى ئارىسىدا راۋاجلاندى ۋە مۇكەممەللەشتى. شۇنىڭ بىلەن بۇئوبراز ھەرقايسى ئوخشىمىغان دەۋرلەردە، ھەرخىل ئوخشىمىغان شەكىللەر بىلەن جانلاندۇرۇپ كورسىتىلىپ،... ئەڭ ئاخىرىدا خوجا نەسىردىن (ياكى نەسىردىن ئەپەندى، ئەپەندى، موللا نەسىردىن) دەپ ئاتالدى....»① دەيدۇ.

بىز يەنە نەسىردىن ئەپەندىنىڭ نامى ۋە ئۇنىڭ لەتىپلىرى كەڭ تارقالغان جايلارنىڭ قايسى بىرىدىكى خەلقلەرنىڭ ئىنكاسىنى ئاڭلاپ باقتان بولمايلى، ئۇلار ھەرقايسىلىرى ئوخشاشلا نەسىردىننى ئوز خەلقى ئارىسى ۋە يۇرتىدا ياكى ئوزىيۇرتىغا يېقىنلا بىرجايدا «ياشاپ ئوتكەن» لىگەندەك رىۋايەتنى قىلىشىدۇ. مەسىلەن: ئۇيغۇرلار ئارىسىدا «ئەپەندى يۇرتىمىزغا يېقىن بىرجايدا تۇغۇلۇپتىكەن» دەيدىغانلاربار، ھەتتا بەزى ياشانغان كىشىلەردىن: «ئاتا - بوۋىمىز ئەپەندىنى ئوز كوزى بىلەن كورۇپتىكەن»، دىگۈچىلەر مۇبار. سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا تەرەپلەردە ياشىغۇچى خەلقلەردىن ئوزبېكلەر: ئەپەندى بۇخارالىق بولۇشى مۇمكىن، شۇڭا ئۇنىڭ بۇشھەرگە ئالاقىدار لەتىپلىرى قېپقالغان، دىيىشىدۇ، تاجىكلار: ئەپەندى خوجەنت (ھازىرقى لېنىن ئاباد) تەياشىغان، دىيىشىدۇ. يەنە ئېيتقاندا، بۇ ھەقتە مەملىكىتىمىز ۋە چەتئەللەردىكى تەتقىقاتچىلار ۋە ئالىملارنىڭ قاراشلىرى بىردەك ئەمەس، ھەتتا، نەسىردىن ئەپەندى تارىختا ئوتكەن رىيال شەخس دىگۈچىلەر ئارىسىدىمۇ زور ئىختىلاپلار مەۋجۇت. شۇڭا تاھازىرغىچە نەسىردىن ئەپەندىنىڭ بىبلىوگرافىيسى ھەققىدە ئېنىق مەلۇماتقا ئىگە بولۇشمۇ ناھايىتى قىيىن مەسىلە بولۇپ كەلمەكتە.

بىزنىڭ قارىشىمىزچە، نەسىردىن ئەپەندى تارىخى شەخس بولماستىن، بەلكى غايىۋى ئوبراز بولسا كېرەك، ئەگەر نەسىردىن ئەپەندى ئىسىملىك مۇشۇنداق بىرشەخسنىڭ دۇنيادىن ئوتكەنلىگى مەلۇم بولغان تەقدىردىمۇ، ئۇھەرگىز ھازىرلەتىپىلەردە ئېيتىلمۇاتقان «ئەپەندى»گە تەڭ ئەمەس، شۇنداقلا خەلق ئارىسىدا كەڭ تارقىلىپ يۇرگەن سانسىزلىغان لەتىپىلەرنىڭمۇ ھەرگىزمۇ بىرشەخسنىڭ سەرگۈزەشتىسى ياكى ئىجادى بولۇشى زادى مۇمكىن ئەمەس. چۈنكى كېيىنكى مەزگىللەردىكى ھەربىرتارىخى دەۋرلەردە خەلق ئاممىسى ئوزلىرى ئىجات قىلغان بارلىق يۇمۇرىستىك ھېكايىلەرنى ئەنەشۇ نەسىردىن ئەپەندى نامىغا توقۇپ، ئۇنى يۇكسەك بەدىئى چىنلىققا كوتىرىپ، خەلق فولكلورىدىكى ئالەمشۇمۇل بىربەدىئى تىپقا ئايلاندۇرغان. شۇڭا دۇنيا مەدەنىيەت غەزىنىسىدە نەسىردىن ئەپەندەدەك ئۇزۇن ياشىغان، ھەمدە ئىجتىمائى تۇرمۇشتىن ئىبارەت بۇ مۇنبەت توپراقتا ئۇنىڭدەك چوڭقۇر يىلتىز تارتقان بەدىئى ئوبراز تېپىلمايدۇ.

---

① گېيباۋچۇەن: «ئەپەندى ۋە ئەپەندى لەتىپىلىرى توغرىسىدا» ـــ«خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى» ژورنىلى 1963- يىل 1- سانىدىكى ۋە يەنە شۇ گېي باۋچۇەن تۇزگەن خەنزۇچە «ئەپەندى لەتىپىلىرى» نىڭ كىرىش سوزىدە كەلتۇرۇلگەن دىتالتىن،

ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا كەڭ تارقىلىپ كېلىۋاتقان لەتىپىلەرنىڭ باشقەھرىمانى بولـ غان نەسىردىن ئەپەندى ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرىنىڭ كۈرەشچانلىق روھى بىلەن باتۇرانە جاسارىتى، ئوتكۇر زېھنى قۇۋۋىتى بىلەن يۇكسەك ئەقىل ـ پاراسىتىنى، ئېنىق مۇھەببەتـ نەپرىتىنى، گۈزەللىك قاراشلىرىنى، ئاقكۆڭۈل ۋە ئەمگەكچانلىغىنى، خۇشچاقچاق ھەققانىيەتچى ۋە ئالىجانابلىق خىسلەتلىرىنى ئۆزىدە مۇجەسسەملەشتۈرگەن ئولمەس ئوبرازـ دۇر. شۇسەۋەپتىن ئوتكۇر پىكىرلىك، ساغلام ئەقىللىق نەسىردىن ئەپەندىنىڭ نامىنى ئاغلاش بىلەنلا ئىختىيارسىز ھالدا چىرايىمىزدا كۈلكە پەيدا بولىدۇ، ئوتمۇشتىكى ـــ فېئوـ دالىزىم جەمئىيىتىدىكى جاھالەتنى، ئادالەتسىزلىكنى پاش قىلىدىغان، ئاخماقلىق، نادانلىقنى مەسخىرە قىلىدىغان ئاچچىق ھەجۋى، كۈچلۈك يۇمۇر ۋە ئۇمىتۋارلىق بىلەن تولغان بۇ كۈلكە خەلقىمىزگە ئۇزاق دەۋرلەردىن بېرى مەنسۇپ كۈچ بەخىشلاپ كەلمەكتە، شۇڭا خەلـ قىمىز ئارىسىدا قەدىمدىن تارتىپ، تاھازىرغىچە، نەسىردىن ئەپەندى لەتىپىلىرىگە قىزىقمايدىـ غان ۋە ئۇنى ياقتۇرۇپ ئېيتمايدىغان كىشى ناھايىتى ئاز ئۇچرايدۇ، چۈنكى نەسىردىن ئەپەندى لەتىپىلىرى ئۇزۇنگە خاس تۈرلۈك ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن ھەرقايسى دەۋرلەرنىڭ زور ئىجتىمائى مەسىلىلىرىدىن تارتىپ، تۇرمۇشتىكى كىچىك مەسىلەرگىچە بولغان ئىنتايىن كەڭ تېمىاتىـ مەزمۇنىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. نەسىردىن ئەپەندى ئوبرازى دانالىغى، خۇشچاقچاق تەـ بىئىتى، كىشىلەرنى ھازىر جاۋاپلىق بىلەن كۈلدۈرۈش جەھەتلىرىدىن قەدىمقى خەلق ئاغـ زاكى دېرامىلىرىدىكى ئىجابى قەھرىمانلارغا ـــ مەسخىرىۋاز، قىزىقچىلارغا ناھايىتى يېقىن تۇرىدۇ. نەسىردىن ئەپەندى ئوبرازىغا باغلانغان مۇشۇخىل لەتىپىلەردىن ئۇيغۇرلار ئارىسىدا 2 مىڭدىن ئارتۇق لەتىپىلەر مەۋجۇت. لەتىپىلەرنى شەرتلىك ئاساستا، ئومۇمەن تېۋەندەـ كىدەك ئۈچ تۈركۈمگە بولۇشكە بولىدۇ.

بىرىنچى، كۈچلۈك سىنىپىي قارىمۇ ـــ قارشىلىق ئەكىس ئېتىكەن لەتىپىلەر، يەنى ھوكۈمران گۇروھلارنىڭ ۋە ئۇلارنىڭ ۋەكىللىرىنى ھەجۋى قىلغان لەتىپىلەر.

بۇخىلدىكى لەتىپىلەرنىڭ مەزمۇنى ئىنتايىن ئوتكۇر بولۇپ، ئۇلاردا ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى ـــ ھوكۈمران سىنىپلار ۋە ئۇلارنىڭ تۈرلۈك تەبىقىلىرىگە مەنسۇپ بولغان قانـ خور ۋە زالىم پادىشا، ۋەزىرلەر، ھاكىم، بەگلەر ، قازى، ئىشانلار، ئالدامچى روھانىلار جازانىخور سودىگەرلەر قاتتىق پاش قىلىنىپ، ئەمگەكچى خەلقىنىڭ ئۇلارغا بولغان ئەزەلـ نەپرىتى ۋە قارشىلىق روھى مەدھىيىلەنگەن، جەمئىيەتتىكى ئادالەتسىزلىك، پاراخورلۇق، جازانىخورلۇق ئىككى يۈزلىمىلىك...كە ئوخشاش ھەرخىل رەزىللىكلەر قاتتىق مەسخىرە قىلىنغان. بۇخىلدىكى لەتىپىلەردە ئەپەندى يۇكسەك ئەقىل ـ پاراسەتكە ئىگە ئەمگەكچى خەلقتە خاس ھالدا، خەلق دۇشمەنلىرىنى پاش قىلغۇچى ئادىل، دانا سوتچى سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىپ، فېئودال ھوكۈمران گۇروھلىرىنىڭ ئەجەللىك يېرىگە ئوتكۇر ھەجۋى نەيزىسىنى كېلىشتۈرۈپ سانـ چىپ، ئۇلار بىلەن تىنمۇ ـ تىمىخ كۈرەش قىلىدۇ. ئەپەندىنىڭ بۇنداق قورقماس، كارا ـ مەتلىك خىسلىتى ۋە نەشتەردەك ئوتكۇر تىلى ئالدىدا ھەرقانچە زوراۋان پادىشا ۋە ئەمەل

دارلارىغۇ ھامان مەغلۇپ بولىدۇ، ئەپەندى لەتىپىلىرىدىكى مانابۇنداق ئوپتىمىستىك روھ ئۇنى يەنىمۇ كۈچلۈك جەڭگىۋارلىققا ئىگە قىلىدۇ، مەسىلەن:

(1) ئەپەندىم «قۇشلارنىڭ تىلىنى بىلىمەن» دەپ يۈرگەن كۈنلەردە پادىشا ئۇنى بىللە ئوغا ئېلىپ چىقىپتۇ، يولدا ئۇلارغا بىر ۋەيرانىدا سايراپ تۇرغان ھوقۇش ئۇچراپتۇ. پادىشا ئەپەندىدىن:

—قېنى ئېيتىڭا ئەپەندىم، ھوقۇش نېمە داۋاتىدۇ؟ - دەپ سوراپتۇ، ئەپەندىم:

—ھوقۇش پادىشانىڭ زۇلمى مۇشۇنداق بولۇۋېرسە، ئازكۈندە شەھەرمۇ مېنىڭ ماكانىمغا ئايلىنىدۇ، دەۋاتىدۇ، - دەپ جاۋاپ بېرىپتۇ.

(2) ئەپەندىدىن كىشىلەر:

— ئەپەندىم، نېمىشقا بەزى كىشىلەر باي، بەزى كىشىلەر كەمبەغەل كېلىدۇ؟ - دەپ سوراپتۇ.

—بايلىق، پۇل-دىگەن سۇغا ئوخشاش نەرسە، - دەپ جاۋاپ بېرىپتۇ ئەپەندىم— ئويمان يەرلەرگە توپلانىپ قالىدۇ، كەمبەغەللەر تاغدەك ئىگىز خىسلەتلىك، بايلار پەس بولغاچقا، پۇلمۇ سۇغا ئوخشاش تاغلاردىن ئېقىپ، پەس جايلارغا يىغىلىپ قالغان.

مانابۇخىل لەتىپىلەردە فېئوداللىق جەمىيەتتىكى ئەمگەكچى خەلق بىلەن ھوكۇمران گۇرۇھلار ئوتتۇرىسىدىكى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش ۋە قىلىنىشتىن ئىبارەت ئوتكۇر سىنىپى زىددىيەت روشەن يېلىشتۇرۇشلار ئارقىلىق ئېچىپ بېرىلگەن. ئەمگەكچى خەلقنىڭ يۇكسەك ئالىجاناپ خىسلىتىگە مەدھىيە ئوقۇلغان، ھوكۇمران گۇرۇھلارنىڭ زۇلمى ۋە پەسكەشلىگى پاش قىلىنغان.

بۇ ئىگا ئوخشىغان لەتىپىلەر ناھايىتى كۆپ، يەنەبەزى لەتىپىلەردە فېئوداللىق جەمىيەتتىكى ھوكۇمران سىنىپلارنىڭ دوتلىگى، نەپسانىيەتچىلىگى پاش قىلىنىپ، ئۇلار كۈچلۈك مەسخىرە قىلغان، مەسىلەن:

(1) پادىشا ئوزىنىڭ چوڭ مەدرىسە ئوقۇپ كەلگەن ئوغلىنى ئەپەندىگە ماختاپ:

—شاھزادەمز، شۇنچىلىك كامالەتكە يەتتىكى، كوتلۇگە پۈككەنىمۇ بىلىۋالىدۇ، - دەپتۇ. ئەپەندىم:

—پادىشاھى ئالەم، شاھزادىنى كوتلۇگە پۈككەندىن ئەمەس، ئاۋال مۇشتۇمغا تۈككەندىن بىرسىناپ كۆرەيلى، - دەپ ئۇزۇگىنى مەھكەم سانجىلاپ شاھزادىگە كورسىتىپتۇ:

—قېنى شاھزادەم قولۇمدىكى نېمە؟

شاھزادە نېمە دېيىشنى بىلمەيلا گاڭگىراپ قاپتۇ،

ئەپەندىم:

—بىلگىنى ئېيتىپ بېرەي، ئوزى دوگىلەك، ئوتتۇرىسى توشۇك، ئۇنىمۇ؟ — دەپ سوراپتۇ.

—ھەبىلدىم، —دەپتۇ شاھزادە، — قولىڭىزدىكى تۈگمەن تېپىشى،

ئەپەندىم دەرھال:

ئەقلىڭىزگە باركاللا، خۇددى دادىڭىزنى دوراپسىز،ــ دەپ چىقىپ كېتىپتۇ.

(2) بىركۈنى ئەپەندىمنىڭ ئويىگە مەھەللە ئىمامى مېھمان بولۇپ كەپتۇ، ئىمام: «بۇنى يېيىش سۇننەت، پەيغەمبىرىمىزنىڭ ئېيتقىچە، ئۇنى يېيىشنۇ سۇننەت» دەپ، داستىخانغا قويۇلغان نازى ـ نېمەتلەرنىڭ ھەممىسى پاك ـ پاكىزىپەپ تۇگىتىپتۇ، شۇئارىلقتا ئويگە ئەپەندىمنىڭ بەش ياشلىق ئوغلى كىرىپ كەپتۇ.

ــ بۇسىزنىڭ ئوغلىڭىزمۇ؟ــ دەپ سوراپتۇ ئىمام.

ــ خوش تەخسىر!

ــ ئىسمى نىمە؟

ــ پەرىز.

ــ ھوي، پەرىز دېگەنمۇ ئىسىم بولامدۇ؟ــ دەپتۇ ئىمام.

ــ تەخسىر، بالىمىزنىڭ ئىسمى سۇننەت ئىدى، لېكىن سىزنى يەپ قويمىسۇن دەپ، پەرىز دىدىم،ــ دەپ جاۋاپ بېرىپتۇ ئەپەندىم.

ئۇندىن باشقا يەنە بەزى لەتىپىلەردە دىنى خۇراپاتلىقنىڭ ئاساسىتى ئۇستىدىن شىكايەت قىلىپ، ئىدىيىۋى ئەركىنلىك تەشەببۇس قىلىنغان. يەنى فېئوداللىق جەمئىيەتنىڭ سىياسى ھاكىمىيەت بىلەن بىرلىشىپ كەتكەن دىنى ھاكىمىيەت ئۇستىدىن قاتتىق شىكايەت قىلىش ئارقىلىق، ئەمگەكچى خەلقلەرنى ئۇزۇندىن بۇيان مەنىۋى ئاسارەتتە قالدۇرۇپ كېلىۋاتقان فېئوداللىق روھى كىشەنلىرى پاچاقلاپ تاشلاشقا چاقىرىلغان. دىنى تونغا ئورىلىۋالغان مەككار ئەمەلدارلار، ئالدامچى روھانىلارنىڭ تۇرلۇك دىنى ۋاستىلەردىن پايدىلىنىپ، پۇخرالارغا زىيانكەشلىك قىلىش، قاقتى ـ سوقتىلىق بىلەن بايلىق توپلاش ھەمدە ئۇلارنى نادانلىقتا قالدۇرۇشتەك ھەر خىل جىنايى ھەركەتلىرى پاش قىلىنغان. نامۇۋاپىق دىنىي رەسىمىيەتلەرگە نارازىلىق بىلدۇرۇلگەن. ئەمگەكچى خەلقنى دىنى خۇراپاتلىقنىڭ ئاسارىتىدىن قۇتۇلۇپ، ئىدىيىۋى ئەركىنلىكنى قولغا كەلتۇرۇشكە ئۇندىگەن. مەسىلەن:

(1) بىر كۈنى ئىمام كوچىدىن ئوتۇپ كېتىپ بارغان ئەپەندىمنى كايىپتۇ:

ــ ھەي بىنامازا! بۇندىن كېيىن نامازغا كەلمىسەڭ، يېزىدىن كوچۇپ كەت!

ــ تەخسىر، ئۇزەم يالغۇز نەگە بېرىپ يېگى يېزا قۇرىمەن؟ ياخشىسى، نامازخانلىرىڭىز بىلەن مەسچىتنى كوچۇرۇپ كېتىڭ.

(2) ئەپەندىم ياماقچىلىق قىلىپ ئولتۇرسا، شەھەرنىڭ بىر چوڭ ئاخۇنى كېلىپ:

ــ ئەپەندىم، مەسىلىنىڭ ئۇچىنى بېرتىلىپ، پۇتۇم چىقىپ قالدى، تەرەت توختىمايۋاتىدۇ. ھازىرلا ياماپ بەرسىڭىز، ــ دەپ ئىلتىماس قىلىپتۇ.

ــ تەخسىر، ھازىر ۋاقتىم يوق، ئەتە كېلىڭ،ــ دەپتۇ ئەپەندىم.

ــ ياق ھازىرلا تىكىپ بېرىڭ، بولمىسا بىر دۇنيا بىلەنلا سىزنى ئىشىكتىن چىقالماس قىلىپ قويىمەن!ــ دەپ پوپوزا قىلىپتۇ ئاخۇنۇم.

ـــ دۇنياڭىز شۇنچە كۆچلۈك بولسا، مەسئۇلىيەتسىزگە ئوقۇپ، ئىككىنچى يىرتىلماس قىلىۋېلىڭ! ـــ دەپتۇ ئەپەندىم.

مانا بۇ لەتىپىدە خۇدانىڭ نامىدىن پايدىلىنىپ، زورلۇق ـ زومبۇلۇق قىلماقچى بولغان چوڭ ئاخۇن تىگىشلىك دەككىسىنى يەپ ھېلە ـ نەيرەڭلىرى بىت ـ چىت بولۇپ، ئەمە قىلىشىنى بىلەلمەي، ئۈمىت بىلەن كەلگەن كىشى رەسۋاسى چىققان ھالدا قايتىشقا مەجبۇر بولىدۇ. دېمەك بۇ خىلدىكى لەتىپىلەردە ھەجۋى ئوتكۇر سىنىپلىقى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ، ئانتاگونىستىك تۈس ئالىدۇ.

ئىككىنچى، خەلق ئىچىدىكى مەسىلىلەر تېما قىلىنغان لەتىپىلەر.

بۇ خىلدىكى لەتىپىلەردە ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى كۈندىلىك تۇرمۇشتا يۈز بېرىپ تۇرىدىغان ھەر خىل ناچار خاھىشلار ۋە ئاخماقلىق، نادانلىققا ئوخشاش تۇرلۇك يارىماس ئىللەتلەر تىگىشلىك يومۇر ۋاستىسى بىلەن قاتتىق كۈلكە ئاستىغا ئېلىنىپ تەنقىت قىلىنغان. فېئوداللىق جەمئىيەتتە، فېئوداللىق ئىدىئولوگىيە ھوكۈمران ئورۇندا تۇرغاچقا ئۇ ئەمگەكچى خەلقنىڭ مەنىۋى دۇنياسىغا ئوخشىمىغان دەرىجىدە تەسىر كۆرسەتمەي مۇمكىن ئەمەس. شۇ سەۋەپتىن خەلق ئىچىدىمۇ شەخسىيەتچىلىك، خۇراپاتلىق، مەغرۇرلۇق، ئالدىراقسانلىق، تەقدىر ـ ئىلاھىيەتچىلىك، پەخسىتىلىق، ھورۇنلۇق، ئاخماقلىق، نادانلىق... قا ئوخشاش تۇرلۇك يارىماس ئىللەتلەر بولىدۇ. خەلقنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى مۇنداق خاھىشلارغا نەسىردىن ئەپەندى لەتىپلىرىدە سەمىمى، دوستانە تەنقىت ئارقىلىق يارەدەم بېرىش پوزىتسىيەسى قوللىنىلىدۇ، ھەمدە شۇ ئارقىلىق ئۇلارغا مەسلىھەت بېرىپ، ئەقىل ئۆگىتىدۇ. بۇنداق مەزمۇنىدىكى لەتىپىلەردىمۇ ھەجۋى كۈلكە مەۋجۇت. ئەمما بۇ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارنى ھەجۋى قىلىشقا زادىلا ئوخشىمايدۇ. مەسىلەن:

ئەپەندى تونۇشلىرىدىن بىرسىنىڭ ئويىگە مېھمان بولۇپ بېرىپتۇ. ئۇي ئىگىسى پەخسىتىلىق قىلىپ، ئەپەندىگە قاتتىق نان بىلەن بىر چىنە ھەسەل قويۇپتۇ. ئەپەندىنىڭ نانغا چىشى ئوتمەي، ھەسەلنى قوشۇق بىلەن يېيىشكە باشلاپتۇ. ئۇي ئىگىسى ئالاق ـ جالاق بولۇپ:

ـــ ئەپەندىم ھەسەل دېگەننى نان بىلەن يىمەسە، كىشىنىڭ ئېچىنى ئېلىشتۇرىدۇ بىتىدۇ، ـ دەپتۇ.

ئەپەندىم ئۇن چىقماي ھەسەلنى يەپ بولغاندىن كېيىن:

ـــ كىشىنىڭ ئېچى ئېلىشىۋاتقانلىقىنى خۇدانىڭ ئۆزى بىلىدۇ، ئامىن، ـــ دەپ دۇئا قىلىپ چىقىپ كېتىپتۇ.

بۇ خىلدىكى لەتىپىلەرنىڭ يەنە بىر قىسمىدا كۈندۇلۈك تۇرمۇشتىكى ئائىلىۋى مۇناسىۋەتلەردە يۈز بېرىپ تۇرىدىغان ئۇرۇشقاقلىق ۋە چېقىشالماسلىققا ئوخشاش ھەر خىل ناتوغرا كەيپىيات ۋە ناچار ئىستىللار تىگىشلىك يومۇر ۋاستىسى بىلەن تەنقىت قىلىنغان مەسىلەن:

ئەپەندىم يېگىدىن ئويلىنىپتىكەن، خوتۇنى ئۇرۇشقاق چىقىپ قاپتۇ، كۈندىلا ئەرزىمەس ئىشلار ئۈچۈن غوغا كوتىرىپ ئەپەندىنىڭ جېنىغا تېگىپتۇ. بىر كۈنى خوتۇنى يوقلا بىر ئىش ئۈچۈن ئەپەندىنى كايىپ:

— ئەجەپمۇ ئەر ئىكەنسىز، سىزدەك بىر ئەرگە تەككىچە، يەرگە تەگسەم بولماسمىدى!— دەپتىكەن.

— سەندەك بىر خوتۇنغا ئويلەنگۈدەك يەر ئىمە گۇنا قىلىپتىكەن، — دەپتۇ ئەپەندىم.

ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئوز ئىچىدىكى ناچار خاھىشلار تەنقىت قىلىنغان بۇنداق مەزمۇندىكى لەتىپىلەردە تەنقىت ئىككى خىل ئۇسۇل بىلەن ئېلىپ بېرىلغان بولۇپ، بىرسى ئەشۇ خىل يارىماس قىلىقلارنى يۇقۇرقى مىساللاردىكىگە ئوخشاش بىۋاستە ھەجۋى قىلىش يولى بىلەن ئېلىپ بېرىلسا، يەنە بىر خىلى ئەپەندىم ئوزىنى «ئاخماق»، «نادان» ئورۇندا قويۇپ، ئوز-ئوزىنى مەسخىرە قىلىش يولى بىلەن ئېلىپ بېرىلىدۇ. مەسىلەن:

ئەپەندىم كېچىسى قۇدۇققا سۇ ئالغىلى چىقىپتۇ. ئاينىڭ قۇدۇقتىكى شولىسىنى كورۇپ، «ئاي قۇدۇققا چۈشۈپ كېتىپتۇ، ئۇنى ئورنىغا چىقىرىپ قويماق لازىم» دەپ قۇدۇققا چاڭگاك سالپتۇ، چاڭگاك قۇدۇقنىڭ چايچاپىغا ئىلىنىپ قالسا، ئەپەندىم، ئايغا ئىلىنگەن ئوخشايدۇ، دەپ بار كۈچى بىلەن ئارقانىنى تارتىپتىكەن، ئارقان ئۇزۇلۈپ كېتىپ، ئوگدىسىغا چۈشۈپتۇ - دە، كوزى ئاسماندىكى ئايغا چۈشۈپ:

— خۇداغا شۈكرى، ئەۋزىيەت چەكسەمۇ، ئاينى ئورنىغا چىقىرىپ قويۇپتىمەن،— دەپ خاتىرجەم ئورنىدىن تۇرۇپتۇ.

مانا بۇ خىل لەتىپىلەردە ئەپەندى ھەددىدىن ئارتۇق «ئاخماق»، «نادان»، «سادىدا» كىشى قىياپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. بەزىلەر ئەپەندىنىڭ بۇ خىل قىياپەتتىكى ئەھۋالىغا ئانچە قوشۇلمايدۇ. بەزىلەر بۇ ھال ئەپەندى ئوبرازىنىڭ مۇكەممەللىگىگە ھەرگىز تەسىر يەتكۈزمەيدۇ. چۈنكى دانالىق بىلەن ئاخماقلىق، ئەقىللىقلىق بىلەن نادانلىق ھامان قارىمۇ-قارشىلىقنىڭ بىرلىگىدىن ئىبارەت. يالغۇز دانالىقلا ئەمەس، بەلكى ئاخماقلىق ۋە نادانلىقمۇ كىشىلەرگە سەلبى تەرەپتىن ئەقىل ئۆگىتەلەيدۇ. ئەپەندىنىڭ سادىدىلىقى ۋە ئاخماقلىقنىڭ ئارقىسىدا ناھايىتى زور دانالىق ۋە باتۇرلۇق يوشۇرۇنغان. شۇڭا بۇنداق لەتىپىلەردىن كىشىلەر ئاخماقلىقنى، نادانلىقنى ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ قارىمۇ-قارشى تەرىپى بولغان ئېقىل ۋە دانالىقنى ئۆگىنىدۇ. بىز ئەپەندىنى بىر ئارتىست دەپ قارىساق، ئۇ سەھنىگە ھەر خىل روللارنى ئېلىپ چىقىدۇ. ئۇ بەزىدە دانا، ئېقىللىق بولۇپ، كىشىلەرگە مەسلىھەت كورسەتسە، يەنە بەزىدە نادان، ئاخماق كىشى قىياپىتىدە مەيدانغا چىقىپ ئېقىل ئۆگىتىدۇ. بىز ئوبدان دىققەت قىلىدىغان بولساق، ئەپەندىنىڭ ئوز دۇشمەنلىرى ئالدىدا قىلچىمۇ ئاخماق ئەمەسلىگىنى، بەلكى ئۇ خەلق ئالدىدا قوي بولسا، دۇشمەن ئالدىدا باتۇر يولۋاس ئىكەنلىگىنى ھىس قىلىمىز. ئۇ ئاخماق كىشى قىياپىتىدە

مەيدانغا چىققاندا بىز ئۇنىڭ ئاخماقلىغىدىن قاتتىق كۈلىمىز، ھەمدە دەل شۇ كۈلكىدىن دەرھال ئېقىل تاپمىز. ئەپەندى ئوبرازنىڭ مۇنداق ھەر خىل قىياپەتتە ئوتتۇرىغا چىقىشى لەتىپە ئەدىبىياتنىڭ رەڭگا-رەڭ، خىلمۇ-خىللىغىدىن ئىبارەت ئالاھىدىلىگىنى شەكىللەندۈرگەن. ئەگەر بۇنداق ئالاھىدىلىكتىن تايرىلغاندا، لەتىپىلەردە ئىزچىل ھالدا بىر خىللىق، ئوخشاشلىق يۈز بېرىپ، ئۇنىڭ قىزىقتۇرۇش ۋە جەلىپ قىلىش كۈچى ئاجىزلاشقان بولار ئىدى. بۇنىڭدىن بىز شۇنى كۆرۈۋالىمىزكى، نەسىردىن ئەپەندى پەقەت ئوزگىلا خاس خاراكتېرگە ئىگە بولغان ئالاھىدە بەدىئى ئوبرازدۇر.

بەزى لەتىپىلەردە ئەپەندى ئوزىنى ئەنە شۇنداق قانچىكى نادان، ئاخماق ئورنىدا كۆرسەتمىشتىن قەتئىنەزەر، ئۇ يەنىلا ئەپەندىنىڭ ئوچۇق كۆڭۈل، ساددا ۋە سەمىمى خاراكتېرىدىن گۈمانلىنىش پەيدا قىلمايدۇ. ھەمدە ئۇنىڭ خەلق ئىچىدىكى زور ئابرويىغا داغ تەككۈزمەيدۇ. بەلكى ئۇ يەنىلا يېقىملىق بولۇپ تۇيۇلۇۋېرىدۇ، تۇۋەن قاتلام كىشىلىرى ئارىسىدا تېخىمۇ زور ھورمەت قوزغايدۇ، ئۇلار بىلەن تېخىمۇ يېقىنلاشتۇرىدۇ. دېمەك ھاياتتىكى تۆرلۈك نۇخسان ۋە كەمچىلىكلەر تەنقىت قىلىنغان بۇ خىلدىكى لەتىپىلەردە دوستانە ھەزىل ئارقىلىق مەنمەنلىك، مەمەدانىلىق، گوللۇق، ئالدىراڭخۇلۇق، بىلەرمەنلىك، تەكەببۇرلۇق، ئالدامچىلىق، ھورۇنلۇق، ئاخماقلىق... قا ئوخشاش ئىللەتلەر ئۈستىدىن پاش قىلغۇچى كۈلكە يېتەكچىلىك قىلىدۇ.

ئۇچىنچى، نەسىردىن ئەپەندى لەتىپىلىرى ئىچىدە يەنە بەلگىلىك پەلسەپىۋى پىكىرنى ئوز ئىچىگە ئالغان، دېداكتىك مەزمۇندىكى لەتىپىلەرمۇ خېلى زور سالماقنى ئىگەللىگەن بولۇپ، بۇلارمۇ مۇئەييەن ئىجتىمائى ۋە تەربىيىۋى ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇ خىل لەتىپىلەر ئەقلىيە خاراكتېرىگە ئىگە بولۇپ، ئۇنىڭدا نەسىردىن ئەپەندى كەڭ ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئەڭ ياخشى ئۆستازى ۋە مەسلىھەتچىسى ئورنىدا مەيدانغا چىقىپ، كۈندۈلۈك ئىجتىمائى تۇرمۇشتا دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك بولغان تۆرلۈك ئىشلار ئۈستىدە كىشىلەرگە مەسلىھەت بېرىپ، ئېقىل ئۆگىتىدۇ، قانداق قىلىش ۋە قانداق ياشاش توغرىسىدا بىلىم بېرىدۇ. مەسىلەن:

(1) ئەپەندىنىڭ داڭقىنى ئاڭلىغان بىر كىشى ئۇنىڭدىن مەسلىھەت سوراپ كەپتۇ:

— ئەپەندىم، دۇنيادا نۇرغۇنلىغان ئىشلارغا دۇچ كەلدىم، قايسىسىنى ئۇنتۇپ، قايسىسىنى يادىمدا ساقلاشنىمۇ بىلەلمەي قالدىم، بىر مەسلىھەت بېرىڭا؟

— بۇ دۇنيادا ياشقا كىشىدىن كورگەن ياخشىلىقلىرىڭىز بولسا، ئولگىچە يادىڭىزدا ساقلاڭ؛ سىز ياشقىلارغا قىلغان ياخشىلىقلىرىڭىز بولسا، ئۇنى دەررۇ يادىڭىزدىن چىقىرىپ تاشلاڭ!— دەپ جاۋاپ بېرىپتۇ ئەپەندىم.

(2) نەپسىخور بىر ئادەم ئەپەندىدىن سوراپتۇ:

— ئەپەندىم، دانا ئادەمسىز، ئېيتىپ بېرىڭا، كىشى قانداق ۋاقىتلاردا ئەقىلدىن ئازىدۇ؟

ـــ ئەقلىگە نەپسى مىنىۋالغاندا، ـــ دەپ جاۋاپ بېرىپتۇ ئەپەندىم.

بۇ خىل لەتىپلەر خۇددى ماقال ـ تەمسىل، ياكى ئەقلىيە سوزلىرىگە ئوخشاش كىشىلەرنىڭ پىكىر يۈرگۈزۈشىگە تۈرتكە بولۇپ، ئۇلارنى ئەقلى جەھەتتىن زور تەربىيىگە ۋە بىلىمگە ئىگە قىلىدۇ.

شۇ نەرسە ھەممىزگە مەلۇمكى، ئەدەبىياتنىڭ بىلىش رولى ۋە تەربىيىۋى رولى پەقەت ئۇنىڭ ئېستېتىك رولى ئارقىلىقلا ئەمەلگە ئاشىدۇ. ئۇ كىشىلەرنىڭ دۇنيانى بىلىش ۋە ئۇزگەرتىشكە ياردەم بېرىپلا قالماستىن، كىشىلەرگە ئارام ئېلىش ۋە خوشاللىقنىمۇ بېغىشلايدۇ. «ئۇنىڭ تەربىيىۋى رولى بىلەن كوگۇل ئېچىش رولى دىيالېكتىك بىرلىك» (جۇ ئېنلەي) بولۇپ، تەربىيىمۇ، كوگۇل ئېچىشمۇ ئوخشاشلا ئەسەرلەردىكى تىپىك ئوبرازلار ۋە باشقىلارغا سىڭىپ كەتكەن بولىدۇ. خۇددى شۇنداقلا لەتىپلەرمۇ ئىجتىمائى، تەربىيىۋى ۋە بىلىش رولىغا ئىگە بولۇپ، ئۇ ئۇنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى ۋە بەدىئى شەكلى جەھەتتىكى گۈزەللىكلىرى بىلەن كىشىلەرنى تەسىرلەندۈرۈپ، كىشىلەردە روشەن ئېستېتىك تۇيغۇ ھاسىل قىلالايدۇ. كىشىلەرنىڭ ئېستېتىك زوقى ۋە ھەيۋىسىنى قوزغاپ، بەدىئى جەھەتتىن ھوزۇر بېغىشلايدۇ ۋە شۇ ئارقىلىق كىشىلەرنىڭ ئېستېتىك تەلىۋىنى مەلۇم دەرىجىدە قاندۇرىدۇ.

بىز نەسىردىن ئەپەندى لەتىپىلىرىنىڭ مەزمۇنىغا ئوبدان دىققەت قىلىپ كورسەك ئۇ بىۋاستە ھالدا يۇقۇرقىدەك زور ئىجتىمائى مەزمۇننى ئىپادىلىگەندىن سىرت يەنە، تىلىمىزدىكى كوپ مەنىلىك ۋە ئاھاڭدار سوزلەردىن، ھەمدە باشقا تۈرلۈك بەدىئى ۋاستىلاردىن ماھىرلىق بىلەن پايدىلىنىپ تۇرۇپ، سوز ئويۇنى قىلىپ، قىزىقچىلىق بىلەن كىشىلەرنى كۈلدۈرۈپ، ئۇلارنىڭ قايغۇسىغا تەسەللى بېرىپ، كوگۇل ـ كوكسىنى ئاچىدىغان، شۇ ئارقىلىق ئۇلارغا ئېستېتىك زوق ۋە ھوزۇر بېغىشلاپ، روھى جەھەتتىن ئىلھاملاندۇرىدىغان لەتىپىلەرنىڭمۇ مەلۇم سانىنى تەشكىل قىلىدىغانلىقىنى كورىۋالالايمىز. مەسىلەن:

(1) بىر كىشى ئەپەندىمدىن سوراپتۇ:

ـــ بۇ شەھەردىن ئوبدان سىر ساقلايدىغان بىرسىنى تاپقىلى بولارمۇ؟

ـــ شەھرىمىزدە يامغۇر كوپ ياغىدۇ، سىرلارنى يۇيۇپ كەتمەسمۇ، ئوگدۇرۇپتىدۇ، شۇڭا شەھرىمىزدە سىر ساقلىماق تەس ـــ دەپ جاۋاپ بېرىپتۇ ئەپەندىم.

(2) بىرسى ئەپەندىمدىن سوراپتۇ:

ـــ بىرەر ئىشنىڭ تېگىگە ئەقلى يەتمىسە، قانداق قىلغۇلۇق؟ ئەپەندىم مۇنداق جاۋاپ بېرىپتۇ:

ـــ ئەقلىڭ يەتمىسە، ئەقلىڭگە سۇ پۈركۈپ تارتساڭ ئۇزۇرايدۇ. سۇ پۈركىمىسەڭ ئۇزۇلۇپ كېتىدۇ.

بۇ خىلدىكى لەتىپىلەرنىڭ بىلىش رولى ۋە ئىدىيىۋى تەربىيە رولىغا قارىغاندا كوگۇل ئېچىش ۋە دەم ئېلىش رولى ئاساسى سالماقنى ئىگىلىگەن بولۇپ، ئاساسەن

كىشىلەرنى كۆلدۈرۈپ، روھىنى كوتىرىشنى مەقسەت قىلغان. ئەمما بۇنداق دېگەنلىك، بۇ خىلدىكى لەتىپلەردە ھېچقانداق بىر مەزمۇن بولمايدۇ، دېگەنلىك ئەمەس. مۇنداق لەتىپلەرمۇ نوقۇل ھالدىكى كۆڭۈل ئېچىش ۋاستىسىلا بولماستىن، بەلكى ئۇنىڭدىنمۇ ئەشۇ كۆلكە ئېچىگە يوشۇرۇنغان بەلگىلىك دەرىجىدىكى ئىجتىمائى مەزمۇن ئەكس ئەتكەن. مەسىلەن، يۇقۇرقى مىسالارنىڭ بىرىنچىسىنى ئالساق، ئۇنىڭدىكى «سىر» نى فېئودالىق جەمئىيەتتىكى ھوكۇمران تەبىقىلەرنىڭ ھەر خىل ھىلە-نەيرەڭ ۋە رەزىل قىلمىشلىرى دەپ قارىغىنىمىزدا، يامغۇرنى ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئۇنىڭغا بولغان قارشىلىق ھەرىكەتلىرى دەپ ھىساپلاش مۇمكىن. دېمەك بۇ لەتىپىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان مەزمۇن شۇكى، ئەشۇ زۇلۇمەتلىك فېئودالىق كونا جەمئىيەتتە ھوكۇمران تەبىقىلەرنىڭ ھەر خىل ھىلە-نەيرەڭلىرى ۋە رەزىل قىلمىشلىرى ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئەنە شۇنداق ئۇزۇلمەي داۋاملىشىپ تۇرغان قارشىلىق ھەرىكەتلىرى نەتىجىسىدە بەربىر يوقىتىلىدىغانلىقى ياكى ئاشكارە بولماي قالماي-دىغانلىقى كۆرسىتىلگەن. ئىككىنچىسىدە، بىر ئىشقا ئەقلى يەتمىسە، ئالدىراڭخۇلۇق قىلماستىن، سەۋرى تاقەتلىك بىلەن دادىل پىكىر يۈرگۈزۈش، داۋاملىق ئىزدىنىش لازىم-لىقى، شۇنداق قىلغاندىلا ئىشنىڭ تېگىگە يەتكىلى بولىدىغانلىقى ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

قىستاسى نەسىردىن ئەپەندى لەتىپىلىرىنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى ئىنتايىن كەڭ بولۇپ، ئۇنىڭدىكى نەسىردىن ئەپەندى ئوبرازى كەڭ ئەمگەكچى خەلق ئۇچۇن قانچىلىك يېقىن ۋە سۆيۈملۈك بولسا، فېئودال ھوكۇمران تەبىقىلەر ئۇچۇن شۇنچىلىك دەھشەتلىك ۋە قورقۇنۇچلۇقتۇر. خۇددى فولكلورشۇناسلار ئېيتقاندەك: «ئەپەندى ناھايىتى ئەقىللىق، پاراسەتلىك، ئوتكۇر خىيالچان كىشى. ئۇ ئۇزىنىڭ ھەققانىيەتچىلىگى، راستچىللىغى، دادىل-لىغى بىلەن دائىم ئۇزىنىڭ ھەمرايى بولغان سولتەك ئېشىگىگە مىنىپ، خاپىلىقتا قالغان كىشىلەرگە ھىسداشلىق قىلىدىغان ۋە ئۇلارنىڭ مۇشكۈل ئىشىنى ئاسان-لاشتۇرۇپ بېرىدىغان بىر ئادەم. شۇنداقلا ئۇ قورقماي گەپ قىلىدىغان سوزمەن كىشى بولۇپ، ھوكۇمران سىنىپلارغا قارىتا قانداق يەردە بولسۇن قارشى گەپ قىلىدىغان، قەيەرگىلا بارسا ئاممىنىڭ ئىززەت-ھورمىتىگە سازاۋەر بولىدىغان، ئاددى خاراكتېرلىك ساددا دىل، ئوچۇق كۆڭۈل، يېقىملىق ۋە قەدىرلىك ئادەمدۇر. بىر جۈملە سوز بىلەن ئېيتقاندا، ئۇ مېھنەتكەش خەلقتە ۋەكىللىك قىلىدىغان ئوتكۇر زېھنىلىك، پاراسەتكە باي بولغان تىپىك شەخسدۇر.»①

نەچچە ئەسىرلەر مابەينىدىكى فېئودالىق كونا جەمئىيەتتە نەسىردىن ئەپەندى كەڭ ئەمگەكچى خەلقنىڭ قەھرىمانلىق روھىغا خاس خىسلەت بىلەن پادىشا ئوردىلىرى، خان سارايلىرى، مەچىت ۋە قازىخانىلاردا ھازىر بولۇپ، ھوكۇمران سىنىپلارنىڭ ۋەكىللىرى

---

① جىياجى: «ئەپەندى لەتىپىلىرى ھەققىدە»، «خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى» ژورنىلى 1956 - يىلى 1 - سان 70 - بەت.

بولغان قارا كۆچلەر بىلەن تىخمۇ - تىخ كۆرەش قىلىپ، يەنە بىر تەرەپتىن، ئەمگەكچى خەلق بىلەن داۋاملىق بىرگە بولۇپ، ئۇلارنىڭ غەم قايغۇسىغا تەسەللى بېرىپ، مەسلىھەت كۆرسىتىپ، ئۇلارنى ئالغا ئىنتىلىشكە رىغبەتلەندۈرۈپ ۋە روھلاندۇرۇپ كەلگەن بولسا، يېقىنقى ۋاقىتلاردىن بۇيان ئۇ يەنە يالغۇز رايونىمىز دائىرىسىدىلا ئەمەس، بەلكى پۈتۈن مەملىكىتىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا، پايتەختە سەھنىلەشتۈرىلىۋاتقان گېزىت ژورناللاردا ھەر كۈنى دېگۈدەك كەڭ جامائەت بىلەن يۈز كۆرۈشۈپ تۇرىدىغان بولۇپ قالدى. ئۇ ھەممىمىزگە تونۇشلۇق بولغان ئاجايىپ بىر خىل ئىللىق قىياپەتتە يېڭى دەۋرنىڭ زەپەر مارشى ئىچىدە ــ سىياسى مۇنبەرلەردە، چوڭ يىغىن سورۇنلىرىدا، كوچا ئاپتوۋوزلىرىدا، پويىز ئىستانسىسى ۋە ماشىنا بېكەتلىرىدە، كىنو ۋە تىياتىرخانىلاردا، دوختۇرخانا ۋە مەكتەپلەردە، تۇرلۇك مىللار ماگىزىنلىرىدا، ھەر خىل خىزمەت ئورۇنلىرىدا ــ قىسقىسى ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ ھەممە ساھەلىرىدىن تارتىپ، چوڭ سىياسى سەھنىلىرىگىچە ئارىلاپ يۈرۈپ، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ھەقىقى يۈرەك سادالىرىنى ھەقانىي ھالدا ناماينىش قىلماقتا. ھەتتا بەزىدە دۇنياۋى چوڭ سەھنىلەردىمۇ ئۇچراپ تۇرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ خەلقلەر ئارىسىدا سوھبەتداشلىرى ۋە سىرداش دوستلىرى كۈنسېرى كۆپەيىپ بارماقتا.

خوش ئۇنداق بولسا، ئۇيغۇر مىللى تۇرمۇش مۇھىتى ئىچىدە مەيدانغا كېلىپ، ئۇزلۇكسىز بېيىپ بېرىۋاتقان بۇ لەتىپلەر يالغۇز شۇ دائىرە ئىچىدىلا چەكلىنىپ قالماستىن، كۆپ مىللەتلىك ئېلىمىز ئەدەبىياتىنىڭ باي غەزىنىسىگە قىممەتلىك بىر ئۇلۇش بولۇپ قېتىلىپ ۋە شۇ جۈملىدىن 20 - ئەسىر مەدەنىيەت لوغىتى ئىچىگە «لەتىپە ئەدەبىياتى» دېگەن نام بىلەن قوشۇلۇپ، ئۇنىڭدا خىلمۇخىل رول ئويناۋاتقان ئەپەندى ئوبرازى بىلەن بىرگە شۇنچە ئۇزاق يىللاردىن بۇيان ئۇلىمەي ياشاپ كېلىشنىڭ ۋە ھەممىنى خۇددى ماگنىتتەك ئوزىگە تارتۇېلىشنىڭ سەۋەبى زادى نېمە؟ ئەلۋەتتە بۇ، ھەرگىزمۇ تەسادىپى ئىش ئەمەس.

بىزگە مەلۇمكى، بىر خىل سەنئەت ئورنىنىڭ خەلق ئاممىسى ئىچىدە كەڭ تارقىلىشى ۋە ئۇمۇملىشىشى ھەر خىل ئاممىلارغا باغلىق بولىدۇ. بىزنىڭچە، نەسىردىن ئەپەندى لەتىپىلىرىنىڭ بىر تاكامۇللاشقان سەنئەت تۈرى سۈپىتىدە شۇنچە ئۇزاق دەۋر ياشاپ كېلىشى ۋە كەڭ تارقىلىشقا سەۋەپ بولغان نەرسە، ئۇنىڭ بىز يۇقۇرىدا سۆزلەپ ئوتكەن ئوتكۇر سىنىپلىق ۋە خەلقچىللىقتىن ئىبارەت زور ئىجتىمائى مەزمۇنى ۋە باشقا ئالاھىدىلىكلىرىدىن تاشقىرى يەنە توۋەندىكىدەك تۆپ بەدىئى خۇسۇسىيەتلىرىمۇ ئۇنىڭ مۇھىم سەۋەپلىرىدىن بولالايدۇ.

نەسىردىن ئەپەندى لەتىپىلىرىنىڭ بەدىئى جەھەتتىكى تۆپ خۇسۇسىيەتلىرىدىن بىرى شۇكى، ئۇ كۆچلۈك مەسخىرە ۋە ئوتكۇر ھەجۋىلىك خاراكتېرىگە تولۇپ تاشقاندۇر. يەنى لەتىپىلەر ئوتكۇر ھەجۋى ۋە قىزىقارلىق يۇمۇرستىك ۋاستىلەردىن پايدىلىنىپ، بىر

تەرەپتىن ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارنىڭ ۋەكىللىرىنى قاتتىق پاش قىلغان ۋە قامچىلىغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئوز ئىچىدىكى تۆرلۈك ھادىسە ۋە قىلتاقلارنى تەنقىت قىلغان. لەتىپلەردىكى بۇ خىل ھەجۇي ۋە مەسخىرە ئۇنىڭ يېشىمىدىكى كۇلكىگە مەركەزلەشكەن. يەنى لەتىپلەردىكى تۆگۈن كوپ ھاللاردا دىگىدەك نەسىردىن ئەپەندى تەرىپىدىن جاۋاپ ياكى خۇلاسە تەرىقىسىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئەك ئاخىرقى بىر، ئىككى (ياكى ئۇنىڭدىن كوپرەك) جۇملە سوز ئارقىلىقلا يېشىلىدۇ ۋە لەتىپىنىڭ ئاخىرلاشىدۇ ــ دە، شۇ ھامان كىشىلەردە قاتتىق كۇلكە پەيدا قىلىدۇ. ھەمدە لەتىپلەر شۇ كۇلكە ئىچىدە ئوزىنىڭ يەتمەكچى بولغان مەقسىدىگە ئېرىشىدۇ. مەسىلەن:

بىر كۇنى ئەپەندىم مۇنچىغا چۈشۈپتۇ. ئۇ ئالدىراپ بارغىنىچە سۇپىدا ئولتۇرغان بىر كىشىنىڭ يېنىغا ئولتۇرۇپ يۇيۇنۇشقا باشلاپتۇ. سۇپىدا ئولتۇرغان كىشى شەھەرنىڭ ھاكىمى ئىكەن. ئەپەندىنىڭ بىھورمەتلىكىدىن ئاچچىغى كەلگەن شەھەر ھاكىمى:

ــ ھەي بىھورمەت، ئەدەپسىز، سېنىڭ ئىشەكتىن پەرقىڭ قانچىلىك زادى؟ ــ دەپتىكەن، ئەپەندى دەررۇ ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئارىلىقنى غېرىچلاپ كورۇپ:

ــ پەرق كوپ ئەمەس ئىكەن، ئارانلا ئىككى غېرىچ!ــ دەپ جاۋاپ بېرىپتۇ.

مانا بۇ لەتىپىدە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارنىڭ ۋەكىللىرىدىن بىرى بولغان شەھەر ھاكىمى قاتتىق ھەجۇي كۇلكە ئارقىلىق مەسخىرە قىلىنغان بولۇپ، بۇ ئاساسى ئىدىيە ۋە مەسخىرە كۇچ لەتىپىنىڭ ئاخىرىدىكى ئەپەندى تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان ــ «پەرق كوپ ئەمەس ئىكەن، ئارانلا ئىككى غېرىچ!»ــ دىگەن جاۋاپتىن ئىبارەت يېشىمگە مەركەزلەشكەن.

يۇقۇرىدا سوزلەپ ئوتكىنىمىزدەك لەتىپلەردىكى بۇ خىل كۇلكىنىڭ ھەجۇي خاراكتېرىمۇ يەنە ئوزىنىڭ ئوبىكتىغا قاراپ ئوخشاش بولمايدۇ. لەتىپلەردىكى بۇ خىل ھەجۇي كۇلكە ئۇنىڭ ئاساسى بەدىئى كۇچىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئەنە شۇ كۇلكە قانچە چوڭقۇر بولغانسېرى ئۇنىڭ تېغ ئوچى شۇنچە ئوتكۇر بولىدۇ، ئېرىشكەن ئۇنىمىمۇ زور بولىدۇ. لەتىپلەر قارىماققا تۇرمۇشتىكى ئەرزىمەس ئىشلارنى ئوز ئىچىگە ئالغاندەك، ھەم ئاغىلاشقىمۇ كۇلكىلىكلا بىر نەرسىدەك تۇيۇلغان بىلەن ئۇنىڭ ئىچىگە يۇشۇرۇنغان ئىجتىمائى مەزمۇن ناھايىتى كەڭ ۋە چوڭقۇردۇر. مۇنداقچە ئېيتقاندا، لەتىپلەردىكى ھەجۇي كۇلكە ئۇنىڭ تاشقى قېپى بولسا، ئۇ ئوز ئىچىگە ئالغان ئىجتىمائى مەزمۇن ئۇنىڭ مېغىزىدۇر. دىمەك لەتىپلەر ئوز رولىنى جارى قىلدۇرقا ئەنە شۇنداق ھەجۇي كۇلكىنى ئوزىگە ۋاستە قىلغاندۇر.

نەسىردىن ئەپەندى لەتىپلىرى يەنە تۇزۇلۇش جەھەتتىن ئاددى ۋە شۇنچە ئىخچام بولۇشىغا قارىماي يارقىن ئوبرازچانلىققا ئىگە بولۇپ، ئۇنىڭدا جانلىق، كونكرېت ۋە مۇكەممەل بەدىئى ئوبرازلار يارىتىلغان. ئۇ خەلقىمىزنىڭ يۇكسەك بەدىئى تەسەۋۋۇرى

ۋە تەپەككۇرىنىڭ جەۋھىرى بولغىنى ئۇچۇن ھەرقانداق كىشىدە روشەن ئىستىتىك تۇيغۇ پەيدا قىلالايدۇ. ھەممىزگە مەلۇم، لەتىپىلەردىكى ئاساسى باش قەھرىمان نەسىردىن ئەپەندى بولۇپ، لەتىپىلا بولىدىكەن، ھامان بۇ ئاجايىپ خىسلەتكە ئىگە ئوبراز مەيدانغا چىقىدۇ. ئۇنىڭ خاراكتىرى ناھايىتى ئېنىق بولۇپ، ھەم ئومۇملىققا، ھەم روشەن ئىندىۋىدۇئاللىققا ئىگە. ئۇ ئەقىللىق، تەدبىرلىك، قەيسەر، ھەزىلكەشچى، ئۇمىتۋار، ئاقكوڭۇل ھەم خوشچاقچاق كىشى، ئۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ يارلىق ئالىجاناپ خىسلەتلىرىنى بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ ئوزىگە خاس مىللى خاراكتىرى ۋە پىسخىكىسىنى ئوزىگە يۇقىتان يۇكسەك بەدىئى ئوبرازدۇر. شۇڭا مىللىلاشتان بىر تىپىك مۇھىت ئىچىدە، ئۇنىڭ نامى ئەقىللىق زېرەكلىكنىڭ ۋە يۇمۇرلۇقنىڭ سىمۋولى بولۇپ قالغان. ئومۇمەن ئېيتقاندا، نەسىردىن ئەپەندى ھەرقاچان ۋە ھەممىلا يەردە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى ھوكۇمران سىنىپلار ۋە ئۇلارنىڭ زۇلمىغا قارشى باتۇرلارچە كۇرەشكە ئاتلانغان، ھەمدە ئېزىلگۇچى، جاپاكەش خەلقىمىزگە ھېسداشلىق قىلىپ، ئۇلارنى كۇرەشكە ئۇندەيدىغان قەيسەر كىشىلەرنىڭ مۇنەۋۋەر ۋەكىلىدۇر.

لەتىپىلەرنىڭ زور كوپچىلىگىدە، بولۇپمۇ سىنىپى خاراكتىرى كۈچلۈك بولغان لەتىپىلەردە ئەپەندىگە قارىمۇ - قارشى ھالدىكى يەنە بىر پىرسۇناژمۇ مەيدانغا چىقىپ، قارىمۇ - قارشى ئىككى پىرسۇناژ ئوبرازى بىرگە يارىتىلغان. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار، يەنى ئەمگەكچى خەلقتە ۋەكىللىك قىلغۇچى ئىجابى شەخس نەسىردىن ئەپەندى ئوبرازى بىلەن ھوكۇمران تەبىقىلەرنىڭ ۋەكىلى بولغان سەلبى شەخسلەر ـــ بايلار، ئەمەلدارلار ئوزئارا روشەن سىنىپىي قارشىتۇرما بولۇپ، ئوزئارا گەۋدىلەندۇرۇلۇپ، قارىمۇ - قارشى سىنىپىنىڭ ۋەكىلى بولغان بۇ ئىككى خىل شەخسلەرنىڭ خۇسۇسىيەت ئالاھىدىلىكلىرى، ئوزىگە خاس ئىندىۋىدۇئال خاراكتىرى ئىنتايىن روشەن ئىپادىلەنگەن. لەتىپىلەردە ئوبرازلارنىڭ خاراكتىرىنى ئېچىپ بېرىشتە يەنە، بىماشقا ئىپتىك ئەسەرلەرگە ئوخشاش پىرسۇناژلارنى مۇرەككەپ ۋەقە ئىچىگە قويۇپ، ئۇنىڭ قىياپىتى، ھەركىتى ۋە ئىچكى دۇنياسىنى ئىنچىكە تەسۋىرلەش ۋە بايان قىلىشتا ئوخشاش ئۇسۇللارغا تايانماستىن، ئاساسەن پىرسۇناژلارنىڭ دىئالوگلىرى (قىسمەن مونولوگ) ئارقىلىق ئېچىپ بېرىلگەن. بىز لەتىپىلەردىكى پىرسۇناژلارنىڭ خاراكتىرىنى ئومۇمەن ئۇنىڭ تىلىغا، يەنى قانداق ئۇسۇلدا سوزلەيدىغانلىغى ۋە نېمىلەرنى سوزلەيدىغانلىغىغا قاراپ چۈشىنىپ ئالىمىز. دېمەك لەتىپىلەردىكى ئوبرازلار ئارتۇقچە بايان ۋە تەسۋىرلەردىن (شارائىت، مەنزىرە، قىياپەت ۋە ھەركەت تەسۋىرلىرىدىن) خالى بولۇپ، ئۇ ئوبرازلىق تەپەككۇر بىلەن لوگىك تەپەككۇرنىڭ ئوزئارا زىچ بىرلىشىشىدىن پەيدا بولغان ئەقلى كۇچنىڭ ياردىمىدىن بارلىققا كەلگەن. لەتىپىلەر ماتىرىيالىنى شۇ ئوبراز يارىتىش خۇسۇسىيەتلىرى جەھەتتىن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى ھەرقانداق ژانىرلاردىن روشەن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ.

نەسىردىن ئەپەندى لەتىپىلىرىنىڭ تىل جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرىمۇ دىققەت

قىلىشقا ئەرزىيدۇ. ئۇنىڭ تىلى ئوتكۇر، توغرا، ئېنىق ۋە ئىخچام بولۇپ، ئاز سوز بىلەن مول پەلسەپىۋى داۋاللارغا ئىگە چوڭقۇر ئىدىيىۋى مەزمۇننى ئىپادىلىگەن. لەتىپە-لەردە بۇنداق چوڭقۇر ئىدىيە ۋە مەزمۇنلارنى ئىپادىلەپ تۇرغۇچى ئوتكۇر سوزلەر ئاساسەن پىرسۇناژ تىلىغا مەركەزلەشكەن بولۇپ، بۇ خىل تىل لەتىپىلەرنىڭ ئوزى ئىپادىلىمەكچى بولغان ئىدىيىۋى مەزمۇننىڭ تەلۇنگە ۋە پىرسۇناژلارنىڭ خاراكتېرىگە ناھايىتى ماس كەلگەن، ئۇنىڭدىكى پىكىرلەر ۋە ئوبرازلار كىشىگە ئېنىق چۈشەنچە بېرەلەيدۇ. كىشىلەر ئادەتتە ھەر بىر لەتىپىنى ئوقۇغان ياكى ئاڭلىغاندا ھەرگىز تېتىقە-سىزلىق ياكى كونىلىق ھىس قىلمايدۇ. نەسىردىن ئەپەندى لەتىپىلىرىدە ئۇيغۇر تىلىنىڭ مىللى ئەنئەنىۋى جۈملە شەكلى بولغان قىستا، يەنى ئاددى جۈملىلەر مۇھىم ئورۇن ئۇتقان بولۇپ، ئاڭلاشقا يېقىملىق، ئوقۇشقا راۋان، ئىغىزغا ئاسان چۈشۈپ بېرىدۇ، ئوڭاي ئەستە قالىدۇ. لەتىپىلەردە يەنە تىلىمىزدىكى ئومۇنىم سوزلەردىن، سوزلەرنىڭ كوپ مەنىلىكلىگى ۋە ماسلىشىچانلىغى قاتارلىق ئورلۇك ئالاھىدىلىكلىرىدىن ماھىرلىق بىلەن پايدىلىنىپ، ئۇلارنى ئىدىيىۋى مەزمۇننى ئىپادىلەشكە تېگىشلىك خىزمەت قىلدۇرغان.

نەسىردىن ئەپەندى لەتىپىلىرىنىڭ تىل جەھەتتىكى مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرىدىن يەنە بىرى شۇكى، ئۇنىڭ تىلى كۆچلۈك ئامىمباپلىقتا ئىگە. ئۇنىڭدا خەلقىمىزنىڭ جانلىق تىلى ئاساسىدا پىششىقلاپ ئىشلەنگەن ئەدەبىي تىل قوللىنىلغان بولۇپ، ئەدەبىيلەرنىڭ ئەسەرلىرىدە ئىشلىتىلگەن تىل بىلەن روشەن پەرق قىلىدۇ. ئۇنىڭدا ئەدەبىيلەرنىڭ ئەسەر-لىرىدىكىدەك مۇرەككەپ، ھەشەمەتلىك سوز ئىبارىلەر ۋە جۈملىلەر ئاسان ئۇچرىمايدۇ. شۇڭا ئۇنىڭ تىلىنى ئادەتتىكى ھەر قانداق كىشىلەر دىگىدەك چۈشىنەلەيدۇ ۋە بەكمۇ ياقتۇرىدۇ. مانا بۇ خىل ئەھۋالمۇ لەتىپىلەرنىڭ خەلق ئىچىدە كەڭ تارقىلىش ۋە چوڭقۇر يىلتىز تارتىشىغا سەۋەپ بولغان مۇھىم ئامىللارنىڭ بىرى ھىساپلىنىدۇ.

لەتىپىلەرنىڭ تىلى يەنە كۆچلۈك ھەجۋىلىك، قىزىقارلىق ۋە يومۇرلۇق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە. ئۇنىڭدىكى ئاساسى پىرسۇناژ نەسىردىن ئەپەندىنىڭ تىلى بۇ جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكنى روشەن ئىپادىلەپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭ تىلى كۆچلۈك ئىندىۋىدۇئاللىقتا ئىگە بولۇپ، ئوز خاراكتېرىگە ناھايىتى ماس كەلگەن. ئۇنىڭ تىلىدا ئوتكۇر، قىزىقارلىق، كۆلكىلىك بولغان ئاجايىپ سوزلەر دائىم ئۇزۇلمەي جارانگلاپ تۇرىدۇ. ھەتتا لەتىپىلەر-دىكى ھەر بىر سوز ۋە جۈملىلەرمۇ دىگىدەكلا ئەپەندىنىڭ ھەجۋى كۆلكىسى، مەسخىرىسى ۋە كۆچلۈك مۇھەببەت - نەپرىتى بىلەن تولغان.

ئەپەندى لەتىپىلىرى يەنە قويۇق مىللى پۇراقتا ئىگە. يەنى ئۇ مىللى ئۇرۇمۇش مۇھىتىدا مەيدانغا كېلىپ، روشەن مىللى ئالاھىدىلىكنى شەكىللەندۈرگەن. ئەدەبىياتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگى ئۇنىڭ مىللى ئۇسلۇبىدىن شەكىللەنگەن بولۇپ، مىللى ئۇسلۇپ ۋە مىللى ئالاھىدىلىكنىڭ روشەن ياكى تۇتۇق بولۇشى ئەدەبىياتنىڭ مىللى شەكلىدە ئالاھىدە كوزگە چىلىقىدۇ. نەسىردىن ئەپەندى لەتىپىلىرى ئۇزاق دەۋرلەردىن بۇيان، خەلقىمىزنىڭ

سەنئەت ئىجادىيەت پائالىيىتى جەريانىدا قايتا-قايتا تاۋلانغان ۋە تاللانغان، كوپ قېتىملىق ئەملىيەتنىڭ سىنىغىدىن ئوتكەن مۇكەممەل ئەنئەنىۋى شەكىلگە ئىگە. ئۇ گەرچە مەلۇم بىر تارىخى دەۋردىكى ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان زور ئىجتىمائى ۋەقەلەرنى كۆتىرىپ چىقمىسىمۇ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ھەر دائىم ھەمرا بولۇپ، ئۇلارنىڭ تۇرلۇك ئارزۇ-ئارمانلىرىنى دەل ۋاقتىدا تونۇرا ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلىدى. شۇڭا خەلق ئوزلىرىنىڭ ئەنە شۇنداق ھەجۋى خاراكتېرى كۈچلۈك بولغان، مۇكەممەل ئەنئەنىۋى بەدىئى شەكىلگە ئىگە ئەسەرلىرىنى «نەسىردىن ئەپەندى لەتىپىلىرى» دەپ ئاتاپ، ئۇنى بىر خىل قىلىپلاشقان مىللى سەنئەت ئۇسلۇبى قىلدى.

نەسىردىن ئەپەندى لەتىپىلىرىنىڭ شەكلى ئىخچام، ۋەقەلىگى ئاددى، قۇرۇلمىسى چاققان بولۇپ، ئومۇملاشتۇرۇش كۈچى ئالاھىدە كۈچلۈك. مەركىزى ئىدىيىنى ئىپادىلەشكە ۋە ئوبرازلارغا مۇناسىۋەتسىز بولغان بارلىق تەرەپلەر نەزەردىن ساقىت قىلىنغان. گەپ ئەگىتىلىپ ئولتۇرماستىن، بىكىرلەر دەل ئوتتۇرىغا قويۇلغان. يېپ ئۇچى ئىنىق بولۇپ، ئاق كۆڭۈللۈك ۋە رەزىللىك، ياخشىلىق ۋە يامانلىق، راستچىللىق ۋە ساختىلىق، گۈزەللىك ۋە خۇنۇكلۇك، لەتىپىلەردە ناھايىتى روشەن ئىپادىلەنگەن. زور كوپ ساندىكى لەتىپىلەردە ئەپەندىنى ئوز ئىچىگە ئالغان ھالدا پەقەت ئىككىلا پېرسۇناژ تەسۋىرلىنىپ، بايان قىلىنغان، ۋەقەمۇ پەقەت بىرلا ۋەقەدىن تەركىپ تاپقان. سانسىزلىغان لەتىپىلەرنىڭ ھەر بىرى ۋەقەلىك ۋە رەت تەرتىۋى جەھەتتە ئوز ئالدىغا مۇستەقىللىققا ئىگە بولۇپ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا مۇھىم باغلىنىش بولمايدۇ. ئەمما ئۇلاردا ئىپادىلەنگەن بىر خىل مەركىزى ئىدىيە ۋە ئوبرازلارنىڭ خاراكتېرى يەنە ھەر بىر لەتىپىگە ئوخشاش سىڭگەن. شۇڭا ئەملىيەتتە ئۇلار ھەم ئوزئارا زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، بىر پۈتۈنلۈككە ئىگىدۇر.

نەسىردىن ئەپەندى لەتىپىلىرىدە رىيال تۇرمۇش قارىسىغلا كوچۇرۇپ كېلىنگەن بولماستىن، يۇكسەك بەدىئى تەسەۋۋۇر ۋە تەپەككۇرنىڭ كۈچىگە تايىنىپ، ئەپچىل بەدىئى توقۇلما ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرۈلۈپ، ئۇنىڭدىكى ھەر خىل زىددىيەتلەر، توقۇنۇشلار تېخىمۇ يىغىنچاق ۋە ئوتكۈر ھالدا چىنلىق بىلەن ئىپادىلەنگەن. شۇ ئارقىلىق شەيئىلەرنىڭ ماھىيىتى مەلۇم دەرىجىدە ئېچىپ كورسىتىلىپ، لەتىپە ئاپتورلىرى ھىساپلانغان ئەمگەكچى خەلقنىڭ ھىسسىياتى ۋە ئارزۇسى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. مەسىلەن: لەتىپىلەرنىڭ بەزىلىرىدىكى نەسىردىن ئەپەندى بىلەن پادىشا توغرىسىدىكى بىرمۇنچە ئەھۋاللارنىڭ رىيال تۇرمۇشتا بولۇشى مۇمكىن بولمىسىمۇ، ئەمما لەتىپىلەرنى تۇزگۈچىلەر ۋەقەلىكنى ئەنە شۇنداق توقۇپ چىقىپ، شەخسلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئورۇنلاشتۇرۇپ، نەسىردىن ئەپەندىدىن ئىبارەت بۇ ئاددى، يوقسۇل كىشىنى دائىم پادىشانىڭ ئالدىدا پەيدا قىلىدۇ. ئۇ ئوزىنىڭ ئەقىل-پاراسىتىنى ئىشقا سېلىپ، شۇنچە زوراۋان، ئەكسىيەتچى ھوكۇمراننىمۇ ئۇنىڭ كوز ئالدىدىلا قاتتىق مەسخىرە قىلىپ، ئۇنى بويسۇندۇرالايدۇ. لېكىن كىشىلەر

ئادەتتە بۇ خىل لەتىپلەرنى ئاڭلىغاندا ھېچقانداق سۈنئىلىك ھىس قىلمايدۇ. لەتىپلەر ئەنە شۇنداق مۇۋاپىق بەدىئى توقۇلمىغا تايىنىپ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ چىن قەلبىدىكىنى ئىزھار قىلغاچقا، ئۇ ئاڭلىغۇچىلار ئارىسىدا كۈچلۈك مۇھەببەت ۋە نەپرەت تۇيغۇسىنى ۋە ئىورتاق ھىسىياتنى قوزغايدۇ. دىمەك لەتىپلەر ئۇرمۇشنى چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرگەنلىگى ۋە ھايات رومانتىكىسى ئارقىلىق يۈكسەك غايىۋىلىككە ئىگە بولغانلىغى ئۈچۈن، ئۇ كەڭ خەلق ئاممىسى ئىچىدە چوڭقۇر يىلتىز تارتقان.

بۇ يەردە يەنە شۇنىمۇ ئېيتىپ ئوتۇشكە توغرا كېلىدۇكى، نەسىردىن ئەپەندى لەتىپىلىرىنىڭ ئىلھامى ۋە تۇرتكىسى ئاستىدا، ئۇنىڭ تەركىۋى قىسمى سۈپىتىدە يەنە مولا زەيدىن ۋە سەلەي چاقچاق لەتىپىلىرىمۇ بارلىققا كېلىپ، ئۇيغۇر خەلق لەتىپە ئەدەبىياتىنى يەنىمۇ كوپ رەڭگا - رەڭ گۈللەر بىلەن بېزىدى.

فېئودال ھوكۇمران سىنىپلارنىڭ ئىچكى زىددىيىتى يۇقۇرى پەللىگە يېتىپ، قالايمىقان ئىچكى ئۇرۇشلار نەتىجىسىدە چىرىك فېئودالىق تۈزۈم زاۋاللىققا يۈز تۇتقان خەلق ئامما سىنىڭ چەك خانداڭلىغى ھاكىمىيەتنىڭ ھوكۇمرانلىغىغا قارشى ئازاتلىق كۈرەشلىرى كەڭ تۈردە ئەۋج ئالغان 19 - ئەسىردىكى تارىخى رىياللىق مولا زەيدىن ۋە سەلەي چاقچاق لەتىپىلىرىنىڭ پەيدا بولۇشىدىكى ئىجتىمائى ئاساستىن ئىبارەت.

مولا زەيدىن بىلەن سەلەي چاقچاق رىيال تارىخى شەخسلەر بولۇپ، مولازەيدىن 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا پىچانىڭ لۇكچۈن دېگەن يېرىدە ئوتكەن مەشھۇر خەلق لەتىپىچىسى. ئۇنىڭ لەتىپىلىرى قويۇق يەرلىك تۈسكە ئىگە. بولۇپمۇ لۇكچۈن ۋاڭى بىلەن ئەمگەكچى خەلق ئوتتۇرىسىدىكى سىنىپى مۇناسىۋەتلەر مولازەيدىن لەتىپىلىرىنىڭ ئاساسى گەۋدىسىنى تەشكىل قىلغان.

مەسىلەن:

(1) لوكچۈن ۋاڭى خەلقنى ئوزۇگە رام قىلىش ئۈچۈن خەلقتە زىيادە بەرمەكچى بولدى. بۇ زىيادەتكە مولازەيدىنمۇ تەكلىپ قىلىندى. زىيادەتنىڭ ئەرتىسى مولا زەيدىنىڭ بەدىنى قىزىپ ئاغرىپ قالدى. بىر دوستى يوقلاپ كېلىپ:

— نېمە بولدىلا مولازەيدىن؟ — دەپ ئەھۋال سورىدى. مولازەيدىن:

— ھالال قېنىمغا تۇنۇگۈن قوشۇلغان ھارام قان سىڭمىدى، دەپ جاۋاپ بەردى.»

بىر كۈنى ۋاڭ مولازەيدىندىن سوراپتۇ:

— نېمە ئۈچۈن ئاي ھەر دائىم بولۇت ئاستىغا يوشۇرۇنۇۋالىدۇ؟ نېمە ئۈچۈن كۈن ھەر كۈنى تاغنىڭ ئارقىسىغا كىرىپ كېتىدۇ؟

مولازەيدىن جاۋاپ بېرىپ:

— ئاخشىمى يوقسۇللارنىڭ بالىلىرى «ئانا نان، ئانا نان!» دەپ زارلايدۇ. ئاي بالىلارنىڭ بۇ مۇڭلۇق زارىنى ئاڭلاپ خىجىللىقتىن ئوزىنى بولۇت ئارىسىغا يوشۇرىۋالىدۇ.

كۈندۈزلىرى بولسا كۈن چاكارلارنىڭ چىلىق ـ چىلىق تەرلەپ ئىسسىق ئازاۋدىدىن نەپسى بوغۇلۇپ كېتىۋاتقانلىغىنى كۆرىدۇ. كۈن ئۇلارغا ھىسداشلىق قىلىپ، دائىم تاغنىڭ ئارقىسىغا يوشۇرۇنۇپ تۇرۇشقا مەجبۇر بولىدۇ، ــ دەپ جاۋاپ بېرىپتۇ.

موللازەيدىن لەتىپلىرى ئەنە شۇنداق روشەن ئىجتىمائى خاھىشقا ئىگە.

1816-يىلى سەلەي چاقچاق 19 ـ ئەسىردە قەشقەر كونا شەھەرنىڭ ئوپال رايونىدا ياشاپ ئوتكەن رىيال خەلق لەتىپچىسى بولۇپ، ئۇ ئۆز ئىۋىردە خېلى كوپ لەتىپلەرنى ئىجات قىلغان. ئۇ سوز قىلىشتا تاپانچىدەك چاقچاق بولغاچقا، «سەلەي چاقچاق» دەپ نام ئالغان. سەلەي چاقچاق لەتىپلىرىنىڭ قويۇق يەرلىك تۇسكە ئىگە بولۇپ، ئاساسەن ئوزۇنىڭ بېشىدىن ئوتكەن رىيال تۇرمۇش سەرگۈزەشتىلىرى ئۇستىگە قورۇلغان. ئۇ ئوتكۇر تەللىق، ھازىر جاۋاپ، پاراسەتلىك كىشى بولۇپ، چوڭ سورۇنلاردا يۇزمۇ ـ يۈز تۇرۇپ، چىڭ خاندانلىغى ھاكىمىيىتىنىڭ قول چوماقلىرى بولغان ئەمەلدار، بەگلەرنىڭ يىرگىنىشلىك ئەپتى ـ بەشىرىسىنى ئېچىپ تاشلاشقا جۈرئەت قىلالىغان. ئۇنىڭ لەتىپلىرىنىڭ ئالاھىدىلىگى شۇكى، ئۇنىڭدا سوز ئارقىلىق ھەجۋى كۈلكە پەيدا قىلىشتىن كۆرە، كوپرەك ھەركەت ئارقىلىق كۈلكە پەيدا قىلىپ، ھاكىم، ئەمەلدارلارنى ھەجۋى قىلىپ ئاستىغا ئېلىش ئاساسى ئورۇندا تۇرىدۇ. مەسىلەن:

(1) بىر كۈنى زوھۇرىدىن ھاكىم خوتۇنلىرى ئۇستىدە شىكايەت قىلىپ:

ــ سەلەي، دۇنيادا مېنىڭ خوتۇنۇمدىن ئارتۇق سوغۇق نەرسە تېپىلمايدۇ، ــ دەپتۇ.

ــ شۇنداق تەخسىر، ــ دەپ ئۇنىڭ سوزىنى تەستىقلاپتۇ، سەلەي چاقچاق.

تومۇز كۈنلىرىنىڭ بىرىدە زوھۇردىن ھاكىم يۇرت موتەۋەرلىرىنى كاتتا زىياپەتكە چاقىرىپتۇ. مېھمانلار ئىسسىق تەپتىدە تەلەپ كېتىپ:

ــ ۋاي ھاكىم، بەك ئۇسساپ كەتتۇق. ئەۋۋەل بىزگە ئەڭ سوغاق نەرسە ئىلتىپات قىلسىلا، ــ دەپ تەلەپ قىلىشىپتۇ.

ــ ھەي سەلەي! ــ دەپ چاقىرىپتۇ ھاكىم ــ ماڭ ئاشخانىغا يۈگەر، مېھمانلار ئۈچۈن سوغۇق نەرسە ئېلىپ چىق.

خوپ! دەپتۇ سەلەي چاقچاق، يۈگرەپ چىقىپ كېتىپ كوڭلىگە بىر نەرسىنى پۈكۈپ تۇ، ۋە يەنە قايتىپ كىرىپ:

ــ تەخسىر، دۇنيا بويىچە ئەڭ سوغۇق بىر نەرسە يادىمغا كېلىپ قالدى. شۇنى ئەكىرسەم بولامدۇ؟ ــ دەپ سوراپتۇ.

ــ ئەقلىگە بارىكاللا! چاپسان ئەكىر، ــ دەپتۇ ھاكىم، مېھمانلار ئالدىدا راسا كېرىلىپ.

شۇ ئەسنادا سەلەي چاقچاق مېھمانلارنىڭ ئالدىغا ئۇنىمىغانىغا قويماي ھاكىمنىڭ چوڭ خوتۇنىنى سورەپ كىرىپتۇ.

(2) «بر كۈنى ئامبال ئىچ پۇشقىنى چىقىرىش ئۈچۈن سەلەي چاققانىنى ئويىغا چاقىرىپتۇ. سەلەي چاققان بوسۇغىدىن ئاتلىشىغا ئامبالنىڭ كارۋىتى ئاستىدا ياتقان بىر ئىشىت قاۋغان بويى كېلىپ سەلەي چاققانىنىڭ پۇتىغا ئېسىلىپتۇ. سەلەي چاققانلىق بىلەن ئۆتۈپ كېتىشقا راسا كىلىشتۈرۈپ بىر تەپكەن ئىكەن، ئىت يۇمۇلغان پېتى كارۋاتنىڭ ئاستىغا كىرىپ غىڭ قىلالماي قاپتۇ.

ــ ھەي ئەدەپسىز، سېنى سەلەي دەپ قويساق نىمانچە يوغۇناپ كەتتىڭ، ــ دەپتۇ ئامبال ئاچچىغلىنىپ، ــ يۈز خاتىرە يوقمۇ، سەن زادى ھېچكىمدىن قورقمامسەن؟!

ــ قورقمەن، ــ دەپتۇ سەلەي چاققان. شۇنىڭ بىلەن دەررۇ تالاش ـ تارتىش باشلىنىپتۇ.

ــ كىمدىن قورقمەن؟

ــ پاششاپتىن.

ــ پاششاپ كىمدىن قورقىدۇ؟

ــ بەگدىن.

ــ بەگ كىمدىن قورقىدۇ؟

ــ ئامبالدىن.

ــ ئامبال كىمدىن قورقىدۇ؟

ــ ۋاڭدىن.

ــ ۋاڭ كىمدىن قورقىدۇ؟

ــ خاندىن.

ئامبال قىزىپ كېتىپ يەنە سوراپتۇ:

ــ خان كىمدىن قورقىدۇ؟

ــ تەي ـ تەي خېنىمدىن.

ــ تەي ـ تەي كىمدىن قورقىدۇ؟

ــ بوراندىن.

ــ بوران نىمدىن قورقىدۇ؟

ــ ئەسكى تامدىن.

ــ ئەسكى تام نىمدىن قورقىدۇ؟

ــ چاشقاندىن.

ــ چاشقان نىمدىن قورقىدۇ؟

ــ مۇشۇكتىن.

ــ مۇشۇك نىمدىن قورقىدۇ؟

ــ ئىتتىن.

ــ ئىت نىمدىن قورقىدۇ؟

گەپ شۇ يەرگە كەلگەندە سەلەي چاقتان ئالدىرماي بۇرتىنى تولغاپ قويۇپ:

ــ ئىت مەندىن قورقمىدۇ، ــ دەپ كارۋات ئاستىنى كورسۇتۇپتۇ.

يۇقۇرقى لەتىپلەردە ئەمگەكچى خەلقنىڭ دانالىغى، يۇكسەك ئەقىل ـ پاراسەت ئىگىسى ئىكەنلىگى، ئۇلار ئۇزلىرىنىڭ زىرەكلىگى بىلەن ھوكۇمران كۇچلەر ئۇستىدىن ھامان غالىپ كىلىدىغانلىغى كورسىتىلىدۇ.

قىسقىسى، موللا زەيدىن ياكى سەلەي چاقتان بولسۇن، ئۇلار ھەر قاچان ئەمگەكچىلەر ئاممىسىنىڭ چەكسىز كۇچ ـ قۇۋۋىتىنى ۋە يۇكسەك ئەقىل ـ پاراسىتىنى ئۇزىگە مۇجەسسەملەشتۇرگەن غالىپ قەھرىمانلاردۇر. ئۇيغۇر ئىجتىمائى مۇھىتىدا ۋە باي سەنئەت زىمىنىدا تورەلگەن رىيال خەلق سەنئەتكارلىرىدۇر.

مەيلى قانداقلا بولمىسۇن، موللا زەيدىن ۋە سەلەي چاقتان لەتىپلىرىمۇ نەسىردىن ئەپەندى لەتىپلىرىنىڭ بىر تەرىكۇي قىسمى ۋە داۋامى سۇپىتىدە، مەزمۇن جەھەتتىكى جەڭگىۋارلىغى، ئۇز دەۋرىدىكى تارىخى رىياللىق بىلەن زىچ باغلىنىشلىغى، مىللى ۋە يەرلىك تۇسنىڭ قويۇق بولۇشى قاتارلىق خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان خەلق ئاممىسىنىڭ كۇندىلىك پائالىيەتلىرىگە ھەمرا بولۇپ، ئۇلارنىڭ ياخشى كورىشىگە مۇيەسسەر بولدى، ھەمدە ئۇلار بىلەن داۋاملىق بىرگە ياشاپ كەلدى ۋە كەلمەكتە.

لېكىن بىز يەنە شۇ نەرسىنىمۇ سەگەكلىك بىلەن كورۇشىمىز كېرەككى، نەسىردىن ئەپەندى لەتىپلىرى ئۇزۇن مۇددەت ھوكۇم سۇرۇپ كەلگەن فېئودالىزىمدىن ئىبارەت سىنىپىي جەمىيەتنىڭ مەھسۇلى بولغاچقا، ئۇ بەلگىلىك سىنىپىي ۋە تارىخىي چەكلىمىلىكتىن خالى بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. بەزى لەتىپلەرنىڭ مەزمۇنىدا ئوتمۇشتىكە ھوكۇمران ئورۇندا تۇرغۇچى فېئودالىزىم ئىدىئولوگىيىسىنىڭ ساغلام بولمىغان ئىدىيىۋى خاھىشلىرىمۇ ئاربلىشىپ قالغان. شۇڭا بىز ناچار ئىدىيىلەر ئاربلىشىپ قالغان بۇنداق لەتىپلەرگە ئالۋەتتە تارىخىي ماتېرىيالىزىملىق نۇقتىسىنەزەر بويىچە مۇئامىلە قىلىشىمىز، ھوكۇمران سىنىپلارنىڭ بۇ خىل چىرىك نەرسىلىرىنى ئەمگەكچى خەلقنىڭ دىموكراتىيەۋىلىگى ۋە ئىنقىلابىيلىغى بولغان لەتىپلەردىن قاتتىق پەرقلەندۇرىشىمىز لازىم.

ئومۇمەن لەتىپلەر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئىچىدە قوشاقلاردىن قالسا تۇختاۋسىز تەرەققى قىلىپ ۋە تېخىمۇ قويۇق ئىجتىمائى تۇسكە ئىگە بولۇپ كېلىۋاتقان مۇھىم ژانىرلارنىڭ بىرسىدۇر. بىزگە مەلۇمكى، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى رېئاليەت، ئەپسانە قاتارلىق بەزى ژانىرلار ھازىرقى دەۋر نۇقتىسىدىن ئالغاندا، ئۇزۇنىڭ ئىجتىمائى ئورنىنى تەدرىجى ئاجىزلاشتۇرۇپ بارماقتا. ئەمما لەتىپلەر پەيدا بولۇش تارىخى جەھەتتە گەرچە رىئاليەت ۋە ئەپسانىلاردەك ئۇزۇن بولمىسىمۇ، ئىجتىمائى قىممىتى جەھەتتە كۇندىن ـ كۇنگە تېخىمۇ زور ئەھمىيەتكە ئىگە بولماقتا. ئۇ دەۋرلەرنىڭ ئوتمۇشى بىلەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھەر قايسى تارىخىي دەۋرلەردە ئۇز بېشىدىن كوچۇرگەن تۇرمۇش سەرگۇزەشتىلىرىنى، ئورپ ـ ئادەتنى ۋە ئىجتىمائى ـ تارىخىي ۋەقەلىكلىرىنى ئۇزىگە سىڭدۇرۇپ، داۋاملىق تۇردە بېيىـ

ماقتا ۋە مۇكەممەللىشىپ بارماقتا. ئۇ يازما ئەدەبىياتقا پەيدىن-پەي سىڭىپ كىرىپ، يازما ئەدەبىياتىمىزدىكى ساتىرا ۋە يۇمۇر ژانىرلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا غايەت زور تەسىر كۆرسەتمەكتە. شۇنداقلا ھەر قايسى دەۋرلەرگە خاس بولغان يېڭىچە مەزمۇندىكى لەتىپىلەر بارلىققا كېلىپ، ئۇزىنىڭ جەڭگىۋارلىق رولىنى تېخىمۇ نامايەن قىلماقتا. بولۇپمۇ يېقىنقى يىللاردىن بۇيان جەمئىيىتىمىزدىكى قالاق ئادەتلەر، ناچار ئىستىل، ناچار ئەخلاق ۋە كەيپىياتلارنى قاتتىق تەنقىت قىلىدىغان، زور ئىجتىمائى مەزمۇنغا ئىگە يېڭى-يېڭى لەتىپىلەرنىڭ بارلىققا كېلىشى بۇ نۇقتىنى تولۇق ئىسپاتلايدۇ. مەسىلەن:

مەدىنىيەت ئىنقىلابىدا ئەپەندىم بىلەن بىرگە تارتىپ چىقىرىلغان ئاغىنىسى:

— ئەپەندىم، ماگىزىندىن قارا يېپ ئالاي دېسەم ناھايىتى قىس بولۇپ كەتتى. قارا يېپ تاپقىلى بولارمۇ؟ — دەپ سوراپتۇ. ئەپەندىم ئۇنىڭ غولىنى قېقىپ تۇرۇپ:

— بەللى ئاغىنە، ئويۇقلىرىدە سىلەردەك قارا يېپ تۇرۇپ، ماگىزىندىن ئىزدىگۈدەك ئەمەس، — دەپتۇ.

لەتىپىلەر ھازىرقى ۋاقىتتا مەملىكىتىمىزدىكى خەلقنىڭ ۋە باشقا ھەر مىللەت خەلقلىرى ئەدەبىياتىغىمۇ بەلگىلىك تەسىر كۆرسەتكەن، ئۇلارغىمۇ ئۆزلىشىشكە باشلىمىدى، ھەم شۇ خەلقلەر ئارىسىدىكى كەڭ كىتابخانلارنىڭمۇ ئومۇمىيۈزلۈك قارشى ئېلىشىغا ۋە قىزغىن سۆيۈشىگە سازاۋەر بولماقتا. كوپلىگەن خەلقنىڭ يازغۇچىلار «نەسىردىن ئەپەندى لەتىپىلىرى» دىن ئىبارەت بۇ بىر قېلىپلاشقان، مۇستەقىل مىللى ئۇسلۇبقا ئىگە ھەجۋى سەنئەت شەكلىدىن بىۋاستە ئۆزۈقلىنىپ ۋە ئۇنىڭدىن ئۈلگە ئېلىپ، خەلقنىڭ تۇرمۇشىنى ماتېرىيال قىلىپ، خەلقنىڭ ئورتاق ئارزۇسىغا خاس مەزمۇننى ئىپادىلەيدىغان «ئەپەندى لەتىپىلىرى»نى ئىجات قىلماقتا. قىسقىسى خەلق ياخشى كۆرىدىغان بۇ ژانىر يېڭى دەۋردە تېخىمۇ زور ھاياتى كۈچكە ئىگىدۇر.

تارىخنى ئۇزۇپ قويغىلى بولمىغاندەك، ئەنە شۇ ئۇزاق تارىخىي رىيالىلىقنىڭ بەدىئى ئىنكاسى بولغان نەسىردىن ئەپەندى لەتىپىلىرىنىڭ ئۇزۇلمەس دولقۇنى بولۇپ كېلىۋاتقان سەنئەت تىرادىتسىيىسىنى ئۇزۇپ قويغىلى تېخىمۇ بولمايدۇ. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھول مەنىۋى دۇنياسىدا ئىجات ئېتىلگەن نەسىردىن ئەپەندى ئوبرازى نەچچە ئەسىرلەردىن بېرى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھاياتى، كۈرىشى، ئارزۇ ۋە غايىلىرىنى جانلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ كەلگەن بولسا، بۈگۈنكى دەۋرىمىزنىڭ سەنئەت ئەمەلىيتىمۇ شۇ نەرسىنى تولۇق ئىسپاتلاپ تۇرۇپتىكى، ئۇ يەنىلا بارلىق ئاق كۆڭۈل ئىنسانلارنىڭ ئوز ئەتراپىدىكى ئىجتىمائى مۇھىتىنى ئوزگەرتىشنىڭ جانلىق بەدىئى قۇرالى بولۇپ قالىدىغانلىقىنى شوبھىسىزدۇر. قىسقىسى نەسىردىن ئەپەندىدىن ئىبارەت بۇ غايىۋى تىپ، خەلقنىڭ قەلبىدە مەڭگۈ ياشىماقتا.

14 — باپ

خەلق داستانلىرى

داستان ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئېچىدىكى كەڭ تارقالغان يېرىك ھەجملىك ئەسەرلەردىن بىرىدۇر.

خەلق داستانلىرى مۇكەممەل سىيۇژىت ۋە جانلىق پوئېتىك ئوبراز ئارقىلىق كەڭ ئىجتىمائى تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ ۋە ئۇز دەۋرىنىڭ سىياسى، ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيەتىگە ئائىت بولغان زور ئىجتىمائى مەسىلىلەرنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ يېرىك ژانىرى سۈپىتىدە ھەر قايسى خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا مۇھىم ئورۇننى ئىگەللەيدۇ.

«داستان» سوزى — قىسسە، ھىكايە، شانۇ-شوھرەت، سەرگۈزەشت، تەرىپلەش ۋە ماختاش مەنىلىرىدە ئىشلىتىلىدۇ. ئەمما ئەدەبى تېرمىن سۈپىتىدە بۇ نام خەلق ئاغزاكى ئىجادى ۋە يازما ئەدەبىياتتىكى يېرىك ھەجملىك كېپىك ئەسەرلەرنى كۆرسىتىدۇ. بىراق خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى داستانلار بىلەن يازما ئەدەبىياتتىكى داستانلار بىر-بىرىدىن روشەن پەرق قىلىدۇ.

خەلق ئاغزاكى ئىجادىدا داستان ئوتمۇش زامانلار توغرىسىدا قەھرىمانلىق غايىسى كۆلىمىدىكى ھىكايىلەر ۋە رىۋايەتلەردۇر. «ئېپوس — بۇ خەلقنىڭ قەھرىمانلىق غايىسى دا-ئىرىسىدىكى جانلىق ئوتمۇشىدۇر. ئۇنىڭ ئىلمىي — تارىخى قىممىتى، شۇنداقلا ئىنتايىن زور ئىجتىمائى، مەدەنى، تەربىيەۋى ئەھمىيىتىمۇ ئەنە شۇ يەردە»①

داستان مۇشۇ مەندە مۇرەككەپ سەنئەت ئەسىرى بولۇپ، ئۇنىڭ داستان بولۇشى ئۈچۈن مۇكەممەل ۋەقەلەر قۇرۇلمىسىدىكى ئەدەبى تېكىست، مۇزىكا بولۇشى، داستان كۈي-ئىگۈچى غەزەلخانلىق سەنئىتىنى پۈختا ئىگەللىگەن ۋە مۇزىكا چالالايدىغان بولۇشى زورۇر. بۇنىڭدىن خەلق داستانلىرىنىڭ قويۇق مۇزىكىلىق خاراكتېرگە ئىگە بولىدىغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

داستانلارنىڭ يارىتىلىشى خەلقىمىزنىڭ مەنىۋى قىياپىتى، ئىجتىمائى-سىياسى كۆرەش-

① «ئۇزبېك خەلق ئاغزاكى پوئېتىك ئىجادى». تاشكەنت. 1980-يىل ئۇزبېكچە نەشرى، 187-بەت.

لىرى، ئەخلاقى، ئىستېتىك قاراشلىرى، ئادالەت ۋە ھەققانىيەت، ئازاتلىق ۋە باراۋەرلىك، قەھرىمانلىق ۋە ۋەتەنپەرۋەرلىك ھەققىدىكى ئىدىئاللىرى بىلەن چەمبەرچەس باغلانغان.

خەلقىمىزنىڭ ئەسىرلەر مابەينىدىكى كۆرەشلىرى ۋە غايىلىرى داستانلارنىڭ تېمىلىرىك مەزمۇنى، ئوبرازلار سىستېمىسى، سىيۇژىتى ۋە كومپازىتسىيەسىنىڭ ماھىيىتىنى بەلگىلەيدۇ.

ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىدىكى ئۇلۇغۋار پوئېتىك ئومۇملاشتۇرۇشلار ۋە يۇكسەك بەدىئى ئوبرازلار ئۇلارنى دۇنيا فولكلورىنىڭ تەڭداشسىز نەمۇنىلىرى بولغان شەرق ۋە غەرپنىڭ بۈيۈك ئېپوسلىرى قاتارىغا قويىدۇ، ھەمدە ئەنە شۇ داستانلار ئوزلىرىنىڭ قانۇنى ۋارىسى بولغان ئازات جۇڭخۇا كىشىلىرى قەلبىدە چەكسىز مىللى ئىپتىخار ۋە يۇكسەك ئىنتىرناتسيونالىزىم تۇيغۇلىرىنى يەنمۇ كۈچلۈك جۇش ئۇرغۇزىدۇ.

خەلق داستانلىرىنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىگى شۇكى: ئۇنىڭدىكى تارىخى ۋەقەلىك خەلق فانتازىيىسى ئاساسىدىكى ئومۇملاشقان بەدىئى ئوبرازلاردا ئوز ئىپادىسىنى تاپىدۇ. ئۇنىڭدىكى بەدىئى ئومۇملاشتۇرۇشنىڭ ئوزىگە خاس شەكلى ــ ئېپىك ئومۇملاشتۇرۇشتىن ئىبارەت. بۇنداق ئومۇملاشتۇرۇش خەلقنىڭ ئىجتىمائى ئادالەت ھەققىدىكى ئىدىئاللىرى ۋە ئارزۇ-ئۈمىتلىرى بىلەن مەھكەم يۇغۇرۇلغان. دېمەك، خەلق داستانلىرى ئېپىكىلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇپ، كومپازىتسىيە ۋە سىيۇژىت قۇرۇلۇشى جەھەتتىن مۇرەككەپ ۋەقە ھادىسىلەرنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ. مۇنداق ۋەقە ــ ھادىسىلەر مەزمۇن تەرەپتىن قەھرىمانلىق خاراكتېرىگە ئىگە بولۇپ، ئۇلار بەلگىلىك شەخسىگە، يەنى خەلقنىڭ غايىسىدىكى باھادىرلار ئەتراپىغا بىرلەشتۈرىلىدۇ. پەۋقۇلئاددە كۇچ-قۇدرەتكە ئىگە بولغان بۇنداق ئايرىم شەخسلەرنىڭ ئوبرازىغا پۈتۈن بىر خەلقنىڭ ئارزۇ-ئۈمىتلىرى، ئىمكانىيەت ۋە ئىنتىلىشلىرى مۇجەسسەملەشكەن.

تېماتىك مەزمۇن ۋە ژانىر جەھەتتە يۇقۇرقىدەك خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولغان ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى ناھايىتى ئۇزاق تارىخى تەرەققىيات باسقۇچىنى بېسىپ ئوتتى، لېكىن ھەر خىل ئىچكى ۋە تاشقى ئىجتىمائى سەۋەپلەر نەتىجىسىدە ئۇنىڭ قەدىمقى نەمۇنىلىرى ئاغزاكى ھالدا ساقلانمىغان. لېكىن خەلق ئارىسىدىكى مەدداھلار (داستانچىلار)نىڭ ئىجراسىدا ئاغزاكى رەۋىشتە مۇئەييەن ئوزگۈرىشلەر بىلەن بىزگىچە يېتىپ كەلگەن داستانلارمۇ ئاز ئەمەس. شۇنىڭ ئۈچۈن كېيىنكى مەلۇم بولغان بۇ داستانلارنى خەلق ئارىسىدىكى داستانچىلاردىن ئاجرىتىپ ئۆگىنىش مۇمكىن ئەمەس.

ھەممىگە مەلۇمكى، داستان ۋە داستانچىلىقنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىياتى خەلق ئارىسىدىكى داستانچىلارنىڭ نامى بىلەن باغلىقتۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن خەلق ئاممىسىنىڭ مەدەنىي، سىياسى ھاياتىدا چوڭ ئورۇن تۇتقان داستانچىلار مەھنەتكەش خەلق ئارىسىدا ئىنتايىن چوڭ ھورمەت ۋە ئېتىۋارغا سازاۋەر. ئۇيغۇر خەلقلىرى ئوزلىرىنىڭ داستانچىلىرىنى «مەدداھ» دېگەن ئومۇمى نام بىلەنمۇ ئاتايدۇ. «مەدداھ» سوزىنىڭ لوغەت مەنىسى

«مەدھەلگۇچى» دېگەن بولۇپ، ئىستىمال مەنىسىدە ھېكايە ۋە داستان كۇيلەشنى كەسىپ قىلغان ماھارەتلىك ۋە ئىختىدارلىق خەلق سەنئەتكارلىرىغا قارىتىلغان. ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئېتنوگرافىك شەكىللىرىدىن بىرى بولغان مەدداھلار ئەدەبىياتى داستانچىلارنى نەزەردە تۇتقان ھالدا، ھەم ئېپىك بايانىنى ھەم ناخشا ۋە مۇزىكىنى، ھەم دىرامىماتىك ھەرىكەتنى ئۆز ئارا زىچ بىرلەشتۈرگەن ئالاھىدە خۇسۇسىيەتلىك ئونۇبرسال سەنئەت شەكلى بولغاچقا، ئۇزۇنىنىڭ قويۇق مىللىي ئالاھىدىلىگى بىلەن خەلق ئارىسىدا كۇچلۇك تەسىرگە ئىگە.

دەمەك مەدداھلار (داستانچىلار) بىر تەرەپتىن خەلق داستانلىرىنى كۇيلىگۇچى، يادا بىلگۇچى، ئەۋلاتتىن ـ ئەۋلاتقا، نەسىلدىن ـ نەسىلگە تارقاتقۇچى ئۇستادلىق خەلق سەنئەتكارلىرىدۇر، يەنە بىر تەرەپتىن، ھېكايە ـ رىۋايەتلەر ۋە كىلاسسىك ئەسەرلەرنى ئىجادى ھالدا ئۇزگەرتىپ داستان تۇزگۇچى تالانتلىق ئىجاتكارلاردۇر. ئونۇبرسال سەنئەت پائالىيەتلىرى ئارقىلىق خەلقنىڭ ئېستېتىك سەزىمىنى ئويغاتقۇچى مەرپەتپەرۋەردۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن ئوتمۇش فېئودالىزىم جەمئىيىتىدە مەدداھلارنىڭ ئىجتىمائى ـ سىياسى ئورنى ئىنتايىن تۇۋەن بولۇپ، ھەممە تەرەپتىن كەمسىتىلىشكە ۋە ھاقارەتلىنىشكە ئۇچرىغان ئىدى. نەتىجىدە چەكسىز يىولى تاپالمىغان مەدداھلار ئاخىرى سەرسانلىق ـ سەرگەردانلىق ۋە تەركى ـ دۇنياچىلىق يولىغا مېڭىشقا مەجبۇر بولغان ئىدى. ئوتمۇشتە ھوكۇمران ئورۇندا تۇرغان فېئودالىق ئىدىيىنىڭ زىيانكەشلىگى ۋە تەسىرى نەتىجىسىدە «مەدداھ»لار ھەققىدە شەكىللەنگەن ئاگاھسىز غەيرى چۈشەنچىنىڭ ئىجتىمائى سەۋەبى ئەنە شۇنىڭدا.

مەيلى قانداق بولۇشتىن قەتئىي نەزەر خەلقنىڭ ئىچكى قاتلىمىدا زور ئابرۇي ۋە ئىناۋەتكە ئىگە بولغان مەدداھلارنىڭ داستان كۇيلىشىدە بەگلىك ئەنئەنەۋى قانۇنىيەت بار. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا داستان ئېيتىش شەكلى ئادەتتە بىر نەچچە خىل بولىدۇ. بىر خىلى كەچكۇزدىن تارتىپ باش باھارغىچە بولغان ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئارىسال ۋاقىتلىرىدا يۇرت ـ مەھەللىلەر ياكى ئۇرۇقلار بويىچە ئوتكۇزىلىدىغان مەشرەپ خاراكتېرلىك بەزمىلەرگە مەخسۇس داستانچىلار تەكلىپ قىلىنىدۇ. بۇنىڭ شەرتىگە تەييارلانغان كىچىك زىياپەتتىن كېيىن داستان كۇيلەش باشلىنىدۇ. بەزمە سورۇنىنىڭ تورىدىن ئورۇن ئالغان داستانچى ئەتراپىدىكى تەڭشىغۇچىلارغا قاراپ، مۇقەددىمە سۈپىتىدە قىزىقارلىق مۇزىكىلىق پارچىلارنى كۇيلەيدۇ. بۇ ئارقىلىق داستانچى ئۇزىدە ۋە ئاڭلىغۇچىلاردا جىددى تېمىلاردىكى پوئېتىك ئەسەرلەرنى كۇيلەش ۋە تەڭلاش ئۈچۈن كەيپىيات ھاسىل قىلىدۇ. شۇندىن كېيىن ئۇزىگە تونۇش بولغان داستانلارنى رەسمى داستانچىلىق قائىدىسى بويىچە ھېكايە قىلىشقا باشلايدۇ. بۇنداق كۇيلەش ھەتتا تاڭ سەھەرگىچە داۋاملىشىدۇ، تەڭشىغۇچىلارنىڭ كەيپىياتىغا قاراپ، بەزىدە داستاننىڭ مەلۇم قىسمى ئاخىرلاشقاندا بىر قېتىم تەنەپپۇس قىلىنىدۇ. تەكلىپ ئاساسىدىكى بۇ خىل داستانچىلىق بەزى جايلاردا ھەتتا بىر قانچە كۈن داۋاملىشىدۇ. بۇنداق داستانچىلىق سورۇنلىرىدا يۇرت ـ مەھەللە ئاقساقاللىرى داستان ئاڭلىغۇچى مېھمان

لارنىڭ ئوز ئىختىيارى بويىچە بەرگەن سوغا-سالاملىرىنى يىغىپ داستانچىغا بېرىدۇ. ئۇنىڭ-دىن باشقا داستانچىغا قايتىش ۋاقتىدا ئۇنى تەكلىپ قىلغۇچى ساھىپخان يەنە قوشۇمچە سوغىلار (تون چاپان، قوي، ھەتتا كالا، ئات قاتارلىق)نى ھەدىيە قىلىشى مۇمكىن. شۇنى ئېيتىش كېرەككى، داستانچىغا بېرىلىدىغان بۇنداق سوغىلار ھېچقاچان مەجبۇرى ھالدا شەرتلىك بولمايدۇ. بەلكى ئىختىيارى ھالدا ئاڭلىغۇچىلارنىڭ داستانچىغا بولغان كۆڭۈل ئۈزھارى سۈپىتىدە بولىدۇ. تەكلىپ ئاساسىدىكى بۇنداق داستانچىلىق يەنە تۇيۇ-توكۇن مۇراسىملىرىدا، ئېنىقىنى ھېيت-بايراملىرىدا، ھەر خىل سەيلە پائالىيەتلىرىدە ئۇيۇشتۇرۇلىدۇ. يەنە بىر خىلى داستانچىلار (مەددام)نىڭ تەشەببۇسكارلىقى بىلەن جامائەت تەرە-لانغان مەيدانلاردا ئۇيۇشتۇرۇلىدىغان داستان ئېيتىش. يەنى مەلۇم بىر داستانچى ئاۋات بازار كۆنلىرى ئوزىگە مۇۋاپىق بىر جاينى تاللاپ، ئالدىن ئالا دۇمباق چالىدۇ. ياكى راۋاپىنى ئۇنلۇك سايرىتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر دەمدىلا بۇ داستانچىنىڭ ئېترافىغا يۇزلەپ كىشى توپلۇنۇپ، داستانچىنى دەۋر قىلغان ھالدا چەمبەر شەكلىدە مەيدان (سەھنە) ھاسىل قىلىدۇ. توپلانغان خەلق داستانچىنىڭ مولچەرىگە يەتكەندىن كېيىن، كىشىنى جەلپ قىلىدىغان قىزى-قارلىق ھەركەتلەر ۋە يومۇرىستىك سوزلەر بىلەن جانلىق كەيپىيات ھاسىل قىلىپ، ئاندىن داستان كۆيلەشنى باشلايدۇ. بۇنداق داستان كۆيلەشنىڭ ۋاقتى ئانچە ئۇزۇنغا سوزۇلمايدۇ. ئۇنىڭدا كۆپرەك ۋەقەلىگى جىددى بولغان جەڭنامىلىق داستانلار، رىيال تۇرمۇشتىن تاللاپ تۇزگەن تارىخىي شەخسلەر ياكى خەلق قەھرىمانلىرى شەنىگە بېغىشلانغان مۇزىكىلىق تارىخى داستانلار كۆيلىنىدۇ. ئەنە شۇ داستانچىلارنىڭ كۆيلەشى ئارقىلىق بىزگىچە يېتىپ كەلگەن ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى مۇنداق بىر قانچە خىلغا بولىنىدۇ. بۇنى داستانلارنىڭ كىلاسسىپ كاتسىيەسى دەپ ئاتايمىز.

1 - قەھرىمانلىق داستانلىرى

قەھرىمانلىق داستانلىرى پاترىئارخاللىق—ئۇرۇقچىلىق مۇناسىۋەتلىرى ھەمدە كوچمەن-چىلىك ھايات بىلەن مەھكەم باغلىقتۇر. بۇنداق داستانلار خۇددى شۇ تۇرمۇش شەكلىنىڭ ئىپادىسى سۈپىتىدە پاترىئارخال-ئۇرۇقچىلىق جەمئىيتىدە ياكى فېئودالىزىمنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدە تۇرلۇك ئۇرۇق-قەبىلىلەر ئوتتۇرىسىدا نىزالار داۋام ئېتىۋاتقان ۋە ئۇلار مۇئەيـ-يەن تېرىتورىيىلەرگە مۇقىم جايلىشىۋاتقان، ھەمدە ئوز ئالدىغا مىللەت ۋە خەلق سۈپىتىدە ئۇيۇشۇشقا باشلىغان دەۋرلەردە يارىتىلغان. جەمئىيەت تەرەققىيات تارىخىنىڭ ئەشۇ ئوبېكتىپ باسقۇچىدا بىر قاتار ئۇرۇغ ۋە قەبىلىلەرنىڭ مۇئەييەن خەلق سۈپىتىدە تەشكىل تېپىشى، ئىپتىدائى دولەتچىلىك ئاممىلىرىنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ھەر قايسى خەلقلەرنىڭ ئوز مۇستەقىللىقلىرى ئۈچۈن چەتئەل باسقۇنچىلىرىغا قارشى مەردانىلىق كورسە-تىشلىرى قەھرىمانلىق داستانلىرى ئۈچۈن باي ماتېرىيال بولدى. ئىنسانىيەت تارىخىدا «قەھرىمانلىق دەۋرى»[1] دەپ ئاتالغان ئەشۇ باسقۇچتىكى جەڭگى-جىدەللەر ۋە كۈرەشلەر جەر-

يانداء، ئوز-ئوزىنى ئىپادىلەشنىڭ بۇيۇك ئىپادىسى سۆيۈتمىدە قەھرىمانلىق ئىپوسلىرى بار-لىققا كەلدى. «خەلقنىڭ گودەكلىك دەۋرىدە ئۇنىڭ ھاياتى كۆپرەك باتۇرلىقتا، قەھرىمانلىقتا ئىپادىلىنىدۇ».① شۇنىڭ ئۈچۈن قەھرىمانلىق داستانلىرى «خەلقنىڭ پەقەت گۈدەكلىك دەۋرلىرىدە...، ئۇنىڭ كۈچ-قۇدرىتى ۋە ساغلام پائالىيىتى پەقەت قەھرىمانلىق غەلىبىلىرىدە كورۇنگەن زامانلاردىلا پەيدا بولۇشى مۇمكىن».②دىمەك، قەھرىمانلىق داستانلىرى ئىنسانلار ھاياتىدىكى قەھرىمانلىق خاراكتېرلىگە ئىگە بولغان ئەنە شۇ «ئېپىك باسقۇچ»نىڭ پوئېتىك كورىنىشىدۇر.

قەھرىمانلىق داستانلىرىنىڭ ماھىيىتى رېئال ئىجتىمائى ۋەقەلىكنى قەھرىمانلىق ئىدىئالى شەكلىدە تەسۋىرلەشتىن ئىبارەت بولغاچقا، ئۇنىڭدىكى قەھرىمانلار ئوبرازى ۋە ئۇلار ئەمەلگە ئاشۇرغان جاسارەتلەر ئەسلى رېياللىقتىن بىر مۇنچە ئۈستۈن تۇرىدۇ. يەنى قەھرىمانلىق داستانلىرىدا كۆيلىگۈچىنىڭ بەدىئى توقۇلمىسى ۋە ئىجادى فانتازىيەسى رېئال ئىجتىمائى ھايات ئامىللىرى بىلەن بىرلەشكەن ھالدا، خەلقنىڭ ئىشەنچ-ئېتىقادىنىڭ رېئال ئىلىھىيىتى سۆيۈتمىدە نامايەن بولىدۇ. قەدىمقى قەھرىمانلىق داستانلىرىدىن ساپ ھالدا بىزگىچە يېتىپ كەلگەنلىرى «ئوغۇزنامە» ئىپوپېيىسى، «دىدى قورقۇت» داستانى، «ئالپامىش» داستانى (تەكشۈرۈشلەر نەتىجىسىدە «ئالپامىش» داستانىنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى ۋاريانتى خېلى كەڭ ئومۇملاشقانلىقى ئىسپاتلانمىقتا) قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. بۇ قەھرىمانلىق داستانلىرى-نىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكى ئۇلاردا پاتريئارخال-ئۇرۇقچىلىق مۇناسىۋەتلىرىنى تەسۋىرلەش ئاساسى ئورۇندا تۇرىدۇ. شۇنداقلا يەنە، ئۇلاردا ئۇرۇغ ئاقساقاللىرىنىڭ ھوكۈمرانلىقىغا ئىنتىلىشىدىن ئىبارەت ئۇنىدۇرمە ھالەتتىمكى فېئودالىزىم مۇناسىۋەتلەر تەسۋىرى ھەم مەۋجۇت.

قەھرىمانلىق داستانلىرىدا قەھرىمانلىق، جەسۇرلۇقنى ئۇلۇغلاش، مەرتلىك تۇيغۇ-لىرى ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيەسى بىلەن زىچ باغلانغان ھالدا، سويگەن يارىغا ئىپرىشىش ئۈچۈن مەرت بولۇش ۋە دۇشمەنگە قارشى كۈرىشىش كېرەك، دېگەن غايە ئالغا سۈرىلىدۇ.

2 - جەڭنامە داستانلىرى

جەڭگى-جىدەللەر، تارىخى ياكى ئەپسانىۋى ئۇرۇشلار ۋە بۇنداق جەڭ ئىپىزوتلىرىدا قوشۇن ياكى يەككە شەخسلەرنىڭ جاسارەتلىرىنى تەسۋىرلىگۈچى داستانلار جەڭنامە داستانلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

جەڭنامىلەر قەھرىمانلىق داستانلىرى تەسىرىدە فېئودالىزىم دەۋرىدە شەكىللەنگەن.

① ② ۋ. گ. بېلىنسكىي: «تاللانغان ئەسەرلەر» تاشكەنت 1955-يىل ئۇزبېكچە نەشرى، 167-173-بەتلەر.

قەھرىمانلىق داستانلىرى بىلەن جەڭنامىلارنى سېلىشتۇرساق، قەھرىمانلىق داستانلىرىدا باش قەھرىماننىڭ پائالىيىتى يەككىمۇ-يەككە ئېلىشىشلاردا، باتۇرلۇق ۋە مەرتلىك شەرتلىرىنى بېجىرىشتە نامايەن بولسا، جەڭنامىلاردا تۇرلۈك-تۈمەن خاراكتېرىدىكى ئۇرۇش ئېپىزوتلىرىدا كورىستىلىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تارقالغان جەڭنامىلارنىڭ بىر قىسمى دىنى تۈس ئالغان ھالدا، ئىسلام دىنىنىڭ غازاتلىرىنى تەسۋىرلەيدۇ. بۇنىڭ ئىجتىمائى سەۋەپلىرى بىر قەدەر مۇرەككەپ؛ ھوكۇمران تەبىقە ئىسلام دىنىنى ھەربى كۈچ بىلەن تارقاتقان شەخسلەرنى خەلق ئارىسىدا تەرغىب قىلىش مەقسىدىدە، ئۇيغۇر داستانچىلىغىنىڭ جەڭنامە شەكلىدىن پايدىلىنىپ، «جەڭنامەئى ئابو مۇسلىم»، «جەڭنامەئى ئەمىرھەمزە»، «جەڭنامەئى ئارسلانخان» ئوخشاش ئىسلام دىنىنى زورلۇق كۈچ بىلەن تەرغىب قىلغان شەخسلەرنىڭ نامى بىلەن باغلانغان جەڭنامىلەرنى ياراتقان. لېكىن بۇنداق جەڭنامىلەر ئۇيغۇر داستانچىلىغىدا ناھايىتى ئازچىلىقنى تەشكىل قىلمىدۇ. ئۇرۇغ، قەبىلە ياكى خەلقنىڭ مۇستەقىللىقى ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلغان جەڭلەرنى تەسۋىرلىگۈچى قەدىمقى جەڭنامىلەر زامانلار ئوتۇشى بىلەن تۇرلۇك سەۋەپلەر تۈپەيلىدىن داستانلار ئارىسىدىن چۈشۈپ قېلىپ، ئۇنىڭ ئورنىنى يۇقۇرقىدەك دىنى خاراكتېرىدىكى جەڭنامىلەر ئىگەللىگەن بولۇشى مۇمكىن. ئەسلىدە داستانچىلارنىڭ ئاغزىدىكى بەزى جەڭنامىلەردە دۈشمەنگە قارشى كۈرەشتە مەرتلىك ۋە جاسارەت كورسىتىش، ئاتا تۈپراقنىڭ ئامانلىقى ئۈچۈن كۈرەش، ئەل يۇرتلار بىرلىگى، ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە دوستلۇق ئوخشاش ئالىجاناپ غايىلار كۈيلىنىدۇ. «يۇسۇپ-ئەھمەت» ۋە ئۇنىڭ داۋامى بولغان «ئالى بەگ بىلەن بالى بەگ»، «جەڭنامەئى جەمشىت»، «قەھرىمانى قاتىل»، «تومارس»، «شىراق» قاتارلىق جەڭنامىلەر ئۇنىڭ يارقىن نەمۇنىسىدۇر.

3 - تارىخىي داستانلار

تارىختا بولۇپ ئوتكەن رىيال ۋەقە ۋە ھادىسىلەر، ئايرىم تارىخىي شەخسلەر پائالىيىتى ئاساسىدا يارىتىلغان داستانلاردۇر.

ئومۇملۇقتىن ئالغاندا، قەھرىمانلىق داستانلىرىمۇ ئوخشاشلا تارىخىي رىياللىقنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. لېكىن ئۇ، تارىخىي داستانلاردەك روشەن ھالدا تارىخىي شەخسلەرنىڭ پائالىيىتى بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ. تارىخىي داستانلاردا بولسا ئەنە شۇ نۇختا گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ. لېكىن تارىخىي داستانلاردىمۇ يەنە تارىخىي چىنلىق بىلەن ئەپسانە، پاكىت بىلەن توقۇلما چېتىشىپ كەتكەن بولىدۇ. يەنى، بۇنداق ئەسەرلەردە كونكرېت تارىخى ۋەقەلىكىگە فولكلورغا خاس رەۋىشتە يېڭى مەنا بېرىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇنىڭ تېمىسى ۋە ئوبرازلىرى ئالغا سۈرگەن غايىلىرى كونكرېت تارىخىي شارائىتتىكى كۈرەشلەر بىلەن باغلىنىشلىق بولىدۇ.

تارىخى داستانلار تارىختىكى كونكرېت ۋەقەلەر ۋە پاكىتلارنى تەسۋىرلەش خاراكـ

تېرى، هوججەت ئاساسىنك دەرىجىسى جەھەتلەردىن يەنە بىر-بىرىدىن ئالاھىدە پەرقلە-نىدۇ. ئۇلارنى شۇ خۇسۇسىيىتىگە قاراپ: (1) تارىخى قەھرىمانلىق داستانلىرى (مەسىلەن: «نوزۇگۈم»، «سادىر پالۋان» داستانلىرى مىسال بولىدۇ)، (2) تارىخى فانتاستىك داس-تانلار (مەسىلەن: «چىن تومۇر باتۇر» داستانى مىسال بولىدۇ)، (3) ئاۋتوبىئوگرافىك داستانلار (مەسىلەن: «سۇلتان ساتۇق بوغراخان»، «ئابدىرامانخان پاشا»، «سەيىت نوچى»، «تومۇر خەلىپە» قاتارلىق داستانلار مىسال بولىدۇ) دەپ ئۈچ تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ.

4 - رومانتىك داستانلار

ئاغزاكى يارىتىلغان ۋە ئاغزاكى ئىجرا ئېتىلگەن ئىشقى مۇھەببەت رومانتىكىسى ۋە فانتازىيىلىك سەرگۈزەشلەر خەلق قەھرىمانىنى ئىدىئاللاشتۇرۇشنىك يېڭى مىتودى سۈپىتىدە نامايەن بولغان داستانلار رومانتىك داستان دەپ ئاتىلىدۇ.

رومانتىك داستانلار فېئودالىزىم دەۋرىنىڭ ئىجتىمائى-سىياسى مۇناسىۋەتلىرى بىلەن باغلىق بولۇپ، سويىگۇ ماجرالىرى، قورقۇنۇشلۇق سەرگۈزەشتىلەر چوچەكلەرگە خاس فانتا-زىيىلىك ۋەقەلەر، شۇنىڭ بىلەن بىللە تۇرمۇش ھادىسىلىرى رومانتىك داستانلارنىڭ ماھى-يىتىنى بەلگىلەيدۇ. ئۇنىڭدا ئۇلۇقۋار سويىگۇ رومانتىكىسى بىلەن ئۇنىڭغا ئېرىشىش يولى-دىكى ئاجايىپ فانتاستىك قەھرىمانلىق بىر-بىرى بىلەن زىچ بىرلىشىپ كېتىدۇ.

رومانتىك داستانلارنىڭ سىيۇژىت سىخىملىرى بىر-بىرىگە ناھايىتى ئوخشاش بو-لۇپ، ئادەتتە ئۇنىڭدىكى قەھرىمان ئوبراز ئوزىنىڭ غايىۋانە ئاشقىنى ئىزدەپ تىلسىمات-لىق سەپەرگە ئاتلىنىدۇ، بۇ جەريانىدا ئاجايىپ-غارايىپ ھادىسىلەرنى، مۇشەققەتلىك سەرگۈزەشتىلەرنى بېشىدىن كوچۇرىدۇ، غەيرى تەبىئى كۈچلەر بىلەن توقۇنىشىدۇ، بارلىق قىيىنچىلىقلارنى يېڭىپ، ئاخىرى ئوز مەقسىدىگە ئېرىشىدۇ. ئۇنىڭدىكى ۋەقەلەر ئورۇن جەھەتتىن ھەشەمەتلىك سارايلاردا، ۋەھىمىلىك غارلاردا، شاۋقۇنلۇق بازارلاردا، سەھرالىك ئىرەم باغلاردا، تىلسىملىق قورغانلاردا، قورقۇنۇچلۇق يەر ۋە سۇ ئاستى يوللىرىدا . . . يۈز بېرىدۇ، بىراق بۇ داستانلارنىڭ ھەر بىرى كومپازىتسىيىلىك قۇرۇلۇشى، ئوبراز خاراكتېرى، مەزمۇن ئالاھىدىلىگى جەھەتلەردىن مۇستەسنالىققا ئىگە بولۇپ، ھەر بىرىنىڭ ئوزىگە خاس ئورگانىل خوسۇسىيىتى بار.

لېرىك يونۇلمىنىڭ 1 - ئورۇندا تۇرىشى، تەسۋىرىنىڭ ئېنىقلىق تۈس ئېلىشى، يازما ئەدەبىيات تەسىرىنىڭ سىزىلمەس دەرىجىدە ئۇلارنىڭ ئىچكى تەرەققىياتى بىلەن ئورگانىك بىرلىشىپ كەتكەنلىگى رومانتىك داستانلارنىڭ ئوزىگە خاس ئۇسلۇبىنى بەلگى-لەيدۇ. رومانتىك داستانلارنىڭ تەركىبى ناھايىتى مۇرەككەپ؛ قەھرىمانلىق داستانلىرىدا رومانتىك ئېلىمېنتلار بولغىنىدەك، رومانتىك داستانلاردىمۇ قەھرىمانلىق ئېلىمېنتلىرى، جەڭ نامە خۇسۇسىيەتلىرى بولىدۇ، ھەتتا بىر داستاندا بىر قانچە خىل تېما بىراۋەر ئىپادە-لەنگەن بولىشىمۇ مۇمكىن. شۇلارنى نەزەردە تۇتقان ھالدا بۇ تېپتىكى داستانلارنى (1)

قەھرىمانلىق رومانتىك داستانلار («گور ئوغلى» تۈركۈمىدىكى داستانلار مىسال بولالايمۇ). (2) ئىشقى رومانتىك داستانلار («ھورلىقا - مەمراجان»، «قەمەر شاھ ۋە شەمسى جانان» قاتارلىق داستانلار مىسال بولىدۇ)، (3) مەئىشەت - رومانتىك داستانلار («غېرىپ - سەنەم»، «بوز يىگىت» قاتارلىق داستانلار مىسال بولىدۇ) دەپ ئۈچ تۈرگە بولۇش مۇمكىن. قەھرىمانلىق - رومانتىك داستانلاردا قەھرىمانلىق خاھىشى ئۇستۇن ئورۇندا تۇرسا، ئىشقى رومانتىك داستانلاردا سۆيگۈ ماجرالىرى، مەرگۈزەشتىلىك ۋەقەلەر تەسۋىرىگە ئالاھىدە ئېتىۋار بېرىلىدۇ. مەئىشەت - رومانتىك ياكى ئىجتىمائى تۈرمۇش مەئىشتى تەسۋىرلەنگەن داستانلاردا رېئاللىستىك ئامىللار، مەۋجۇت ئىجتىمائى تۈزۈمدىن نارازىلىق كەيپىياتلىرى، مەئىشەتلىك تۈرمۇش بىلەن باغلىق تۈرلۈكچە تەپسىلاتلارنى تەسۋىرلەش يېتەكچى ئورۇندا تۇرىدۇ.

۷ - كىتاۋى داستانلار

كىلاسسىك پوئېزىيە نەمۇنىلىرىنىڭ داستانچىلار تەرىپىدىن فولكلورغا خاس رەۋىشتە ئىشلىنىشى نەتىجىسىدە مەيدانغا كەلگەن ياكى يارىتىلىشى جەھەتتىن يازما ئەدەبىي مەنبەگە ئىگە بولغان، شۇنىڭدەك، بىۋاستە يازما ئەدەبىيات تەسىرىدە يارىتىلغان ئەسەرلەر كىتاۋى داستانلار دەپ ئاتىلىدۇ. كىتاۋى داستانلارنىڭ خاراكتېرلىك خۇسۇسىيىتى شۇكى، ئۇلاردا ساپ فولكلور داستانلىرى ئۈچۈن خاراكتېرلىك بولغان قەھرىمانانە جاسارەت، جەڭگى - جىدەللەردىكى ئاجايىپ - غارايىپ جەڭگىۋارلىق نىسبەتەن ئاجىزراق بېرىلگەن، ئۇنىڭ ئورنىنى ئىجتىمائى ۋە ئائىلىۋى ھاياتنىڭ تاشقى شەرت-شارائىتلىرى بىلەن تۇقۇنۇشتىن كېلىپ چىقىدىغان مۇھەببەت تېمىسىنىڭ خىلمۇ - خىل كىيورۇنىشلىرى ئىگەللەيدۇ. ئومۇمەن كىتاۋى داستانلارغا ئاساس بولغان مەنبەنىڭ خاراكتېرىگە قاراپ، رومانتىك ياكى قەھرىمانلىق داستانلىرىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى ئۆزىدە كەم ياكى كۆپ ساقلىغان بولۇشى مۇمكىن.

شۇنداق ئېيتىشقا بولىدىكى، كىتاۋى داستانلارنىڭ بىر قىسمى كىلاسسىك ئەدەبىيات نەمۇنىلىرىنىڭ خەلق داستانچىلىرى تەرىپىدىن قايتا ئىشلىنىشى نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەن. مەسىلەن: «پەرھات - شىرىن»، «لەيلى - مەجنۇن»، «بەھرام ۋە گۈلەندەم» ئەلىشىر ناۋائىنىڭ «خەمسە» سى ئاساسىدا، «يۈسۈپ ۋە زۇلەيخا» شۇ سىيوژېتىكى فارىس ۋە تۈركى ئەسەرلەر ئاساسىدا، «روستەمى داستان»، «ۋامۇق - ئۇزرا» پارىسچىدىن ئەزەربەيجانچىغا تەرجىمە قىلىنغان تەرجىمىلەر ئاساسىدا ئاغزاكى داستانلارغا ئۆزگەرتىلگەن. كىتاۋى داستانلار ئارىسىدا يەنە شۇنداق نەمۇنىلەرمۇ باركى، ئۇلارنىڭ يارىتىلىشىدا ئاساس بولغان ئەدەبى مەنبەنى تېپىش قىيىن، لېكىن ئۇ خىلدىكى داستانلارنىڭ تېمىسى، ئۇسلۇبى، بايان قىلىش شەكلى، تەسۋىر ماھىيىتى كىتاۋى مەنبەگە ئاساسلانغانلىقىنى ۋە يازما ئەدەبىياتنا يېقىن تۇرىدىغانلىقىنى ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىدۇ. مەسىلەن: «سەنۋبەر»،

«قەمەر شاھ»، «مەلىكە دىلارام» شۇنداق ئەسەرلەردىن ھېسابلىنىدۇ. «تاھىر - زوھرا»، «غېرىپ - سەنەم» ئوخشاش داستانلاردا بولسا ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە يازما ئەدەبىياتنىڭ ناھايىتى مۇرەككەپ شەكىللىرىگە خىلمۇ - خىل ئەدەبىي تىرادىتسىيىنىڭ ئوزگىچە خاس رەۋىشتە مەھكەم چېتىشىپ كەتكەنلىگىنى ھېس قىلىمىز. ئەمما ئەدەبىي مەنبەگە ئاساسەن يارىتىلغان كىتاۋى داستانلار ئوزاق دەۋرلەردىن بۇيان داستانچىلارنىڭ ئاغزىدا كۆيلىنىش نەتىجىسىدە خەلق داستانلىرىغا خاس خۇسۇسىيەتكە ۋە ئورگىنالللىققا ئىگە بولغان. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلارنى مۇقەررەر ھالدا خەلق داستانلىرى قاتارىغا كىرگۈزىمىز ۋە شۇ ئاساستا ئوگىنىمىز.

بىز ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ ئومۇمى بەدىئى يۇنۇلىشىگە قارىساق، ئۇنىڭدا ئەسىرلەر بويى تاۋلانغان ۋە پىششىقلانغان خەلقنىڭ بەدىئى تىرادىتسىيىسى ۋە داستانچىلارنىڭ ئىجادى پائالىيىتى بىرلىگىدە ۋۇجۇتقا كەلگەن ئەنئەنىۋى ئۇسلۇپ ئىلمىيلىرى ۋە مىللى پوئېتىكا شەكىللەرنىڭ ئاساسلىق ئورۇندا تۇرغانلىغىنى ھېس قىلىمىز. داستانچىلارنىڭ ئوزىگە خاس ماھارىتى، ئىجاتچانلىق ۋەئىجراچىلىق پائالىيىتىگە كەلسەك، ئۇلارنىڭ ھەممىسى پەقەت ئەنە شۇ خەلقىمىزنىڭ مۇستەھكەم بەدىئى تىرادىتسىيىسى دائىرىسىدىلا نامايەن بولمىدۇ. خالاس.

ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىدا ئورتاق گەۋدىلەنگەن ئەنئەنىۋى ئۇسلۇپ ئىلمىيلىرى ۋە بەدىئى شەكىل ئالاھىدىلىكلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇپ تۆۋەندىكى نۇقتىلاردا كورسىتىش مۇمكىن؛

كومپازىتسىيە جەھەتتە:

① ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ كومپازىتسىيىلىك تۈزۈلىشىنى شەرق خەلقلىرىنىڭ داستانچىلىغىدا ئومۇمى ئەنئەنىۋى ئەندىزا بولۇپ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان نەزمى ۋە نەسىرى تەكىستلار تەشكىل قىلىدۇ. يەنى داستاندىكى پېرسۇناژلار پائالىيىتىنىڭ بۇرۇلۇش نۇقتىلىرى ۋە ۋەقە ئېپىزوتلىرىنىڭ ئوزگىرىش جەريانلىرى نەسىرى يول بىلەن قىسقىچە بايان قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا ئۇلۇشۇپ، پېرسۇناژلارنىڭ خاراكتېرى ۋە ئوز ئارا مۇناسىۋەتلىرى نەزىم ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. خەلق داستانلىرىدىكى نەزمىلەر (شېئىرلار) ئاساسەن 7، 8 ۋە 11 بوغۇملۇق ۋەزندە تۈزۈلگەن بولۇپ، ۋەزىن ۋە تۇراقلىرىنىڭ ئوزگۈرىشى، ممسرا تۈزىلىشى ۋە قافىيىلىنىش سىستېمىسى جەھەتلەردىن ئوزىگە خاس خۇسۇسىيەتكە ئىگە. 7، 8 بوغۇملۇق ۋەزىن ئادەتتە داستان ۋەقەلىرىنىڭ جەريانىغا تەسۋىرىدە قوللىنىلىدۇ. بۇ ۋەزىنلىك شېئىرلارنىڭ مۇزىكىلىق كۈيى ئۇرۇش ۋە جەڭ پائالىيىتىگە ماسلاشقان بولۇپ، ئاساسەن تەزلىكنى بىلدۈرىدۇ، ۋەقە كەيپىياتىنى جانلاندۇرۇشقا ياپ كېلىدۇ. ئومۇمەن، ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىدىكى شېئىرلارنىڭ بوغۇم، ۋەزىن ئالاھىدىلىگىدىن قارىغاندا، قەھرىمانلارنىڭ ئاتلىق سەپىرى، جەڭ مەنزىرىلىرى، قىزلارنىڭ سەيلىگاھلاردا يۈرۈشلىرى، خەۋەر ۋە چاقىرىقلار، بەزمە ۋە يىغىلىشلار

تەسۋىرى قىسقا بەھرىلىك (7 - 8 بوغۇملۇق) شېئىرلار ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ، ئۇزۇن بەھرىلىك (11 ھىجالىق) شېئىرلار بولسا ھەركەتنىڭ نورمال تەكشىلىگىنى، ئىنسان ھېس تۇيغۇسىنىڭ قانۇنىيەتلىك رېتىمىنى ئىپادىلەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن داستاندىكى پېرسۇناژلار-نىڭ دىئالوگ ۋە مونولوگلىرى، تەرىپ - تەۋسىپلىرى، يۈرەك ھاياجانلىرى كوپىنچە شۇ ۋەزىندە بېرىلىدۇ. ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىدا قىسقا بەھرىلىك شېئىرلارغا قارىغاندا ئۇزۇن بەھرىلىك شېئىرلار كوپ سانلىق تەشكىل قىلىدۇ. بۇ ھال شېئىرلاردىكى ۋەزىن ئوزگۇرۇش-لىرى خەلق داستانلىرىنىڭ مەزمۇنى بىلەن بىۋاستە باغلىق ئىكەنلىگىنى كۆرسىتىدۇ. (ئەلۋەتتە، ئىستتىكىنىڭ قانۇنىيەتلىرى بويىچە داستان نەزىملىرىنىڭ ۋەزىن ئوزگۇرىش-دىكى مەزمۇنەن ئالاھىدىلىكلىرىنى تېخىمۇ چوڭقۇر مۇھاكىمە قىلىشقا ئەرزىيدۇ.)

داستانلارنىڭ نەسىر قىسمى ھەم ئوزۇنگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە. ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ نەسىرى قىسمىغا قارىساق، ئۇلارنىڭمۇ ۋەزىنلىك بايانىدىن ئىبارەت ئىكەن-لىگىنى ئۇچرىتىمىز؛ مەسىلەن: «سەيىت نوچى پور بايۇەچچىنىڭ ياقىسىدىن تۇتۇپلا شۇن-داق بىر كوتىرىۋىدى، ئۇ يىلتىزى يوق سېسىق كوتەكتەك، پاشنىسى يوق ئەسكى ئوتۇكتەك يۇلۇنۇپ چىقتى. سەيىت نوچى ئۇنى بىر قولى بىلەن شۇنداق ئايلاندۇرىۋىدى، ئەيۇھانناس! چاقپىلەكمۇ ئۇنداق ئايلانماس، پىر-پىر - پىر - !!! ..... سەيىت نوچى ئۇنى قارا شەھەر دەريياسىغا شۇنداق ئېتىۋىدى، پور بايۇەچچە خوددى داشقا چۈشكەن ماش-تەك، تاغدىن چۈشكەن تاشتەك، كوزدىن ئاققان ياشتەك، تۆز قۇيمىغان ئاشتەك، قىلىچ ئوزگەن باشتەك، دەريانىڭ قاق ئوتتۇرىسىغا چۈشتى.» («سەيىت نوچى» داستانىدىن) خەلق داستانلىرىدا نەسىرى بايانىنىڭ ئەنە شۇنداق ۋەزىنلىك ئىپادىلىنىشى ئۇنىڭ مۇزىكىدارلىغىنى تېخىمۇ كۈچەيتكەن.

داستانلاردىكى نەزىم ۋە نەسىرنىڭ ئوز ئورنى ۋە ئوزگە خاس ۋەزىنىسى بولۇپ، ئۇلار بەدىئى فونكتسىيە جەھەتتىن تەڭ ھوقۇققا ئىگە، بىراق تەسۋىر ئالاھىدىلىگى ۋە ھەجىم نۇقتىنەزىرىدىن نەزىم قىسمى نەسىردىن ئۇستۇنلۈك قىلىدۇ.

(2) ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ تېمىسى، سىيۇژىتى، كوپچىلىك ۋەقەلىرى ئەنئەنىۋى ئورتاقلىققا ۋە دائىملىققا ئىگە بولۇش بىلەن بىللە، خىلى كوپلىگەن سيۇژەت لىنىيەلىرى ۋە تېكىستىكى بىر قانچە پارچىلار ئارىسىدىمۇ ئومۇملۇق مەۋجۇت. بولۇپمۇ ئىشقى-رومانتىك داستانلاردا بۇ خۇسۇسىيەت كۆرىنەرلىك ھالدا كوزگە چىلىقىدۇ.

داستانلاردا مۇقەددىمە (شۇ ئەسەرنىڭ تۇگۈنى) ئۇچ ئاممىلىق ئوز ئىچىگە ئالىدۇ: يەنى ئەسەرنىڭ باشلىنىشى بىلەن تەڭ، داستان ۋەقەلىگىنىڭ ئۇزاق ئوتمۇشكە ئائىت ئىكەنلىگىنى («بۇرۇنقى ئوتكەن زاماندا»، «بۇرۇنسىنىڭ بۇرۇنسىدا»...) ۋەقە يوز بەرگەن ئورۇننى («چىن ماچىن ئىلىدە»، «دىققىيانۇسنىڭ يۇرتىدا»، «ئىسپاھانىڭ يېنىدا»، «بەلخ ۋىلايىتىدە»، «كويىتاپ شەھرىدە»، «مىسىر ئىلىدە»...)، قەھرىمان ئەۋلادىنىڭ شەجەرىسى ياكى ئۇلارنىڭ ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ نامى - نىشانىنى كۆرسىتىدۇ. شۇلار ئارقى

لىق ۋەقەلەك راۋاجىغا يول ئاچىدۇ.

داستان مۇقەددىمىسىنىڭ مۇشۇنداق بايان شەكلىنى ئۇيغۇر خەلق داستانچىلىغى (جۈملىدىن شەرق داستانچىلىغى) نىڭ بىر خىل ئەنئەنىۋى ئۇسلۇبى دەپ چۈشەنگەندە، ئۇنىڭ ئىچىدىكى ۋەقەلەك ئورنىنىڭ ئىپادىسىگە قاراپ، شۇ خىل داستانلارنىڭ تەۋەلىك مۇناسىۋىتىدىن كۆمانلىنىشتا بولمايدۇ. بىزنىڭچە مۇنداق ھىكايە قىلىشنىڭ بىر نەچچە خىل سەۋەبلىرى بولۇشى مۇمكىن؛

بىرىنچىدىن، بۇ خىلدىكى داستانلارنىڭ پەيدا بولۇش تارىخى نىسبەتەن ئۇزۇن بولۇپ، ئەينى دەۋرنىڭ ئىجتىمائى رىياللىقىغا قارىتا خەلقنىڭ قاراشلىرىنى، مەۋجۇت رىياللىقنى ئوزگەرتىش جەريانىدىكى كۆرەشلىرىنى، ئەركىن ۋە بەختىيار ھاياتقا بولغان تەلپۈنۈشلىرىنى، خىلمۇ-خىل مۇشەققەتلەرنى يېڭىشتىكى جاسارەت ۋە پاراسەتلىرىنى، ئەخلاقى چۈشەنچىلىرىنى خەلق ئىدىئالى سۈپىتىدە ئەنە شۇنداق داستانلار ئارقىلىق ئىپادىلىگەن. داستانچىلار بۇنداق ئەسەرلەرنى ئىجات قىلىش ۋە كۆيلەش جەريانىدا ئەينى شارائىتتىكى فېئودال ھوكۇمران سىنىپلارنىڭ قارشىلىغى ۋە كاشىلىسى تۇپەيلىدىن ئوز يۇرتلىرىدىكى ھوكۇمرانلارغا بىۋاستە تىگىپ كېتىشتىن ھەزەر ئەيلەپ، ۋەقەلەرنىڭ پەيدا بولغان ئورنىنى ئوز يېرىدىن يىراق بولغان باشقا ئەل-يۇرتلاردا ياكى غايىۋى شەھەر-جايلاردا يۈز بەرگەن قىلىپ كورسىتىشكە مەجبۇر بولغان.

ئىككىنچىدىن، داستانچىلار ئوزلىرى ئىجات قىلغان داستانلارنى تېخىمۇ كەڭ دۇنياۋى خاراكتېرگە ئىگە قىلىش ئۈچۈن، ھەممە كىشىگە بىر قەدەر تونۇشلۇق بولغان يېرىك شەھەرلەرنىڭ نامىغا بېغىشلاش، شۇ تارىخى شارائىتتىكى خەلق ئىچىدىكى ئىجادىيەتنىڭ بىر خىل قانۇنىيەتلىك ئەنئەنىۋى ئۇسلۇبىغا ئايلىنىپ قالغان.

ئۇچىنچىدىن، يەزى داستانلاردىكى بۇنداق بايان شەكلى مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، داستان ئىجراچىلىرى ۋە خاتىرىلىگۈچىلىرى بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك، خەلق ئىچىدە ئەدەبىياتنى رۇشەن ئاغزاكىلىق ئالاھىدىلىك بولغاچقا، ئۇنى ئىجرا قىلغۇچىلار ھەمىشە ۋە كۇووھنىڭ بىر ئەزاسى سۈپىتىدە ئۇنىڭغا ئوزلىرىنىڭ سۆيىكىتىپ قاراشلىرىنى كىرگۈزىدۇ ۋە زورۇر ئوزگەرتىشلەرنى ئېلىپ بارىدۇ. بۇ يەكرىمىزنى بىر داستاننىڭ ھەر خىل ۋارىيانتلىق شەكىللىرىنىڭ بولغانلىقى دەللىلەيدۇ. مەسىلەن: قولىمىزدا بار بولغان «غېرىپ-سەنەم» داستانىنىڭ 4 خىل چاپى نۇسخىسىدا ۋەقەلەك ئورنى بىر-بىرىگە ئوخشىمايدۇ، «ھورلىقا-ھەمراجان» داستانىنىڭ نۇسخىلىرىمۇ شۇنداق؛ ئۇنىڭ قول يازمىلىرىنىڭ بەزىسىدە ۋەقەلەك ئورنىنى ھەلەپ شەرۋان دەپ كورسەتسە بەزىسىدە، چىنى ماچىن يۇرتى، يەنە بىر نۇسخىسىدا تېخىمۇ كونكرېت قىلىپ خوتەندىكى قاراڭغۇ تاغ ئىتىگى دەپ كورسىتىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن داستان ۋەقەلىكىنىڭ ئورنى ئەلۋەتتە، ئەنئەنىۋى بەدىئى ئومۇملاشتۇرۇشنىڭ سىمبولى بولالايدۇكى، ئۇ تارىخى رىياللىقنىڭ ئۆپ ماھىيىتى ئەمەس. مۇشۇ ئوبكتىپ رىياللىققا ئاساسەن، تەۋەلىك جەھەتتە خەلق داستانلىرىنى تەپلاش،

رەتلەش ۋە تەتقىق قىلىشتا ئالدىراقسانلىقتىن ساقلىنىپ، ئىگىلىزىملىق ياكى شۇڭىنىزملىق خاھىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىشىمىز لازىم.

داستانلارنىڭ خاتىمىسىدە، قەھرىمانلار پائالىيىتىنىڭ يەكۈنى سۈپىتىدە تىپىك تەسۋىرى، جەڭ غەلبىسى، ئاداشقانلارنىڭ تېپىشىپ مۇرات - مەقسەتلىرىگە يېتىكەنلىگىنى كۆرسۈتۈش بىلەن تاماملىنىدۇ. خاتىمە (تۈگەللىنىش) داستانىنىڭ مۇقەددىمىدىن پەرقلىق ھالدا، ھەم نەسىردە، ھەم نەزمىدە بېرىلىشى مۇمكىن. ئايرىم ھاللاردا داستانچىلار تۈگەللىمىدە قەھرىمانلارنىڭ مۇرات - مەقسەتلىرىگە يېتىكەنلىگىنى كۆرسۈتۈش بىلەن بىللە، ئۇزلىرى ھەققىدىمۇ قىسقىچە ھىكايە قىلىدۇ، داستانىنى تىڭلىغۇچىلارغا ياخشى ئىستەكلەر بىلدۈرىدۇ.

ئوبراز يارىتىش ئالاھىدىلىگى جەھەتتە:

خەلق داستانلىرىدا ئوبراز يارىتىش ـــ ئۇنىڭ پوئېتىك شەكلىنىڭ مۇھىم مەزمۇنى ھىساپلىنىدۇ. خەلق داستانلىرىنىڭ ئوبرازلىرى ھەم خاسلىقتا ھەم ئومۇملىقتا ئۆگە بولغان كونكىرت ئادەم بىلەن غايەۋى روھنىڭ قوشۇلمىسىدىن ئىبارەت. بۇ جەھەتتە ئۇ يازما ئەدەبىياتتىكى ئوبرازلاردىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىدا قەھرىمان ئوبرازلارنىڭ خاراكتېرى سىيۇژېت راۋاجىنىڭ مەنتىق تەرتىۋى بويىچە قانات يېيىپ، تەدرىجى مۇكەممەللىشىدۇ. ئۇ، بۇ جەريانىدا ئادەتتىن تاشقىرى مۇرەككەپلىكتىن خالىي بولۇپ، داستاندىكى پۈتۈن ۋەقەلىك باشتىن - ئاخىر ئەشۇ بىر ياكى ئىككى قەھرىمان ئوبرازغا خۇددى تومۇر قېرىندىلىرى ماگنىتتەك يېپىشقاندەك زىچ باغلىنىپ كېتىدۇ، ھەتتا داستاندىكى تەبىئەت تەسۋىرلىرىمۇ (سۇ، تۇپراق، ئاسمان، شامال، يامغۇر، ئۇچار قوشلار، ھايۋانلار... تەسۋىرى) يازما ئەدەبىياتتىكىدەك نوقۇل ھالدا ئايرىم سۈرەتلەنمەستىن، قەھرىمان ئوبرازنىڭ ئۇنىڭ بىلەن بولغان بۇ ئاستە مۇناسىۋىتى، ھايات سەرگۈزەشتىلىرىنىڭ كۆنكىرت خاراكتېرى بىلەن چەمبەرچەس باغلانغان ھالدا ۋۇجۇتقا چىقىدۇ. مەسىلەن: ھەمراجان ياكى قەمبەر شاھنىڭ ساپا شامىلىغا مۇناجىتى، ئاسماندىكى تورغايغا مۇناجىتى، قۇم بارغانلىرىغا قىلغان ئىلتىجاسى ۋە خىتابى... قاتارلىقلار ئەشۇ قەھرىمانلارنىڭ ئۆچكى دۇنياسىنى ئۆچمە بېرىشنىڭ كونكىرت ئامىلى بولغان. داستانلاردىكى تىپىك ئوبرازنىڭ خاراكتېر تەسۋىرىدە، قەھرىمانىنىڭ ئۆچكى ھىس - تۇيغۇسىنى ئىپادىلىگۈچى لىرىكىلىق كۈي قويۇق ئېنىقلىق تۈس ئالغان بولۇپ، ئۇ تەبىئى ھالدا جانلىق ھەرىكەت بىلەن بىر پۈتۈن ئورگانىك گەۋدە ھاسىل قىلغان. يەنى داستانلاردا ھىس - تۇيغۇ ئۆچمە ھەرىكەت، ھەرىكەت ئۆچمە لىرىكىلىق ئامىل چاقناپ تۇرىدۇ. بۇ ئارقىلىق ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى ئوز - ئوزىدىن ھىسىيات تېمىپ تۇرىدىغان ھىسسىيات بۇلىغىغا ئايلانغان.

خەلق داستانلىرىدىكى قەھرىمان ئوبرازنىڭ خاراكتېرىدا يەنە شۇ نەرسە كوزگە چېلىقىدىكى، كوپلىگەن داستانلاردا خەزىر ياكى پەيغەمبەردىن ئىبارەت بىر غايىۋى ئوبراز

مەۋجۇت. داستانلاردا ئۇچرايدىغان بۇ ئورتاق ئوبراز ئەسەر قەھرىمانىنىڭ چۈشىدە ياكى چىقىش يولى تاپالماي هاياتلىق شامى ئۆچەي دېگەندە، قەھرىمانىنىڭ يېنىدا پەيدا بولۇپ، ئۇنىڭغا نجاتلىق يولى كورسىتىپ بېرىدۇ، كەلگۈسىدە ئۇنىڭ ئالدىغا دۇچ كېلىدىغان مۇشكۈلاتلاردىن ئالدىن بشارەت بېرىپ، ئۇنى يېڭىشنىڭ ئۇسۇلىنى ئۇگىتىدۇ، ياكى هىكمەت دۇردانىلىرىدىن نۇر چېچىپ، قەھرىمانىنىڭ هاياتىغا ئىبرەتلىك مەزمۇن بېغىشلايدۇ. بۇ يەردىكى خىزىر ئوبرازى قانداقتۇ دىنى ـــ مىستىك ئەدەبىياتتىكى مەھكۇملۇققا يىتەكلىگۈچى خۇراپاتلىقنىڭ ۋەكىلى بولماستىن، بەلكى هەممىنىڭ ئۇستىدىن غالىپ كەلگۈچى ئاۋام خەلق ئىرادىسىنىڭ ۋە هەققانىيەت تەرەپدارلىرىنىڭ سىمۋۇللۇق ئوبرازىدىن ئىبارەت. دەرۋەقە، شەخسىنىڭ كۈچى ۋە ئىرادىسى هەر قانچە قۇدرەتلىك بولغىنى بىلەن، خەلق ئاممىسىنىڭ مايىللىقى ۋە همايىسى بولمىسا، ئۇنىڭ كارايىتى چاغلىق بولىدۇ، هەر قانداق قەھرىمانىنىڭ باھادىرلىقى پەقەت خەلق دانىشمەنلىگىنىڭ يېتەكچىلىگى ئاستىدىلا نامايەن بولىدۇ، خالاس. ئەنە شۇ ئەقەللى ئۇقۇم خەلق سەنئىتىدە، خىزىر، ئەۋلىيا قاتارلىق غايىۋى ئوبرازلار ۋاستىسى بىلەن ئىپادىلەنگەن بولۇپ، مۇقەررەر هالدا، ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىدا قەھرىمان ئوبرازىنى گەۋدىلەندۈرۈشنىڭ ئەنئەنىۋى ئۇسلۇبىغا ئايلانغان؛ «غېرىپ ـ سەنەم» داستانىدىكى جۇنەيىدىل باغدادنىڭ ئوبرازى، «يەرهات ـ شىرىن»، «رۇستەمنى داستان»، «هورلىقا ـ هەمراجان»، «قەمەر شاه ۋە شەمسى جانان»، «سەنئوبەر» دىن تارتىپ، يېقىنقى زامانداپ ياپونىيلىقان «ئابدۇرامانخان پاشا» قاتارلىق داستانلاردىكى «يۇزدىن نۇر تېمىپ تۇرىدىغان، ئىگىز بويلۇق، ئاپپاق ساقاللىق» خىزىر ياكى ئەۋلىيالار ئوبرازى ئەنە شۇنىڭ جۇملىسىدىندۇر. بۇنداق ئوبرازلار كوپىنچە ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ مۇقەددىمىسىدە پەيدانغا چىقىپ، ۋەقەلىكنىڭ راۋاجىغا يول ئاچىدۇ، تەسۋىرى ۋاستىلار ۋە تىل خۇسۇسىيەتلىرى جەهەتتە:

خەلق داستانلىرىدا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مىللى ئىستىك قاراشلىرىدا بارلىققا كەلگەن ماقال ـ تەمسىل خاراكتېرىدىكى هىكمەتلىك ئافورىزملىق سوزلەردىن، ئەپچىتىت خاراكتېرىدىكى ئوخشىتىش، سىمۋۇل، مۇبالىغە قاتارلىق خىلمۇ ـ خىل ئىستىلىستىك ۋاستىلاردىن ناھايىتى ئۇنۇملۇك پايدىلانغان.

مەلۇمكى، هەر بىر خەلقنىڭ مەنىۋى ئېتىقادى ۋە ئىدىيىۋى ئىشەنچىسى نەتىجىسىدە شەكىللەنگەن گۈزەللىك تۇيغۇسىدا بەلگىلىك مىللى ئەنئەنە بولىدۇ. مەسىلەن: ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ كوپچىلىگىدە قەزىلگۈل دائىم سۈيۈملۈك يارنىڭ، بەخت ئىستىگىنىڭ سىمۋۇلى، بۈلبۈل بولسا ئەشۇ سۈيۈملۈك يارنىڭ سادىق شەيدالىسىنىڭ سىمۋۇلى سۈپىتىدە نامايەن بولىدۇ. بۇنىڭ ئەكسىچە، هوقۇش ۋەيرانلىقنىڭ، شۇملۇقنىڭ، قاراڭغۇ زۇلمەتنىڭ سىمۋۇلى قىلىنىدۇ. خەلق داستانلىرىدا يەنە كوپ تىلغا ئېلىنغان «كاككۇك بىلەن زەينەپ» نىڭ ئوبرازى ۋىسالغا ئېرىشەلمىگەن، دەرتمەن ئاشىق ـ مەشۇقلارغا سىمۋۇل قىلىنىدۇ، شۇنداقلا يۇلتۇز بەختنىڭ، قارايا‌غاچ ـ يەكلەنگەن لېكىن چىداملىق دەرتمەنلىك،

قەزىل - خۇشاللىقنىڭ، ئاق - ساپلىقنىڭ، سېخىيلىق - پەرىشانلىق ۋە غەمكىنلىكنىڭ، قارلىغاچ دوستلۇق ۋە مېھرىبانلىقنىڭ، يىلان - قارا كۆچلەرنىڭ سىمۋولى بولۇپ كېلىدۇ. مۇنداق مۇقىملاشقان سىمۋوللۇق ئىپادىلىنىش خەلق داستانلىرىدىن باشقا ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدىمۇ ناھايىتى كەڭ جارى قىلىنغان. بۇنىڭدىن ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا گۈزەللىك بېغىشلىغۇچى بۇنداق سىمۋولىستىك ۋاستىلارنىڭ شۇ خەلقلەرنىڭ ئىدىيىۋى ئېيتقادى ۋە ئىستېتىك پىكىر قىلىش ئالاھىدىلىگى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھالدا بىر خىل ئەنئەنىۋى بايان قىلىش ئۇسلۇبى بولۇپ شەكىللەنگەنلىگى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. بۇنداق ۋاستىلەرنىڭ باشقا خەلقلەر ئېغىز ئەدەبىياتىدا ئوخشاش مەنادا، شۇ تەرىزدە ئىپادىلىنىشى ناتايىن.

ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىدا سىمۋول بىلەن بىر قاتاردا ئوخشۇتۇشمۇ كەڭ قوللىنىلغان بەدىئى ۋاستىلارنىڭ بىرى، خەلق داستانلىرىدا ھەقىقەتەن ئوخشۇتۇشنىڭ ناھايىتى گۈزەل نەمۇنىلىرى يارىتىلغان. «ئوغۇزنامە» داستانىدا ئىككى گۈزەل قىزنىڭ بىرىنى «بېشىدا ئاتەشتەك نۇرلۇق مېڭىسى بولۇپ، خۇددى قۇتۇپ يۇلتۇزىغا ئوخشايتتى...» دەپ تەسۋىرلىسە، يەنە بىرسىنى «ئۇنىڭ كۆزى ئاسماندىن كېلەر، چېچى خۇددى دەريا سۈيىدەك، چىشلىرى ئۇنچىدەك» دەپ تەسۋىرلەيدۇ، «غېرىپ - سەنەم» داستانىدا، غېرىپنىڭ ناخشىسى ئارقىلىق سەنەمنى

بويلىرىڭ مىسلى لالىدۇر،
قارىشىڭ جاننى ئالادۇر.
ئاغزىڭ ئالتۇن پىيالىدۇر،
قۇيۇپ ئىچسەم چايلارىڭنى، دەپ گۈزەل ئوخشۇتۇشلارنىڭ يارىدىمى بىلەن تەسۋىرلەپ بېرىدۇ. «چەن تومۇر باتۇر» داستانىدىمۇ مەختۇمسولۇنى مۇنداق سۈرەتلەيدۇ:

كۆزلىرى چەشمە بۇلاقتەك،
قاشلىرى زىرۇ — زەۋەر.
قامىتى شەمشات دەرەختەك
سۆزلىرى شېرىن — شەكەر.
چاچلىرى مەجنۇن گويا،
يۈزلىرى شەمسى قەمەر.
لەۋلىرى مىسالى ياقۇت،
قوللىرى ئىشقا چېۋەر.
چىشلىرى دۇررى — سەدەپتەك،
پىكرى كەڭ، ئالەم كېزەر.

كىمكى كورسه ئاھ ئۇرۇپ،
ئىشقى ئوتىدا جان بېرەر.

بۇنداق ئوخشۇتۇشلارنى ھەممە داستانلاردا كوپلەپ ئۇچرىتىشقا بولىدۇ. بىز ئۇنىڭ دىن خەلقىمىزنىڭ بەدىئى تەسەۋۋۇر ۋە تەپەككۇر كۈچىنىڭ يۈكسەكلىگىنى كورۈپ ئالالايمىز.

ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىدا مۇبالىغە ناھايىتى كوپ قوللىنىلغان بەدىئى ۋاستىلارنىڭ بىرى، بۇ نۆۋەتتىدا داستانلارنى مۇبالىغىلاشتۇرۇش سەنئىتى دەپ ئاتاشىمۇ مۇمكىن. ئومۇملۇقتىن قارىغاندا، قەھرىمانلارنىڭ پائالىيىتى مۇبالىغە ئارقىلىق تېخىمۇ رومانتىك تۈس ئالغان. داستانلاردىكى مۇبالىغە ناھايىتى تەبىئى ھالدا قەھرىمان ئوبرازلارنىڭ خاراكتېر تەسۋىرىگە سىڭىپ كەتكەن. مەسىلەن: «ئالپامىش» داستانىدا ئالپامىشنىڭ تىلىدىن شۇنداق بىر چىرايلىق مۇبالىغە بېرىدۇ:

تىكىلسەم قۇرۇيدۇ دەريانىڭ سۈيى،
نەرە تارتسام غۇلار قورغانىنىڭ تېمى.

«ھورلىقا ــ ھەمراجان» داستانىدىكى، جەڭ تەسۋىرىدە... ئۇلارنىڭ بېشى ئاسمانغا مىخلىنىپ، تېنى يەرگە پاتتى»، «كويىماپتەك كۈلپەت چۈشتى بېشىمغا» دېگەنگە ئوخشاش مۇبالىغىلار كوپ ئۇچرايدۇ.

خەلق داستانلىرىنىڭ پوئېتىك شەكلىدە يەنە شۇنداق خاراكتېرلىك بىر ئالاھىدىلىك مەۋجۇتكى، ئۇنىڭدا ماقال ـ تەمسىل تۈسىنى ئالغان ھىكمەتلىك نەزىملەر ئارقىلىق چوڭقۇر ئىجتىمائى ــ پەلسەپىۋى ئىدىيىلەر ئالغا سۈرۈلگەن. بەزى داستانلاردا بولسا، ئۇزاق ئەسىرلەردىن بۇيان خەلق ئارىسىدا قەلىپلاشتۇرۇلغان ماقال ـ تەمسىللەر ئوزلەشتۈرۈپ، قەھرىمانلىنىڭ خاراكتېرىنى تېخىمۇ جانلاندۇرۇشقا خىزمەت قىلدۇرغان بولسا، يەنە بەزى داستانلاردا، خۇددى خەلقنىڭ ماقال تەمسىللىرى ۋە ھىكمەتلىك سوزلىرىگە ئوخشاش ئىبرەتلىك مەزمۇنلار ئوتتۇرىغا قويۇلغان. خەلق سەنئىتىدە نامايەن بولغان بۇنداق تەپەككۇر دۇردانىلىرى ئۇيغۇر خەلق ماقال ـ تەمسىللىرىنى بېيىتىش ۋە راۋاجلاندۇرۇشتا زور ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپلا قالماستىن، ئۇ يەنە خەلق داستانلىرىنىڭ پوئېتىك شەكلىنى تېخىمۇ گۈزەللەشتۈرۈپ، تەكلىغۇچىلاردا رۇشەن ئىستېتىك زوق ھاسىل قىلغان. داستانلاردىكى مۇنداق شېئىرى پارچىلار بەدىئى جەھەتتىن شۇ دەرىجىدە مۇكەممەل ئىشلەنگەنكى، ئۇلارنىڭ كوپلىرى ئەسىرلەر مابەينىدىكى ھايات تەجرىبىلىرىنى ئوزىدە تولۇق مۇجەسسەملەشتۈرگەن ئافورىزملار دەرىجىسىگە كوتىرىلگەن. مەسىلەن:

(1) دولەت قونسا بىر چۈشىنىڭ باشىغا،
جىمى قۇشلار سالام بېرەر قاشىغا.

(2) ئات چاپسا گۈمبۈرلەر تاغنىڭ داراسى،
ئۇرۇشتا بىلىنەر مەردنىڭ ساراسى.
(3) سازەندىلەر سازدىن چالار قول بىلەن،
يامان ئادەم كويدۇرىدۇ تىل بىلەن.
(4) سەيرى ـ گوھەر، سىر ـ ئالقۇن،
سىرى ئەھيان ئوزگىدۇر.
سىرى ئايان ئەھلىگە،
ئوسرى گەريان كوزگىدۇر.
(5) ئامانەتكە خيانەت،
نامەرت ئىشىدۇر.
پالاكەتنىڭ ئامرىنى،
قورققان كىشىدۇر.
(6) خەتنى بىلمىگەن ئادەم،
بېشىدا كەزەر ماتەم.
خەت بىلمەس ئادانلارغا،
قارا ئىغۇ ئىكەن ئالەم.
(7) ئەر سوزىدىن قايتمايدۇ،
يولۋاس باسقان ئىزىدىن.
(8) ئاسرىساڭ ئادەم بالىنى، ئاغزى بۇرنۇڭ قان ئىتەر،
(9) ئادەمزاتنىڭ كۈلمىگى باردۇر.
ھامان بىر كۈن ئولمىگى باردۇر.
(10) ياخشىلىققا يامانلىق ھەركىشىنىڭ ئىشىدۇر،
يامانلىققا ياخشىلىق ئەركىشىنىڭ ئىشىدۇر.
(11) يۇرت قەدرىنى شاھلار بىلمەس،
ئوزگە يۇرتقا كەتمىگۈنچە.
ياخشى يارنىڭ قەدرىنى بىلمەس،
بىر يامانغا چۈشمىگۈنچە.
(12) ئاقىل بولساڭ ھەزور بولما پارىغا،
پارا بىلەن يۇزۇڭ بويىما قارىغا.
.....

ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى ئىچىدىن مۇنداق ئۇلگىلەرنى كوپلەپ ئۇچراتقىلى بولىدۇ.
ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ تىل ئالاھىدىلىگىگە كەلسەك، ئۇ ئوزىنىڭ مەزمۇندارلىقى، مۇزىكادارلىقى، ئاددىي ـ سادىلىقى، دەلىۋ ـ دەللىگى، ئىخچام ۋە ئامما باپلىقى،

كونكرىت ۋە ھەسسىلىغى بىلەن خەلق تىلىنىڭ باي ۋە گۈزەللىگىنى ناھايىش قىلىدۇ. ئۇنىڭدىن ھەر قايسى دەۋرلەردىكى ئۇيغۇر ئەدىبى تىلىنىڭ لېكسىكىلىق ۋە سىنتاكسىسلىق ئالاھىدىلىكلىرىنى كورۇش مۇمكىن. بۇ جەھەتتە تەپسىلى مىسال كەلتۈرمىسەكمۇ، كىتابخانلار-نىڭ ھەممىسىگە ئايان.

دېمەك، يۇقۇرقى مۇلاھىزىلەردىن كورۇشكە بولىدۇكى، ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى بىر خىل ئەنئەنىۋى بايان قىلىش ئۇسلۇبىغا ۋە مىللى پوئېتىك شەكىلگە ئىگە بولۇپ، ئۇ خەلقىمىزنىڭ ئوزىگە خاس بەدىئى تاريخىدۇر. خەلق داستانلىرى ئەنە شۇ خۇسۇسىيەت-لىرى بىلەن مىللى ئېپىتىخارلىق، ئوز-ئوزىگە ئىشىنىش، ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە ئېنتىرناتسو-نالىزىم ئۇيغۇلىرىنى تەربىيەلەشتە مۇھىم غايىۋى ــ ئېستېتىك ۋەزىپە ئوتەيدۇ، جۇملىدىن پۈتكۈل سەنئەت تەرەققىياتىدا چوڭ رول ئوينايدۇ.

توۋەندە ئۇيغۇرلار ۋە باشقا تۈركى خەلقلەر ئارىسىدا مەشھۇر بولغان داستانلاردىن بىر قانچىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئوتىمىز.

«ئوغۇز نامە» داستانى ــ ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ۋە قەبىلىلەر ئىتتىپاقى ئارىسىدا كەڭ تارقالغان مەشھۇر ئوغوز خاقان ھەققىدىكى رىۋايەتلەر ئاساسىدا يارىتىلغان ئەڭ قەدىمقى ئۇيغۇر خەلق داستانى ھىساپلىنىدۇ.

«ئوغۇز نامە» ئۇيغۇرلارنىڭ ئېغىزدىن-ئېغىزغا، ئەۋلادتىن-ئەۋلادتىقا كوچۈپ، ناھايىتى ئۇزۇن بىر تارىخى جەريانىنى بېشىدىن كوچۈرگەن ۋە بۇ جەريانىدا ھەر قايسى تارىخى دەۋرلەرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى ئوزىگە سىڭدۈرۈپ بېيىغان ۋە تېخىمۇ مۇكەممەللەشكەن. تارىخى ئېپوس ــ «ئوغۇز نامە» نىڭ دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن ئەڭ قەدىمقى ۋە قىممەتلىك نۇسخىسى 13-ئەسىردىكى ئىلخانىلار ① (ilhanilar) دەۋرىدە بۇددىست ئۇيغۇر كا-تىپلىرى تەرىپىدىن تۈرپاندا كوچۈرۈلگەن قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى نۇسخىسىدۇر. فىرانـ سىيەلىك تۈركشۇناس پېللىئوت (Pelleot) تەرىپىدىن تېپىلغان بۇ قولىيازما ھازىر پارىژ مىللەتلەر كوتۈپخانىسىدا 21 باسما تاۋاق، 42 بەت، 378 قۇرلۇق نۇسخىدا ساقلا-ناقتا.

قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدا خاتىرىلەنگەن «ئوغۇز نامە» ــ خەلقىمىز ئۇزاق ئوتمۇش-تە ياراتقان قەھرىمانلىق ھەققىدىكى ئېپوس بولۇپ، ئۇ ناھايىتى ئۇزاق بىر تارىخى دە-ۋرنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئەسەردە تەسۋىرلەنگەن باش قەھرىمان ئوغوز خاقان ۋە ئۇنىڭ ئەت-راپىدىكى بەگلىكلەر تارىختىكى پۈتۈن-پۈتۈن قەبىلىلەرنىڭ ياكى قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ سىم-ۋولىلۇق ئوبرازى؛ داستان ئۇرغۇن تارىخى پاكىتلارنى خەلق داستانلىرىغا خاس بەدىئى ئۇسۇل بىلەن ئوزلەشتۈرگەن ۋە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەدىمقى دەۋردىكى دىنىي-ئېتىقات، تۈر-

① ئىلخانىيە ــ مىلادى 1251-يىللاردا ئىراندا ھوكۈم سۈرگەن تۈركلەشكەن مۇغۇل ئىمپېرىيىسى.

مۇش شەكىللەرنى، ئورۇپ - ئادەت، قائىدە - يۇسۇنلىرىنى بەدىئى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن. بۇ ئەسەر خەلقىمىزنىڭ تارىخى، ئىتنۇگرافىيىسى، ئەدەبىيات تارىخى، تىل - يېزىقىنى تەتقىق قىلىشتا بىزنى قىممەتلىك ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەيدۇ ۋە بۇ جەھەتتە ئىنتايىن مۇھىم رول ئويناپدۇ.

ئۇغۇز خان ھەققىدىكى بۇ قىسسە تارىخىي رىۋايەت سۆپەتىدە ئوخشىمىغان ۋاقىتلىق بايانلار بىلەن كوپلىگەن تارىخى كىتابلارغا يېزىپ قالدۇرۇلغان. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ھازىرغىچە 1669 - يىلى خىۋەخانى ۋە تارىخچىسى ئوبۇلغازى باھادىر خانىنىڭ «شەجەرى تۈرك» 14 - ئەسىردىكى پېرۇسسىيىلىك تارىخشۇناس رەشىددىننىڭ «جامىئول تاۋارىخ» (ئومۇمى تارىخ)، 15 - ئەسىردىكى بەلخلىق تارىخچى خاۋەند شاھ مىرخۇاندىنىڭ «رەۋزە توسساپا»، 15 - ئەسىردىكى (1551 - 1541 - يىللىرى يېزىلغان) تارىخشۇناس مىرزا مۇھەممەت ھەيدەرنىڭ «تارىخ رەشىدى» قاتارلىق ئەسەرلىرىدىكى خاتىرىلەر ساقلانغان، لېكىن ئۇ كىتابلارغا خاتىرىلەنگەن «ئۇغۇز خان قىسسىسى» ھېكايەتتە ئىشلىتىلگەن تىل جەھەتتىلا ئەرەپ تەسىرىگە ئۇچرىغان بولماستىن، مەزمۇن ۋە ئۇسلۇب جەھەتتىمۇ قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «ئۇغۇز نامە» دىن كوپ سۆزنى. شۇنداق بولسىمۇ بۇ نۇسخىلار «ئۇغۇز نامە» تەتقىقاتىدا يەلگىلىك قىممەتكە ئىگە.

قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «ئۇغۇز نامە» ئىنېۋېيىسىنى بىر كورۇش بىلەنلا ئۇنىڭدىكى مۇنداق ئىككى باستۇچ ۋە ئىككى خىل مەزمۇن كىشىنىڭ دىققەت ئېتىبارىنى قوزغايدۇ؛

بىرىنچى باستۇچ؛ ئەسەرنىڭ بېشى (ئۇغۇزنىڭ توغۇلۇشىدىن تا ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانى بولغىنىغا قەدەر) ۋە ئاخىرى (ئۇلۇغ تۈركنىڭ چۈشى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئىشلار) نى ئۆز ئىچىگە ئالغان قىسىم.

بۇ، خەلق رىۋايەتلىرى، چوچەكلىرى ۋە قەدىمقى مىغلار بىلەن بافلىنىشلىق ۋەقەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ ۋە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەڭ قەدىمقى ئىشلەپچىقىرىش شەكلى، تۇرمۇش ئورۇپ - ئادەتلىرى ۋە ئىدىيىۋى ئىشەنچلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. بۇ قىسمىدا تەسۋىرلەنگەن ۋەقەلەر بىزگە قەدىمقى خەلق ئىپوسلىرىنىڭ مەزمۇنى ۋە خاراكتېرى توغرىسىدا تەسەۋۋۇر قىلىشقا ئىمكانىيەت يارتىپ بېرىدۇ. ئۇنىڭدىكى بەزى ئىپېزوتلار خەلق رىۋايەتلىرى ۋە چوچەكلىرىنىڭ نەچچە مىڭ يىللارنى بېشىدىن كەچۈرگەن ھەر خىل باسقۇچلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. شۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، «ئۇغۇز نامە» داستانىنى ئۇزى مەيدانغا كېلىشتىن ئاۋالقى خەلق ئىپوسلىرى ۋە چوچەكلىرىنىڭ ناھايىتى ئىخچام ۋە ئومۇملاشتۇرۇلغان بىر كورۇنۇشى دېيىشكىسىز بولىدۇ.

ئەسەرنىڭ بېشىدىلا، ئۇغۇز خاقانىنى ھايۋانلارغا تەقلىت قىلىپ تەسۋىرلەپ، ئۇنىڭ ئاياللىرىنى ئوكۇزنىڭ ئايىغىغا، بالىنى بورىنىڭ بالىسىغا، كوكرىگىنى ئېيىقنىڭ كوكرىگىگە ئوخشىتىدۇ ۋە «ئۇنىڭ پۈتۈن بەدىنى تۆكلۈك ئىدى» دەپ يازىدۇ؛ كېيىنكى ئىپېزوتلاردا

بولسا، «كوك تۆكلۈك، كوك يايلىلىق ئەركەك بورى» تەگرىنىڭ ئەلچىسى سۈپىتىدە ئوغۇز خاقانىغا ھەمرا بولىدۇ، ئوغۇز خاقان «كوك بورى بىزنىڭ بەلگىمىز بولسۇن» دەيدۇ. بۇ تۈركى خەلقلىرىنىڭ ئەڭ قەدىمى تۇتېمىزىم ئېتىقادىنىڭ، يەنى ھايۋانلار ئالىمىدا ئاي-جىزلىق ھېس قىلىپ ئۇنىڭغا چوقۇنىدىغان قەدىمقى تۈرمۈشىنىڭ ئەسىرىدىكى ئوزۇگە خاس ئىپادىلىنىشى.

خەنزۇ تارىخنامىلىرىدىمۇ تۈركلەرنىڭ بۇنداق ئېتىقادى توغرىسىدا: «بايىرىغىغا بورىنىڭ بېشى ئالتۇن ھەل بىلەن چۈشۈرۈلگەن، قاراۋۇللىرىنىمۇ بورى دەپ ئاتايدۇ» دەپ خاتىرىلەنگەن، ① بۇ پاكىتمۇ قەدىمىي ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تۇتېمىزىم ئېتىقادى خېلى ئۇزۇنغىچە ھوكۇم سۈرگەنلىگىنى ئىسپاتلايدۇ. ئادەملەرنىڭ ۋەھشى ھايۋانلار بىلەن بولغان كۈرىشى ئىنسانلارنىڭ تەبىئەت دۇنياسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنىڭ ئالاھىدە بىر باسقۇچى بولۇپ، بۇ خېلى ئۇزۇن بىر تارىخىي دەۋرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. خەلق رىۋايەتلىرىدىكى ۋەھشى ھايۋانلارغا قارشى كۈرەش سىيۇژېتىمۇ ئەنە شۇ تارىخىي دەۋرنىڭ مەھسۇلى ۋە بەدىئى ئوزلەشتۈرۈلۈشى. «ئوغۇز نامە» دە ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتكە قارشى بۇنداق كۈرىشى خېلى زور بەدىئى كۈچ بىلەن تەسۋىرلەنگەن. ئوغۇز خاقاننىڭ كىشىلەر بېشىغا بالايى-ئاپەت كەلتۈرگەن ئەپسانىۋى بىر مۈڭگۈزلۈق ۋەھشى ھايۋان قىسات بىلەن بولغان كۈرىشى ۋە ئۇنى يوقىتىشى ئىنسانىيەتنىڭ تەبىئەت ئۈستىدىن غەلبە قىلىش روھىنى ۋە تېچ-ئاسايىش ياشاش ئۈمىدىنى ئەكس ئەتتۈرگەن.

داستاندىكى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمى ئورپ-ئادەت ۋە مۇراسىملىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئېپىزوتلار ئالاھىدە دىققەتنى قوزغايدۇ. بولۇپمۇ ئەسەرنىڭ ئاخىرىدا تەسۋىرلەنگەن بىر مۇراسىمدا، 40 غۇلاچلىق ئىككى دەرەخ تىكىلىپ، ئۇنىڭ بېشىغا ئالتۇن ۋە كۈمۈش توخۇ، تۇۋىگە ئاق ۋە قارا قوي باغلانغان، بۇنىڭدىن ئۇنىڭ شامان دىنى بىلەن باغلىق بىر خىل ئورپ-ئادەت ئىكەنلىگى بىلىنىپ تۇرىدۇ.

ئوغۇز خاقاننىڭ ئىككى خوتۇن ئېلىشى سىيۇژېتى ئوغۇز رىۋايەتلىرىنىڭ مەيدانغا كەلگەن دەۋرى ئومۇمەن ئانىلىق سەلتەنىتىنىڭ ھالاك بولىشى، ئاتىلىق ئۇرۇقداشلىق تۈزىمىنىڭ ھوكۇمران ئورۇنغا چىققان دەۋرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىگىنى كۆرسۈتۈپ بېرىدۇ. ئوغۇز خاقان ئەۋلاتلىرىنىڭ ئىجتىمائى ئورنى ئوخشىمايدىغان ئىككى تەبىقە بولىنىشى — ئۇلارنىڭ ھاكىم ۋە تابىلىق مۇناسىۋىتىدىن ئۇزۇلۈكسىز ئوسۇپ بارىدىغان بىر خىل ئىجتىمائى زىددىيەتتىن دېرەك بېرىدۇ.

«ئوغۇز نامە» نىڭ ئىككىنچى قىسمىدا، ئاساسەن، ئوغۇز خاقاننىڭ ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرى تەسۋىرلىنىدۇ، لېكىن خەلق رىۋايەتلىرى ۋە ئېپوسلىرىغا خاس ئېلىپمىنتلارمۇ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن: «كوك بورىنىڭ يول باشلىشى» دىگەن قىسمىنى ئالساق، بۇنىڭدىكى ۋەقەلەر ئوزۇگە

① «جۇشۇ. تۈرك تارىخى».

خاس تاريخي ئىزچىللىق بىلەن بايان قىلىنغان، جايلارنىڭ ئەينى ناملىرى ھەتتا تەبىئى شەرت - شارائىتلار ېمۇ تەسۋىرلەنگەن. بۇ ئېپىزوتلار، ئېھتىمال تاريختا بولۇپ ئوتكەن ۋەقەلەر بىلەن باغلىق بولۇشى مۇمكىن، بىراق بۇنى ئېنىقلاش ياشقا بىر ئالاھىدە تەتقىقات تېمىسى.

ئوغۇز ھەققىدىكى قىسسىنىڭ ئالاھىدىلىكىدىن بىرى شۇكى، ئۇنىڭدا قەبىلە نامىلرىنىڭ كېلىپ چىقىشى خەلق رىۋايەتلىرىگە خاس بىرخىل ئۇسۇل بىلەن ئىزاھلانغان. گەرچە قەبىلىلەر نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى ئەنئەنىۋى خەلق رىۋايەتلىرىدە ئەكس ئەتكەن بولسىمۇ بۇ داستاندا ئۇ سىيۇژېتنىڭ راۋاجىغا سىڭدۈرۈلگەن ۋە تېماتىك پىلانغا بويسۇندۇرۇلغان، ھەر بىر قەبىلىنىڭ نامى ئەسەر سىيۇژېتىدىكى بىر ۋەقە بىلەن چەمبەرچەس باغلانغان، شۇنداقلا تىل خۇسۇسىيىتىدىن پايدىلىنىلغان. ئالايلى، «قالاچ» قەبىلىسىنىڭ نامى بىر بەگنىڭ قولۇپلاق-لىق ئالتۇن ئوي قېشىدا قېلىپ ئىشىكنى ئاچقانلىقى بىلەن باغلىنىپ، «قال» ۋە «ئاچ» سوزلىرىنىڭ بىرىكىسىدىن پەيدا بولغانلىقى يېزىلىدۇ. قارلۇق، قاڭقى قەبىلىلىرىنىڭ نامى مۇ شۇنداق.

«ئوغۇز نامە» داستانى بەدىئى شەكلى جەھەتتىمۇ ئوزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان مۇكەممەل ئەسەردۇر. بۇ ئەسەرنىڭ بەدىئى خۇسۇسىيەتلىرى ھەققىدە شۇنى ئېيتىشقا بولىدىكى، ئەسەر سىيۇژېتى ئىنچام ۋە ھەركەتچان، ئىدىيۇنى مەزمۇنى ئېنىق، تىلى رەڭدار ۋە چۇشۇنۇشلۇك، ئوبرازلىرى ئېنتايىن جانلىق، بەدىئى ۋاستىلىرى باي ۋە خىلمۇ-خىل، رومانتىك خىيال ۋە رىيال ۋەقەلەر ناھايىتى مۇۋاپىق جىپسلاشتۇرۇلغان. ئەسەرنىڭ بۇ ئالاھىدىلىكلىرى قەدىمقى زامانىدىلا خەلقىمىزنىڭ بەدىئى تەسەۋۋۇر ۋە تەپەككۇر كۇچىنىڭ يۇكسەكلىگىنى كورسۇتۇپ بېرىلەيدۇ.

«ئوغۇز نامە» ــ نەسرى يول بىلەن يېزىلغان داستان، لېكىن ئۇنىڭدا ھازىرقى ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىغا ئوخشاش قاپىيىلىنىش جۇملىلەر، شېئىرى پارچىلارمۇ ئۇچرايدۇ. ئۇنىڭدىكى شېئىرلار بارماق ۋەزىنىنىڭ 8 بوغۇملۇق ھىجازىدا يازىلغان، شۇنداقلا يەنە 13 بوغۇملۇق ۋەزىندىكى شېئىرلارمۇ بار. بۇ شېئىرلارنىڭ مىسرالىرى ئاھاڭدار، قاپىيىلىرى توق ئوبرازلىق ئىبارىلەرگە باي، قويۇق ھېسسىياتلىق بولۇپ، خىلى يۇقۇرى بەدىئى سەۋىيىگە ئىگە.

ئومۇمەن، «ئوغۇز نامە» داستانى ئىسىل مەدەنى مىراس بولۇپ، مەيلى مەزمۇن، مەيلى شەكلى ۋە مەيلى تىل جەھەتتىن بولسۇن، قىممەتلىك تەتقىقات ماتېرىيالى ۋە ئۇگىنىش ئۇلگىسى.

«دەدە قورقۇت» داستانى ــ ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەسىرىدە مەيدانغا كەلگەن «دەدە قورقۇت» داستانىنىڭ سىيۇژېتلىرى تۇركى خەلقلەر ئارىسىدا 9 ــ 8 ــ ئەسىرلەردە پەيدا بولۇپ، خەلق ئېغىز ئىجادىيىتىنىڭ تىراداتسىيىسى بويىچە ئەۋلاتتىن ــ ئەۋلاتقا ئوتۇپ، 15 ــ ئەسىرنىڭ ئاخىرى 16 ــ ئەسىرنىڭ بېشىدا تولۇقلۇنۇپ قەلەمگە ئېلىنغان. بۇ داستان موسۇلمان ئوغۇز تۇركلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە زاكافكازىيىدە ئىسلام ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش، كېڭەيتىش ئۇچۇن ئېلىپ بارغان جەڭ قەھرىمانلىقلىرىنى ئاساس قىلغان ۋە

تەبىئەتنى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن قىلغان جەڭگىۋار ئىنتىلىشلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان قەھرىمانلىق داستانىدۇر.

بۇ داستان ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركى خەلقلىرى ئارىسىدا «كىتابى دەدە قورقۇت» ياكى تولۇق ئىسمى «كىتابى دەدە قورقۇت ئەلا سانى تەيغى ئوغوزان» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ داستاننىڭ ھازىر دىرىسىدىن ۋە ۋاتكاندا ساقلىنىۋاتقان ئىككى خىل قولىيازمىسى بار. بۇ داستان بىرىنچى قېتىم 1950 - يىلى ئەزەر بەيجاندا بېسىلىپ چىققان. (ئۇنىڭدىن بۇرۇن بارتولد 1922 - يىلى بۇ داستانىنى روسچىغا تەرجىمە قىلىپ تەييارلىغان). شۇندىن بۇيان بۇ داستان تۈركىيىدە بىر نەچچە قېتىم نەشر قىلىنغان ۋە كوپ تىللارغا تەرجىمە قىلىنغان. داستان دانىشمەن، مۇتەپەككۇر قورقۇت ئاتىدىن خەۋەر بېرىشتىنلا باشلىنىدۇ. دەدە قورقۇت ھەققىدىكى رىۋايەتلەردە قورقۇت ئاتىنى ھەم شائىر ھەم ھەكىم (تۇيۇپ) ھەم شامان پىرى ... دەپ سۈپەتلەيدۇ، ھەمدە ئۇنى ئۇچ ئەسىر (295 ياش) ياشىغان دەپ رىۋايەت قىلىدۇ.

داستان باشتىن ئاخىر بىر پۈتۈن سىيۇژىتتىن ئىبارەت. داستان 12 باپتىن تۈزۈلگەن بولۇپ، ھەر بىرى مۇستەقىل داستان سۈپىتىدە ئوز ئالدىغا ئورگانالىلىققا ئىگە. بۇنىڭ ئىچىدىكى داستاننىڭ باش قەھرىمانى بايانىدىر خانىنىڭ رەھبەرلىگىدىكى ئوغۇز باتۇرلىرىنىڭ قەھرىمانلىق ئۇرۇش پائالىيىتىنى تەسۋىرلەيدىغان 10 ھىكايە بىر - بىرىگە مۇناسىۋەتلىك سىيۇژىتلار بىلەن تۇتىشىدۇ.

داستاننىڭ ئاساسىي مەزمۇنىنى ئوغۇز قەھرىمانلىرىنىڭ يېقىن شەرق، ئوتتۇرا ئاسىيا، گىرۇزىن، ئەغباز، گىرىك ۋە زاكافكازىيە يەرلىرىدە «دىنسىز» لار بىلەن قىلغان جەڭلىرى تەشكىل قىلىدۇ. بۇنىڭغا 10 ھىكايە بېغىشلانىدۇ. قالغان ئىككى ھىكايە رومانتىك مۇھەببەتكە بېغىشلانغان بولۇپ، ئۇنىڭ سىيۇژىت مەركىزىدە گۈزەل، باتۇر پەرىزات قىز بىلەن خانتۇرالى ۋە ئۇنىڭ ئوغلى قالى قاجى تۇرىدۇ. سىيۇژىت توقونۇشنىڭ مەركىزىدە پەرىزات قىزنىڭ ئوزىگە شەيدا بولغان يىگىتلەرگە قويغان شەرتلىرى، ئۇلار بىلەن كەسكىن بەسلىشىلەردە نەچچە ئون يىگىتنىڭ يەڭگەن پەرىزات قىزنىڭ مەرتلىك جاسارىتى كورسىتىلىپ تۇرۇك ئايالىرىنىڭ قەھرىمانلىق، پەزىلەتلىك ئوبرازى گەۋدىلەندۇرىلىدۇ.

«دەدە قورقوت» داستانى يۇقۇرقىدەك ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركى خەلقلەرنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتىدا ناھايىتى چوڭ ئورۇننى ئىگەللەيدۇ. ھەمقەتەن ئاتاغلىق ئالىم ۋە فىرۇسسور مۇھەممەت فۇئات كۆپرۈلۈزادە ئېيتقاندەك: «پۈتۈن تۈركى خەلقلەر ئەدەبىياتىنى تارازىنىڭ بىر كوزىگە، «دەدە قورقوت» نى يەنە بىر كوزىگە قويسىڭىز يەنىلا «دەدە قورقوت» بېسىپ كېتىدۇ.»①

① «دەدە قورقوت كىتاۋى»، كىرىش سوز، 5 - بەت. تۈركچە 1966 - يىل نەشرى، ئەنقەرە.

«ئەرگىنە قۇن» داستانى ـــ تۇتېمىزىم ئىلمىنىتىلىرى ساقلانغان، شامانىزىم تۇسمىنى ئالغان بۇ داستان ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتا-بوۋىلىرى ھىساپلانغان ئالتاي تاغلىرىدا ياشىغۇچى شەرق تۇرالارنىڭ ناھايىتى قەدىم زامانلاردىن تۇتېمىزىمغا ئېيتقات قىلغان، قەبىلىچىلىك تۇزۇمىدە ياشاۋاتقان چاغدىلا رودا ئېرىتىش ۋە تومۇرچىلىك بىلەن شوغۇللانغانلىغى بەدىئى شەكىلدە ئىپادىلەنگەن.

داستانىنى ئوقۇغىنىمىزدا شەرق ئۇيغۇرلىرىنىڭ جەڭگىۋار ھاياتى، ئوتلۇق ۋەتەنپەرۋەرلىگى ۋە ئىنسانى ماھىيىتى كۈچىنىڭ ماددى ۋە مەنىۋى تۇسىنى ئالغان مەدەنىيەت تارىخىنىڭ ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئىكەنلىگى كۇزگە تاشلىنىدۇ.

بۇ داستان قەدىمقى ئۇيغۇر قوشاقلىرىنىڭ ئۇسلۇبىدا نەزمى شەكلىدە ئىپادىلەنگەن بولۇپ، ئۇزىگە خاس رىۋايەتلىك سيوژىتقا ئىگە.

«ئەرگىنە قۇن» داستانى ئۇمۇمى تۇركى خەلقلەر مەدەنىيەت خەزىنىسىگە قوشۇلغان تارىخى توھپە بولۇشتىن تاشقىرى، ئۇيغۇر خەلق داستانچىلىغىنىڭ راۋاجلىنىشى ئۇچۇنمۇ ئالاھىدە ئەجايىپ تەسىر كورسەتكەنلىگى بىلەنمۇ زور قىممەتكە ئىگە.

«ئالپامىش» داستانى ـــ «ئالپامىش» داستانى قەدىمقى قەھرىمانلىق ئېپوسىنىڭ يارقىن نامايەندىسىدۇر. ئېپىك مەزمۇنىنىڭ قەھرىمانلىق خاراكتېرىگە ئىگە بولۇشى ئۇنىڭ تۇپ خۇسۇسىيىتى ھىساپلىنىدۇ.

كوچمەنچىلىك ھايات ۋە پاترىئارخال ـــ ئۇرۇقچىلىق مۇناسىۋەتلىرى بىر دەرىجە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان زامانلاردا يارىتىلغان، جەمىيەت ۋە ئىنسان ھاياتى مەسىلىلىرىنى ئۇزىگە خاس رىيالىق بىلەن ـــ قەھرىمانلىق ۋە گۇزەللىك ھەققىدىكى خەلق ئىدىئاللىرى دەرىجىسىدە كۇيلىگەن «ئالپامىش» داستانى تۇركى خەلقلەر پاترىئارخال ـــ ئۇرۇقچىلىق ھاياتىنىڭ پوئېتىك كورىنىشىدۇر.

داستان ھىر قانچە تۇركى خەلقلەر ۋە ئۇلار بىلەن يېقىن ياشىغان غەيرى تۇركى خەلقلەر ئارىسىدا ئىنتايىن كەڭ تارقالغان.

تەكشۈرۈشلەر شۇنى كورسەتكىكى، «ئالپامىش» داستانى ئۇيغۇرلار ئارىسىدىمۇ ئۇزىگە خاس ۋارىيانت بىلەن تارقالغانلىغى مەلۇم. لېكىن ھازىر «ئالپامىش» داستانىنىڭ دۇنيا جامائەچىلىكىگە مەلۇم بولغان نۇسخىسى ئۇزبېكلەر ئارىسىدا ئومۇملاشقان ۋە بۈگۈنگىچە داۋاملىشىپ كەلگەن غوللۇق نۇسخىسىدۇر. ئۇزبېك خەلق شائىرى پازىل يولداش ئوغلىدىن يېزىپ ئېلىنغان بۇ نۇسخا ئۇزبېكستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئا. س. پوشكىن نامىدىكى تىل ۋە ئەدەبىيات ئىنستىتوتىنىڭ فولكلور ئارخىۋىدا ساقلانماقتا.

«ئالپامىش» داستانىنىڭ سيوژىت تەركىۋى ۋە ئاساسى ۋەقەلىكلىرىگە دىققەت قىلساق ئۇنىڭدا پاترىئارخال ـــ ئۇرۇقچىلىق مۇناسىۋەتلىرىنى تەسۋىرلەش ئاساسى ئورۇندا تۇرىدۇ. شۇنداقلا يەنە، ئۇنىڭدا ئايرىم ئۇرۇغ ئاقساقاللىرىنىڭ ھوكۈمرانلىقتىن ئىنتىلىشىدىن ئىبارەت ئوندۇرمە ھالەتتىكى راۋاجلانمىغان فېئوداللىق مۇناسىۋەتلەر تەسۋىرى ھەم مەۋجۇت. يا-

تەرىخىي تارىخال — تۈرۈقچىلىق مۇناسىۋەتلىرىنىڭ يەمىرىلىشىگە قاراپ يۈزلىنىشى ۋە فېودال-لىزمنىڭ پەيدا بولۇش جەريانى ھەممە يەردە بىر ۋاقىتتا ۋە بىر خىل شەكىلدە سادىر بولغان ئەمەس. داستاندا تەسۋىرلەنگەن بۇنداق ئىجتىمائى ھايات شەكلى ۋە ئۇنىڭدىكى بىر قاتار ۋەقەلەرنى ئانالىز قىلىش ئارقىلىق «ئالپامىش» داستانى كوچمەن چارۋىچى قوڭغىرات قەبىلىسى ئارىسىدا مۇڭغۇل ئىستىلاسىدىن ئىلگىرى سىر دەريانىڭ ئاساسى ئېقىمى-لىرى ۋە ئارال دېڭىزى ئەترابلىرىدا بارلىققا كەلگەن، دېگەن خۇلاسىگە كېلىش مۇمكىن. يەنى، قوڭغىرات قەبىلىسىنىڭ تۈرۈقچىلىق مۇناسىۋەتلىرىنىڭ پۈتۈنلەي تەسۋىرى سۇپىستىدە X - XI ئەسىرلەردە پەيدا بولغان، قوڭغىرات قەبىلىسىنىڭ تۈرلۈك جايلارغا سىلجىشى ۋە كوچمىشى بىلەن داستان باشقا تۈرۈغ ۋە ئەللەرگە ئوتتۇپ ھەر بىر تۈرۈغ ۋە ئەۋلاد-لىنىڭ مىللى ئەنئەنىلىرى ئاساسىدا قايتا ئىشلىنىپ تېخىمۇ بېيىغان.

«ئالپامىش» داستانى قەھرىمانلىق، مەرتلىك، ۋەتەنپەرۋەرلىك، تۈرلۈك ئەۋلاتلار ۋە خەلقلەرنىڭ دوستلىقى ۋە سۈيگۈ ساداقىتى، قەبىلە ئىتتىپاقى ۋە مۇستەھكەملىگى قاتار-لىق تېمىلارنى كۆيلىگۈچى بۈيۈك ئىپوستۇر. داستاندا خەلقنىڭ قەھرىمانلىق ھەققىدىكى غايىلىرى ۋە ساداقەتلىك، مەرتلىك تۈيغۇلىرى يارقىن تەسۋىرلىنىدۇ، ئۇنىڭدا سۈيگەن يارىنى ئېرىشىش ئۈچۈن مەرت بولۇش ۋە دۈشمەنگە قارشى كۈرىشىش كېرەك، دېگەن غا-يە ئالغا سۈرىلىدۇ. داستاندا قەھرىمانلىق ۋە جەسۇرلۇقنى ئۇلۇغلاش، مەرتلىك تۈيغۇلىرى ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسى بىلەن زىچ باغلانغان. ئۇنىڭدا يەنە ئەل-يۇرتقا مۇھەببەت، قەبىلىلەر ئىتتىپاقلىقى كۈيلۈنۈپ، بولۇنۇش، قەبىلە ئارازلىرى خەلقنىڭ بەختىغا ئېغىر كۈل-پەت كەلتۈرىدىغانلىقى كۆرسىتىلىدۇ.

داستاننىڭ باش قەھرىمانى «ئالپامىش» خەلقنىڭ قەھرىمانلىق، باتۇرلۇق جاسارىتىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەندۈرگەن ئوبرازدۇر.

«ئالپامىش» داستانى بەدىئىلىك جەھەتتىمۇ كامالەتكە يەتكەن نادىر ئەسەر. ئۇنىڭدا باشقا خەلق داستانلىرىغا قارىغاندا مۇبالىغىلاشتۇرۇش ئۇسۇلى ئۇرۇندا تۇرىدۇ.

قىسقىسى، «ئالپامىش» — ئازات، ئەركىن، مەغرۇر ۋە گۈزەل ئادەملەر ھەققىدە توقۇلغان، شۇلارنى ماختاپ كوككە كوتەرگەن شۇنىڭ بىلەن كىشىلەر قەلبىگە چوڭقۇر ئور-نىغان داستاندۇر. ئۇ خەلقنىڭ كۆپ ئەسىرلىك بەدىئى يادىكارلىقى سۈپىتىدە جاھان مە-دەنىيىتى تارىخىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ.

«گور ئوغلى» داستانلىرى — «گور ئوغلى» داستانلىرى ئوز ئالدىغا مۇستەقىل بولغان كوپلە-گەن ئەسەرلەرنىڭ تۈركۈمى بولۇپ، يىغىن ۋە ئوتتۇرا شەرقتە ئىنتايىن كەڭ تارقالغان. «گور ئوغلى» تۈركۈمىدىكى داستانلار چوڭ ئىككى تارماقتا بولىنىدۇ؛ بىرى زاكافكازىيە ۋە يېقىن شەرقتىكى نوسخە-سى، (ئەزەربەيجان ئەرمەن، گىروزىن، تۈرك ۋە باشقىلار). يەنە بىرى ئورتا ئاسىيا نوسخىسى (ئۇي-غۇر، ئوزبېك، قازاق، قارا قالپاق، تاجىك ۋە باشقىلار). بۇ ئىككى تارماق مۇئەييەن ئومۇملۇققا ئىگە بولسىمۇ، لېكىن داستانلاردىكى بەزى ۋەقەلىك، ئېپىك ئەنئەنە ۋە باش

قەھرىمانلىغا بېرىلگەن باھا، ھەجىم، كۆيلىنىش ۋە تارقىلىش خۇسۇسىيەتلىرى جەھەتلىرىدىن بىر - بىرىدىن بەلگىلىك پەرقلىنىپ تۇرىدۇ.

بىرىنچى خىلدىكى نۇسخە ھەم تارىخىي ھەم رىۋايەتلىك خوسۇسىيەتكە ئىگە بولۇپ، گور ئوغلىنى ئىران شاھى ئابباس I نىڭ (1585 - 1628 - يىللار) زامانىدىشى قىلىپ كورسىتىدۇ. ئەمىلىيەتتە ئىران تارىخچىسى ئەرەكمل تەۋرىزنىڭ (ۋاپاتى 1670 - يىلى) كورسىتىشچە، شاھ ئابباس ۋە تۈركىيە سۇلتانىغا قارشى قوزغىلاڭ كوتەرگەنلەرنىڭ باشلىقلىرىدىن بىرى گور ئوغلى بولغانلىغى مەلۇم.

دىمەك، بۇ نۇسخىدا، كونكرېت شەخس ۋە دەۋر بىلەن باغلىق بولغان ۋەقەلەر ئارقىلىق تەگداشسىز كۈچ - قۇدرەت ۋە شىجائەت، ئالىجاناپ ئىنسانى پەزىلەتلەر كۆيلىنىدۇ. ئەمما ئۇنىڭدىمۇ بەدىئى ئومۇملاشتۇرۇش ۋە ئىدىئاللاشتۇرۇش مەۋجۇت. ئوتتۇرا ئازىيا نۇسخىسىدا، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلار ۋە ئوزبېكلەر ئارىسىدىكى نۇسخىدا بەدىئى ئومۇملاشتۇرۇش ۋە غايىۋىلەشتۇرۇش ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇنىڭدا بولۇپمۇ رومانتىزىم ئىنتايىن قويۇق. بۇ نۇسخىدا گور ئوغلى ئەشۇ خەلقلەرنىڭ بېگى، قانۇنى ھوكۈمدارى، ئوز خەلقى، ۋەتىنى ئۈچۈن قايغۇرغۇچى ۋە ئۇنى تۇرلۇك دۇشمەنلەرنىڭ باستۇنچىلىغىدىن ھىمايە قىلغۇچى دانا، كوپلەپ خەلق قەھرىمانلىرىنى تەربىيىلىگۈچى يىگىلمەس باھادىر سۈپىتىدە تەسۋىرلەنگەن. مۇشۇ باھا ئاساسىدا چامبىل يۇرتىنىڭ ئەپسانىۋى ھوكۈمدارى گور ئوغلىنىڭ 40 پالۋان يىگىتلىرى بىلەن بىرلىكتە ئانا يۇرتىنىڭ ئامانلىغى ۋە تىنچلىغىغا تەھدىت سالغۇچى خوشنا پادىشالىقلارغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرىشى، ئاجايىپ تەسىرلىك ۋەقەلەر ئارقىلىق نامايەن بولىدۇ.

«گور ئوغلى» تۈركۈمىدىكى داستانلار تەخمىنەن 40 دىن ئاشىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدىكى بەزى داستانلاردا ئوتتۇرا ئازىيادا ئىسلام دىنى تارقىلىشتىن بۇرۇنقى ۋەقەلىكلەر ۋە خەلق ئارىسىدىكى قەدىمقى ئەپسانە رىۋايەتلەر تەسۋىرلەنگەن، بەزىلىرى مۇندىن 3 - 4 ئەسىر بۇرۇن يارىتىلغان ۋە زامانىمىزغا قەدەر كوپلىگەن خەلق سەنئەتكارلىرى تەرىپىدىن ھەر قايسى دەۋرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى سىڭدۈرۈلگەن. «گور ئوغلى» تۈركۈمىدىكى داستانلار خەلقنىڭ ھاياتىنى، تۇرمۇش سەرگۈزەشتلىرىنى، ئارزۇ - ئۇمىتلىرىنى، ئىجتىمائى، ئەخلاق ۋە ئىستېتىك قاراشلىرىنى كەڭ دائىرىدە تەسۋىرلەپ بېرىدىغان زور ئىپوپېيدۇر. بۇ داستان ئەنئەنىۋى ئۇسلۇبتا نەزمى ۋە نەسرى شەكلىدە تۇزۇلگەن بولۇپ، ئۇنىڭدىكى شېئىرلار ئاساسەن بارماق ۋەزىنىنىڭ 7 - 8 ۋە 11 بوغۇملۇق شەكلىدىن ئىبارەت. داستاننىڭ نەسرى قىسمىمۇ نەسرى شېئىر شەكلىدە بولۇپ، ئوزىگە خاس ئاھىدىلىككە ئىگە.

«غېرىپ - سەنەم» داستانى —— «غېرىپ - سەنەم» داستانى ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا ئەڭ كەڭ ئومۇملاشقان ئىشقى رومانتىك داستانلارنىڭ ئۇلگىسى بولۇپ، ئۇزاق ئەسىردىن بۇيان ئېغىزدىن - ئېغىزغا، ئەۋلاتتىن - ئەۋلاتقا داۋاملىشىپ زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلدى. «غېرىپ سەنەم» قويۇق مۇزىكىلىق تۈسكە ئىگە بولغان لىرو - ئېپىك داستان بولۇپ، ئادەتتە ئۇيغۇر

لار ئارىسىدا «غېرىپ - سەنەم»نىڭ بەزەر ناخشىسىنى بىلمەيدىغان ياكى بۇ ساداقەتمەن ۋاپادار ئاشىق - مەشۇقلارنىڭ ھىكايىسىنى ئاڭلىمىغانلار يوق دېسەمۇ بولىدۇ. خەلقىمىز ئارىسىدا بۇ داستاننىڭ ئەنە شۇنداق كەڭ ئومۇملىشىشىنىڭ سەۋەبى شۇكى، ئۇنىڭدىكى غېرىپ ۋە سەنەم ئوبرازلىرى ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرىنىڭ ئارزۇ - ئۇمىدى ۋە غايىسىنى ئوزىگە مۇجەسسەملەندۈرگەن ھەمدە رېئاللىزىم بىلەن رومانتىزىملىق روھ بىر - بىرىگە چەمبەرچەس باغلانغان. «غېرىپ - سەنەم» داستانى ئەسلىدە ئوتتۇرا ئاسىياغا كەڭ تارقالغان «شاھ سەنەم ۋە شاھ غېرىپ» ھىكايىسىغا ئاساسەن بارلىققا كەلگەن. بەزى پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، ئۇ قاراخانىلار دەۋرىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا (10 - ئەسىر ئەتراپىدا) پەيدا بولغان، ئۇ شۇنداقلا 10 نەچچە ئەسىرلىك تارىخى جەريانلارنى ئوز بېشىدىن كوچۇرۇپ، كوپلىگەن نامسىز خەلق سەنئەتكارلىرىنىڭ پىششىقلاپ ئىشلىشى ئارقىلىق ئۇيغۇر خەلق ئەدەبىياتىنىڭ نادىر نەمۇنىسىغا ئايلانغان.

مۇزاكىلىق داستان — «غېرىپ - سەنەم» نىڭ يېزىقىغا ئېلىنغان بەزى چاپى نۇسخىلىرىدا شاھى ئابباسخاننى قارا خانلار ھاكىمىيىتىگە تەئەللۇق بولغان بىر پادىشا سۈپىتىدە تەسۋىرلەيدۇ. شۇنداقلا داستاندا غېرىپنىڭ ئۇستازى سۈپىتىدە تىلغا ئېلىنغان جونەيدىل باغدات ۋەقەسىنىڭ ئاخىرلىرىدا ئوتكەن رېئال تارىخى شەخس، ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇ داستانغا ئىسلام ئەقىدىلىرى خىلى كۈچلۈك سىڭگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا فېئودالىزىم دىنى ھاكىمىيەتنىڭ ئىنسانلار بېشىغا كەلتۈرگەن بالايى - ئاپەتلىرى پاش قىلىنىدۇ، ئەركىنلىك ۋە ئازاتلىق غايىسى ئالغا سۈرىلىدۇ. بۇ كونكرېت پاكىتلار داستاننىڭ پەيدا بولغان دەۋرىنى مولچەرلەشكە ۋە مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە ئاساس بولىدۇ.

بىز «غېرىپ - سەنەم» داستانىغا نەزەر سالساق، ئۇنىڭدا خەلقىمىزنىڭ ئەركىنلىك ئازاتلىق غايىسىنى، ساپ مۇھەببەت ئىستەكىنى كورەلەيمىز؛ سىياسى، ئەخلاق ۋە مەنئوى جەھەتلەردىن چىرىكلەشكەن فېئودالىزىم جەمىيىتىنىڭ يىرگىنىشلىك ئەپتى - بەشىرەسىنى چوڭقۇر ھېس قىلالايمىز.

خۇددى «غېرىپ - سەنەم» داستاندا ئىپادىلەنگەندەك، چىرىك فېئودالىزىم تۈزىمى شارائىتىدا سەممى، ئەركىن مۇھەببەتنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايتتى، ساپ مۇھەببەت قاتتىق گۈنا ھىسابلىنىپ، فېئودالىزىمنىڭ ئادالەتسىز سودى تەرىپىدىن ھامان جازاغا ھوكۇم قىلىناتتى. فېئودالىزىم جەمىيىتىنىڭ بۇ تۈپ ماھىيىتىنى چوڭقۇر ھېس قىلىپ، ئۇنىڭدىن كۈچلۈك نارازى بولغان ئەمگەكچى خەلق ئوزلىرىنىڭ غېرىپ - سەنەملىرى ئارقىلىق فېئودالىزىم جەمىيىتىنى شىددەت بىلەن پاش قىلىپ، ئۇنىڭغا قارشى ئىسيانكارلىق روھىنى ئەركىن مۇھەببەت تېمىسى ئارقىلىق ئىپادىلىدى.

جەمىيەتنىڭ بۇ كونكرېت ئىجتىمائى زىددىيىتى ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا بولۇپمۇ خەلق داستانلىرىغا دىنى ھاكىمىيەتنى گەۋدە قىلغان فېئودالىزىم ئۇزۇمنىڭ ماھىيىتىنى پاش قىلىش ۋە ئەركىنلىكنى تەلەپ قىلىش روھىنى بېغىشلىدى. ئەنە شۇ دەۋرلەردە پەي

دا بولغان «لەيلى-مەجنۇن»، «تاھىر-زوھرا» «يۇسۇپ-زۇلەيخا»، «مەلىكە-دىلئارام»، «ھورلىقا-ھەمراجان» «قەمەر شاھ-شەمسى جانان»، «سەنۇبەر» قاتارلىق ئىشقى رومانتىك داستانلارنىڭ ھەممىسى ئەنە شۇ تېمىنى ئۇزىگە مەزمۇن قىلغان.

«غېرىپ-سەنەم» داستانىنىڭ باشقا مۇھەببەت داستانلىرىدىن ئالاھىدىلىگى شۇ يەر-دىكى، ئۇنىڭدا خەلقىمىزنىڭ ئارزۇ-ئۇمىدى ۋە غايىسىنى ئۇزىگە مۇجەسسەملەندۇرگەن قەھرىمان ئوبراز — غېرىپ ۋە سەنەم ئوز رەقىبلىرىدىن ئىنتىقام ئېلىپ، فېئودالىزىمنىڭ تومۇر تاپىنى ئاستىدىن قۇتۇلۇپ چىقىپ، ۋىسالىغا يېتىدۇ. بۇ غايىۋى غەلىبە ئارقىلىق خەلقىمىز فېئودالىزىم جەمئىيىتىنى مەنىۋى ئىولۇمگە ھوكۇم قىلىدۇ. «غېرىپ-سەنەم» داستانىدا ئىپادىلەنگەن مانا بۇ رومانتىزىملىق روھ ئۇنى ئالاھىدە ئىجتىمائى ئەھمىيەتكە ئىگە قىلغان. بۇ داستاندىكى ئوبرازلارنىڭ مەنىۋى دۇنياسىنى، ئەخلاقى-پەزىلەتلىرىنى ۋە كىشىلىك كوز قارىشىنى كۆزەتسەك بۇ نۇقتىنى تېخىمۇ چوڭقۇر ھىس قىلىمىز.

غېرىپ فېئودالىزىمنىڭ قائىدە-نىزاملىرىغا، دىنى رامكىلىرىغا، فېئودالىزىم ئائىلە نەسەبىگە قارشى ئەركىنلىك ۋە شەخسىنىڭ ئازاتلىغى ئۇچۇن كۈرەشكۇچى ئىولۇق ئىسيانكارلارنىڭ تىپىك ۋەكىلى. غېرىپنىڭ بېشىغا كەلگەن بەختسىزلىكلەرنىڭ ئەسلى ئاساسلى ئىجتىمائى تەڭسىزلىكتىن ئىبارەت. شۇڭا يېتىم غېرىپ ھەرقانچە ئىدىرەكلىك ۋە پاراسەتلىك بولسىمۇ ئۇنىڭ يۇقۇرى تەبىقىگە مەنسۇپ بولغان شاھ قىزىغا مۇھەببەت ئىزھار قىلىشىغا فېئودالىزىم تۇزۇمى يول قويمايدۇ، ھوكۇمران گۇروھنىڭ چىرىك ئەخلاقى رامكىلىرىغا غېرىپنىڭ ئىنسانى پەزىلەتلىرى سىغمايدۇ. مانا بۇ داستاندا ئىپادىلەنگەن زىددىيەتنىڭ تۇگۇنى.

داستاندا غېرىپقا ياندىشىۋچى قەھرىمان ئوبرازلارنىڭ بىرى — سەنەم ئوبرازىدىن ئىبارەت. سەنەممۇ خۇددى غېرىپتەك ئوز دەۋرىنىڭ ئىلغار ئىدىيىسىگە ۋەكىلىك قىلىدىغان، فېئودالىزىمنىڭ مەنىۋى ئىسكەنجىسىگە قارشى تۇرۇشقا جۇرئەت قىلغان، ئوز سويگۇسىگە ۋاپادار قىز ئىدى. شۇنىڭ ئۇچۇنمۇ غېرىپنىڭ مەھەتكەشلەرگە خاس مەنىۋى پەزىلىتىدىن بىرنەچچى قېتىم بەھرى ئالغان ئەنە شۇ سەنەم بولدى. غېرىپنىڭ ئالىجاناپ قاراشلىرىغا باھا بېرىشتە سەنەمنىڭ دادىسى ۋە ئانىسى ۋەكىللىك قىلغان شۇ چاغدىكى فېئودالىزىم جەمئىيەتى بىر تەرەپتە تۇرغان بولسا، يالغۇز سەنەمنىڭ ئوزى بىر تەرەپتە تۇردى. فېئودال ئاقسۇڭەكلەر تەرىپىدىن ھاقارەتلەنگەن ۋە خورلانغان دانىشمەن غېرىپنى قولى قان بىلەن بويالغان فېئودالىزىمنىڭ جاھىل ھىمايىچىسى ئابدۇللا شاتىرىدىن مىڭ ھەسسىلەپ يۇقۇرى قويغان ۋاپادار كىشى يەنە شۇ سەنەم ئىدى.

غېرىپ بىلەن سەنەمنى بىر-بىرىگە باغلىغان مەنىۋى رىشتە يالغۇز سەممى مۇھەببەتلا ئەمەس، بەلكى سەۋىيە، پىكىر ۋە مەسلەك بىرلىگىدۇ. غېرىپ بىلەن سەنەمنىڭ مۇھەببەت ھەقتىدىكى تەسەۋۋۇرى ۋە ئىپتىقادى ئوخشاش. شۇڭلاشقا ئۇلار ئوز مۇھەببىتىگە بىردەك ۋاپادار. سەممى سويگۇ مۇھەببەت يولىدا غېرىپ ئوز دەۋرىدىن قانچە دەرت-

ئەلەم چىكىپ، قانچە غەم-قايغۇغا مۇپتىلا بولسا، سەنەمۇ فېودالىزىمنىڭ تۇمۇر قەپىزى ئىچىدە شۇنچە-دەرت-ئەلەمگە گىرىپتار بولۇپ جاپا چەكتى، ھىجران ئوتلىرى غېرىپنى كويدۇرگەن بولسا، سەنەمنى كۆل قىلدى، ۋىسال تەشنالىغى غېرىپنىڭ كوگۈل گۈلشىنىنى ئازاپلىسا، سەنەمنى بىھوش قىلدى. فېودالىزىمنىڭ ئادالەتسىز سودى غېرىپنى يىراق چولـ لەر گە مەجبۇرى سۈرگۈن قىلغاندا، ئاجىزە سەنەم فېوداللىق شەرىئەتنىڭ ئادەمنى سا-راڭ قىلىدىغان ئېغىر ۋە قانلىق قولۇنۇڭ ھېمىشەم ئوز يەلكىسىدىن قاتتىق بېسىپ تۇرغانلىغىنى تېخىمۇ چوڭقۇر ھىس قىلدى... شۇڭلاشقا غېرىپ ئوزىنىڭ ۋاپادارلىغى، قەيسەرلىگى، مەرتـ لىگى، ساغلام ۋە گۈزەل ئەخلاقى بىلەن ئوقۇغۇچىنىڭ قانچىلىك ھورمەتكە سازاۋەر بولسا سەنەمۇ ئوزىنىڭ سەمىمى ۋە پاكلىغى بىلەن ئوقۇغۇچىنىڭ شۇنچىلىك ھورمىتى ۋە ماختىشىغا سازاۋەر بولىدۇ.

ئومۇمەن، بۇ داستاندىكى غېرىپ ۋە سەنەمنىڭ ھايات سەرگۈزەشتىسى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەشۇ دەۋردىكى قارا تەغدىرىنىڭ ئومۇمى كورۇنمىشى ئىدى، بۇ داستان ئەشۇ نۇختىدا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھىس-تۇيغۇلىرىنى، ئارزۇ ۋە غايىلىرىنى ھەقىقى سوۋەتلەپ بەرگەن خەلقچىلىق بىلەن سوغۇرۇلغان مۇنەۋۋەر ئەدەبى يادىكارلىق بولۇشقا مۇناسىپ.

«غېرىپ-سەنەم» داستانى بەدىئى شەكىل جەھەتتىمۇ ئوزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە، داستان ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى ئۇسۇلى بويىچە نەزىم ۋە نەسىردىن تۇزۇلگەن. ئۇنىڭدىكى نەزمىلەر كوپرەك ئۇزۇن بەھرلىك (11 بوغۇمدىن يوقۇرى) شېئىرلارنى ئاساس قىلغان بولۇپ، ھەممىسى مۇقىملاشقان مۇزىكا ئاھاڭىغا ئىگە.

«غېرىپ-سەنەم» داستانىنىڭ ناخشىلىرى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەڭ ياخشى كورىدىغان مۇزىكا-كۇيلىرىنى ئاساس قىلغاچقا، ئۇكشىلەردە روشەن بەدىئى تەسىرات قالدۇرالايدۇ.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ داڭلىق «12 مۇقامى» ئىچىگە «غېرىپ-سەنەم»نىڭ مۇزىكا-كۇيـ لىرى كوپلەپ سىڭدۇرۇلگەن، «چارىگاھ» مۇقامىنىڭ 1-داستانىغا، «مۇشاۋرەك» مۇقامـ نىڭ 2-داستانىغا ھەمدە «راك»، «ئوزھال»، «ئۇششاق»، «بايات»، «ناۋا»، «رۇخسار» مۇقاملىرىنىڭ بەزى داستانلىرىغا «غېرىپ-سەنەم» داستانىدىن 50 كە يېقىن ناخشا-كۇي تاللاپ ئىشلىنىغان.

«غېرىپ-سەنەم» داستانىدىن «12 مۇقام» ئىچىگە سىڭدۇرۇلگەن بۇ ناخشا-كۇيلەر بۇ داستاننىڭ قويۇق مۇزىكىلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە ئىكەنلىگىنى، ھەمدە ئۇنىڭ «12 مۇقام» نىڭ شەكىللىنىشى ۋە سىستېمىلىشىشىغا ناھايىتى زور تۇرتكىلىك رول ئوينىغانلىغىنى چۇشەندۇرىدۇ.

15 - باپ

ئەلنەغمە تىياتىرى (مەدداھلىق - غەزەلخانلىق ئەدەبىياتى)

ئەلنەغمە تىياتىرى خەلق ئىچىدىن ئەدەبىياتنىڭ دىراممىاتىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغان بىر خىل تۈرى ھىساپلىنىدۇ.

ئەلنەغمە ئويۇن كورسۇتۇش كاتىگورىيىسىگە كىرىدۇ، مەدداھلىق - غەزەلخانلىق ئەدەبىياتى بولسا، تىل سەنئىتى كاتىگورىيىسىگە مەنسۇپ. لېكىن بۇ ئىككى تەرەپ بىر گەۋدە بولغان ھالدا خەلق ئاغزاكى دىراممىلىرىنى شەكىللەندۈرىدۇ. مەدداھلىق - غەزەلخانلىق ئەدەبىياتىنى ئىچىدىن ئەدەبىياتنىڭ بىر تۈرى دەپ قارىغاندا، ئۇ توۋەندىكىدەك تۆت ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولىدۇ؛

(1) ئۇ ھەم ھىكايە قىلىپ سوزلىگىلى ھەم ناخشا قىلىپ ئېيتقىلى بولىدۇ. بۇ جەھەتتىن ئۇ، روشەن تىياتىر سەنئىتى ئالاھىدىلىكىگە ئىگە.

(2) مەدداھلىق - غەزەلخانلىق ئەدەبىياتى قىسقا، ئىخچام ھەم ئوينىشقا ئەپلىك تۈزىلىدۇ. چۈنكى ئۇ خەلق سەنئەتكارلىرى - مەدداھ - ھاپىزلار قىسسە سوزلىگەن ۋە غەزەلخانلىق قىلغان چاغدا ئىشلىتىلىدىغان ئەدەبى تىكىست بولۇپ، ئۇ ئەلنەغمىنى ئورۇنلاشتىكى ئاساسى تەلەپلەرگە مۇۋاپىق كېلىشى لازىم.

ئەلنەغمىنى ئورۇنلاش بىرقەدەر ئاددى ۋە قولايلىق بولۇپ، ئۇنىڭدا لىرىكىنى ئىزھار قىلغىلى، ئاھاڭغا سېلىپ ئېيتقىلى بولىدۇ. شۇنداقلا سەھنىسىزلا بىر - ئىككى ئادەم ئورۇنلاشقا بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭدا باش تېمىنىڭ ئېنىق بولۇشى، تۈزىلىشىنىڭ ئىخچام بولۇشى، شۇنداقلا سيۇژىتنىڭ بەك مۇرەككەپ بولۇپ كەتمەسلىگى تەلەپ قىلىنىدۇ. ئەلنەغمە تىياتىرىدا دائىم بىر ئادەم كوپ رول ئىلىش ئاساس قىلىنغاچقا، ئۇنىڭ ئالاھىدىلىگى جانلىق ۋە تېتىك، ئاددى ۋە ئورۇنلاش ئاسان، ئاممىباپ ۋە چۈشۈنۈشلۈك، ئاممىا ئاسان قوبۇل قىلالايدىغان بولۇشتىن ئىبارەت.

(3) ئەلنەغمە تىياتىرلىرى كوپرەك قاپىيىلىك تۈزىلىدۇ. يۇقۇرقىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولغان ئەلنەغمە ئەدەبىياتىنىڭ شەكىللىرى خىلمۇ - خىل بولۇپ، روشەن مىللى خۇسۇسىيەتكە ئىگە. مەسىلەن؛ ئىلىمىزنىڭ ئەلنەغمە تىياتىرىدا ھەرخىل شەكىلدىكى ئويۇن تۈرلىرى تەخمىنەن 4 - 5 يۈز خىلدىن ئاشىدۇ. ئۇلارنى ئوخشاش بولمىغان ئالاھىدىلىك-

لىرىگە قاراپ، سوزلەش ئاساس قىلىنغان خەلق قىسسىلىرى تۈرى، دىكلىماتسىيە ئاساس قىلىنغان كوەيبەن قوشىغى تۈرى، غەزەل ئېيتىش ئاساس قىلىنغان ناغرا-دۇمباق نەزمىسى، دىئالوگ ئاساس قىلىنغان شىياگشىك تۈرى دەپ توت چوڭ تۈرگە بولۇش مۇمكىن. بۇ ھەرقايسى تۈرلەرنىڭ ئوزىگە خاس خۇسۇسىيەتلىرى ۋە ئالاھىدىلىكلىرى بار.

مەسەل ئۇچۇن، ناغرا-دۇمباق نەزمىسى تۈرىنى ئالساق، ئۇ ئېلىنغىمە ئەدەبىياتى ئىچىدىكى مۇزىكىچانلىقى بىر قەدەر كۈچلۈك ھەم ئاھاڭغا سېلىپ ئېيتىشقا بولىدىغان بىر خىل نەزىم شەكلى ھىساپلىنىدۇ. ئۇنىڭ تارقىلىش دائىرىسى نىسبەتەن كەڭ؛ جۇاڭزۇ-لاردىكى «موساڭ»، موڭغۇللاردىكى «خولباي»، ئۇيغۇرلاردىكى «مەشرەپ» ۋە «لەپەر»، قازاقلاردىكى «دومبۇرا ناخشىسى» (ئولەڭ ئېيتىش) قىرغىزلاردىكى «قومۇز ناخشىسى» (ئېر ئېيتىش)، دوڭزۇلاردىكى «پىپا ناخشىسى»، ياۋزۇلاردىكى «شات باھار دۇمبىغى»، مياۋزۇلاردىكى «گوخا» قاتارلىقلار مۇشۇتۈرگە كىرىدۇ.

مەسىلەن: موڭغۇللارنىڭ «خولباي»سىنى ئالساق، ئۇ نەق مەيداندا بىر-بىرىگە ماس ھالدا قوشاق توقۇش پائالىيىتىدىن ئىبارەت. «خولباي» سوزى-قاپىيە ئۇلاشتۇرۇش دىمەك-تۇر. موڭغۇللار ئارىسىدا بىر كىشىلىك، ئىككى كىشىلىك ۋە كوپ كىشىلىك خولبالار بار. ئىككى كىشىلىك خولبانى ئىپادىلىگەندە، مەزمۇنغا قاراپ، مۇنازىرلىشىش خولباسى، سوئال-جاۋاپلىق خولبا دەپ ئىككى خىلغا بولۇشكە بولىدۇ. خولبانىڭ ئورۇنلىغۇچىلىرى ئالدىدىن ھېچقانداق تەييارلىق قىلىۋالمايدۇ، پەقەت مەيدانغا چىققاندىن كېيىن قارشى تەرەپنىڭ ئەھ-ۋالىغا قاراپ ئۇدۇللۇق ئىجات قىلىپ، ئۇدۇللۇق ئېيتىدۇ. قايسى تەرەپ جاۋاپ قايتۇرال-ماي توختاپ قالسا، شۇ تەرەپ يېڭىلگەن ھىساپلىنىدۇ. شۇنداق قىلىپ بۇنداق سوروڭ خەلق-ئىجادىيىتىنىڭ قايتام-تاشقىنلىق بۇلىغىغا ئايلىنىدۇ. خولبانىڭ مەزمۇن دائىرىسى ئىنتايىن كەڭ بولۇپ، قەدىمدىن ھازىرغىچە، جۇڭگودىن چەتئەلگىچە بولغان ئىشلار، ئاسترونومىيە، جۇغراپىيەگە دائىر مەسىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ ئىزدىنىش ۋە ئەت-راپلىق بىلىمگە ئىگە بولۇش، ئوز-ئوزىنى تەربىيىلەشنىڭ ياخشى بىر خىل شەكلى ھە-ساپلىنىدۇ.

ئۇيغۇر خەلقلىرى ئارىسىدا روشەن مىللى خاراكتېرگە ئىگە بولغان ئېلىنغىمە تىيا-تىرى ۋە ئاغزاكى دىراممىلار خېلى بۇرۇنلا تەرەققى قىلغان بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ بىر تۈرىنى شەكىللەندۈرگەن. ئۇيغۇر ئېلىنغىمە تىياتىرلىرىنىڭ تۈپ خۇسۇسىيىتى شۇكى، بىرىنچىدىن بۇ خىل تىياتىرلارنىڭ غايىۋى مەزمۇنى كوپرەك ساتى-رىك ۋە يومۇرىستىك يونۇلۇشتە تۇزىلىدۇ، ئىككىنچىدىن قورۇلۇش جەھەتتە دىئالوگ ۋە مونولوگ شەكلىنى ئالىدۇ. ئۇچىنچىدىن، ئۇ مەخسۇس سەھنە تەلەپ قىلمايدۇ. يەنى بۇ خىل تىياتىرلاردا يېزا-قىشلاقلارنىڭ كوچىسى، شەھەر بازارلىرى، ھويلا-ئارام، گۈلخان ئەترابلىرى، ئوي ئىچى «سەھنە»بولسا، تەبىئەت مەنزىرىسى، دەل-دەرەخلەر، ئاي ۋە يۇلتۇزلار، بۇ «سەھنە»نىڭ تەبىئى دىكىراتسىيىلىرى ھىساپلىنىدۇ. تورتىنچىدىن، ئېلىنغىمە

تىياتىرلىرىنىڭ ئىجاتكارلىرى، رولچىلىرى خەلق ئارىسىدىكى مەشھۇر سەنئەتكارلار (مەدداھلار، باخشىلار، قىزىقچىلار ۋە مەسخىرىۋازلار) بولۇپ، ئۇلار ئەلنەغمە تىياتىرلىرىنىڭ تەبىئى ئاكتىيورلىرىدۇر.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئەنئەنىۋى ئەلنەغمە تىياتىرىنىڭ قەدىمقى زامانلاردىن تارتىپ ئىككى خىل شەكلى مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن. بىرى، خەلق ئارىسىدىكى مەدداھلار، قىزىقچىلار ۋە مەسخىرىۋازلار تەرىپىدىن ئىجرا قىلىنىدىغان ھەر خىل مەزمۇندىكى داستان، قىسسىلەر، قىزىقارلىق دىراما ۋە كومىدىيىلەر. يەنە بىرى قوچاق ۋە داۋازچىلىق ئويۇنلىرى. بىرىنچى خىل شەكلىدە خەلق سەنئەتكارلىرى، قىزىقچىلار ۋە مەسخىرىۋازلار تەرىپىدىن ئىجرا قىلىنغان دىراما شەكلىدىكى ھەرخىل تىياتىرلاردا رېئال ئىجتىمائى تۇرمۇشتىن ئىلىنغان ئەھمىيەتلىك ۋەقەلەر خەلقنىڭ ئاغزاكى ئىجادىيىتى شەكلىدە بىر ياكى ئىككى نەپەر قىزىقچى تەرىپىدىن سەھنە ئەسەرلىرىگە خاس خۇسۇسىيەتلەر بويىچە ئوينىلىدۇ. بەزى ھاللاردا ئىجرا قىلغۇچى خەلق سەنئەتچىلىرى مەخسۇس سەھنە كىيىملىرىنى كىيمەي، گىرىم قىلمىدۇ، لېكىن كوپ ھاللاردا گىرىم ئىشلەتمەيدۇ. جامائەت سورۇنلىرى، سەيلىگاھلار ئۇلارنىڭ پائالىيەت سەھنىسى بولىدۇ. ئۇنىڭغا مىللى مۇزىكىلار (داپ، راۋاپ، ساتار، قالون، غىجەك، چاك...) تەڭكەش قىلىنىدۇ. بۇنداق ئويۇنلارنىڭ ئىجراچىلىرى خەلق ئارىسىدىن چىققان يۇكسەك ماھارەتلىك سەنئەتكارلار بولۇپ، جانلىق ھەركەت، پىسخىك ئوزگۇرۇشلىرى بىلەن روشەن دىراماتىك ئوبراز يارىتىپ بېرەلەيدۇ.

خەلقنىڭ ئاغزاكى دىراممىلىرىدا ئىجتىمائى ۋە ئەخلاقى مەسىلىلەر ئەكس ئەتتۈرىلىدۇ، زالىم ئەمەلدارلار، كوز بويامچى ۋە ئالدامچى روھانىلار پاش قىلىنىدۇ، فېئوداللىق ئەرلەر زۇلمى، كۈندەشلىك بالاسى، ھاكاۋۇرلۇق ۋە مەنمەنچىلىك، خىيانەت، ۋاپاسىزلىق مەسخىرە قىلىنىدۇ. ساپ مۇھەببەت ۋە سەمىمى دوستلۇق، كىيۇمچانلىق، ئاقكوڭۇللۇك، مەرتلىك ۋە مەردانىلىق، كەمتەرلىك ۋە ئالىجاناپلىق مەدھىيىلىنىدۇ. بۇنداق ئىجتىمائى روھلاندىن باشقا، ئۇنىڭ يەنە كۈلكىلىك ئىچىش رولىمۇ بولىدۇ.

ئۇيغۇر خەلقنىڭ ئەلنەغمە ئەدەبىياتى ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ھەر خىل ئىستىنوگىراپىك شەكىللىرى بىلەن زىچ بىرلىشىپ كەتكەن. بىزگە مەلۇم بولغان ئۇيغۇر مەدداھچىلىغى ماھىيەتتە ناھايىتى ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان ناخشا، موزىكا، ھەركەت بىر گەۋدە بولغان ئەنئەنىلىك مىللى ئەلنەغمە تىياتىرىنىڭ بىرخىل شەكلىدىن ئىبارەت. مەدداھلار ئەدەبىياتى قويۇق دىراماتىك ئامىللارغا ئىگە. ناخشا-مۇزىكا، ئۇسۇل ۋە ھەرخىل خەلق ئويۇنلىرى بىلەن خەلق ئورتا-ئادىتىنى بىرلەشتۈرگەن ئۇيغۇر مەشرەپلىرىمۇ ئەلنەغمە تىياتىرىنىڭ خوسۇسىيەتلىرىنى ئوزىدە تولۇق گەۋدىلەندۈرگەن.

ئۇيغۇر مەشرەپلىرىنىڭ تىپىكۇەكىلى بولغان دولان مەشرىپى ۋە ئۇنىڭ ئويۇن قىسمى بىلەن «جازا» قىسمى ئۇيغۇر خەلق سەنئىتىنىڭ ھەرخىل ئويۇن شەكىللىرىنى چوڭقۇر ئوزلەشتۈرگەن. مەسىلەن: مەشرەپ پائالىيىتىنىڭ جازا قىسمىنى ئالساق، ئۇ بىر

تەرەپتىن، ھەربىرمەشرەپنىڭ قائىدە بويىچە تەرتىپلىك ئوتۇشىنى تەمىن ئەتسە، يەنە بىر تەرەپتىن ئەينى جەمىيەتتىكى ئەخلاق نورمىلىرىنى ھىمايە قىلىشنى، ئەخلاق ۋە ئىسورپ-ئادەتكە خىلاپ ئىشلارنى چەكلەشنى مەقسەت قىلىدۇ. مەشرەپ ئىشتىراكچىنىڭ كاپالىتى بولغان بۇ «جازا» ئەسلى ماھىيىتى بىلەن كومىدىيىلىك خاراكتىر ئالغان بىر خىل تىياتىردۇر.

مەشرەپ ئىشتىراكچىنى بۇزغۇچىلارغا (كىچىكىپ قالغانلار ياكى بۇرۇن قايتقانلار، ئەخلاقا خىلاپ ئىش-ھەركەت قىلغانلار، مەشرەپ ئەھلىنىڭ تەلۋىنى ئورۇندىمىغانلار...) گۇناھىنىڭ خاراكتىرىگە قاراپ ھەم كۆلكە، ھەم ئىبرەت بولىدىغان ھەرخىل «جازا»لار قوللۇنىلىدۇ. بۇ جازالار ئىچىدە مەشرەپ ئۇچۇن ئادەتكە ئايلىنىپ كەتكەن روشەن كومىدىيە تۈسىگە كىرگەن «جازالار» تېخىمۇ خاراكتىرلىقتۇر. يەنى «سامسا يېتىش»، «ئوپكە قۇيۇش»، «جوۋازغا قېتىش»، «مونەك توگۈش»، «سورتىنى تامغا تارتىش»، «ئىككى خوتۇن ئىلىپ بېرىش» قاتارلىق جازالار كومىدىيە شەكلىدە جازانىڭ ماھىرلىرى تەرىپىدىن ئىجرا قىلىنىدۇ. بۇلارنىڭ بەزىلىرى نوقۇل ھەركەت بىلەن، بەزىلىرى ھەم سوز ھەم ھەركەت بىلەن ئىجرا قىلىنىدۇ.

مەسىلەن: «ئىككى خوتۇن ئىلىپ بېرىش» جازاسى كوپىرەك ئەھۋالدا ئايالالارغا بولغان مۇناسىۋەتتە نورمال ئەخلاقنى بۇزغۇچىلارغا قوللۇنىلىدۇ. بۇنىڭدا جازالانغۇچىنىڭ ئىبرەت بولسۇن ئۇچۇن ئىككى «خوتۇن» يەنى قىزىتقىلاردىن ئىككىسى ئىلىپ بېرىلىدۇ. ئۇلار جازالانغۇچىنىڭ ئوڭ ۋە سول تەرىپىگە يانتۇزىلىدۇ. ئۇلارنىڭ بىرسى جازالانغۇچىنىڭ ئوڭ قولىغىدىن تارتىپ ئوزىگە قارىتىپ «مۇھەببەت» ئىزھار قىلسا، يەنە بىرسى دەررۇ سول قولىغىدىن تارتىپ ئوزىگە قارىتىدۇ-دە، ئوز «مۇھەببىتى»نى ئىزھار قىلىدۇ. ئىككى «خوتۇن» ئارىسىدىكى قىزىق، كۈلكىلىك «ئەر تالىشىش كۈرىشى» خېلى ئۇزۇن داۋام قىلىدۇ. كۈزەتكۈچىلەر «ئىككى خوتۇن ئالغۇچى»نىڭ خاراپ ھالىدىن تازا كۈلىشىدۇ. جازالانغۇچى بىئارام بولۇپ ئىزا تارتىدۇ. قويۇق يىغىلىشتىك تۈسكە ئىگە بولغان بۇ «جازا»لار ئارقىلىق ھەم تەرتىپ ساقلاش ھەم قىزىتقىلىق قىلىش مەقسىدىگە ئېرىشىلەيدۇ. بۇنداق «جازا»لارنىڭ مۇتلەق كوپ قىسمى رىيال ھاياتتىن ئىلىنىغان بولۇپ ئۇلار مەلۇم دەرىجىدە تېپىكلەشتۈرۈلگەن، ئۇنىڭدا دولان خەلقىنىڭ تۇرمۇشى، ئىسورپ-ئادەتى، ھونەر كەسپلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ھەتتا بەزىلىرى مۇقەللاشقان خەلق كومىدىيىلىرىگە ئايلىنىپ كەتكەن.

ئىمۇمەن، تۈركى خەلقلەر ئىۇچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان ئەڭ قەدىمقى دەۋرلەردىن باشلاپ، ئالاھىدە بىر مۇڭەپپەقىيەت يۇز بەرگەندە، ئەر-ئايال جەم بولۇپ، مەشرەپ شەكلىدە مۇراسىم ئوتكۈزۈپ تەنتەنە قىلىدىغان ئادىتى بولغان. بۇ مۇراسىملارنىڭ ھەممىسىدە ئەلنەغمە تىياتىرىنىڭ تۈرلۈك شەكىللىرى مەۋجۇت①. «ئوغۇزنامە» داستانىدىكى

① «ئوغۇزنامە». مىللەتلەر نەشرىياتى، 1980-يىل، 46-بەتكە قارالسۇن.

ئوغۇز خاقان ئەل-جامائەتنى تەكلىپ قىلىپ بەرگەن «ئۇلۇق توي» مۇراسىمىدىكى كوپچىلىكنىڭ بىر يەرگە يىغىلىپ، «تۈرلۈك نازۇ نېمەتلەرنى يەپ، هاراق-شاراپ ۋە قىمىز ئىچىشىپ» تەنتەنە قىلغانلىغىنى تۈركى خەلقلەردە بولغان قەدىمقى مۇراسىملارنىڭ ئىپتىدائىلىشىش دەپشكە بولىدۇ، تۈركى خەلقلەر ئارىسىدىكى ئەلنەغمە تېياتىرىنىڭ خىلمۇ-خىل شەكىللىرى ھەققىدە خەنزۇ تارىخچىلىرىمۇ كوپلىگەن خاتىرىلەر قالدۇرغان. 5-6-ئەسىرگە ئائىت «ۋېي يىلنامىسى» «گاۋچى تەزكىرىسى»دە: گاۋچى (قەدىمقى ئۇيغۇرلار)نىڭ ئورتا-ئاسىيا ئۇستىدە توختالغاندا: «ئۇلارنىڭ قەبىلىلىرى بىرىيەرگە جەم بولۇپ مۇزا-سىم ئوتكۈزگىنىدە، ئەل-جامائەت نەچچە تۈمەن بولاتتى، مال سوياللاتتى، ئات بەيگىسى قىلاتتى سەيلە قىلاتتى، ناخشا ئېيتىپ، ئۇسۇل ئويناياتتى» ① دېيىلىدۇ. مۇنداق مۇراسىملار ۋە ئۇنىڭ-دىكى ئەلنەغمە پائالىيەتلىرى شىنجاڭ مىللەت ئويلىرىنىڭ تام رەسىملىرىدىمۇ ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

مىلادى 5-6-ئەسىرلەرگە تەئەللۇق «قىزىل مىللەت ئوي» 11-ۋە 12-غاردىكى تام سۇرىتىدە ئەر-ئايال بىرلىكتە ساز چېلىپ، نەغمە ناۋا قىلىپ مۇراسىم ئوتكۈزۈاتقانلىغى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ② بۇنداق رەسىملەر تۈرپان بەزەكلىك مىللەت ئويىدە (25-غار)، كۇچار قۇمتۇرا مىللەت ئويى (30-غار) دىمۇ ③ ئۇچرايدۇ. ئۇيغۇر خەلق مەشرەپلىرىنى ئەنە شۇنداق مۇراسىملاردىن ئوسۇپ چىققان دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. بۇنىڭدىن تاشقىرى ئاغزاكى تېياتىر شەكىللىرى ھەققىدىمۇ بەزى خاتىرىلەر بار؛ تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى بەزى تارىخى ماتېرىياللاردا غەربىي رايون (شىنجاڭ)دا ئاممىۋى خاراكتېرلىق ئەلنەغمىچىلىك ۋە كومىدىيىلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە ھەرخىل قىزىق ئويۇنلارنىڭ ئەۋجى ئالغانلىغى خاتىرىلەنگەن. بولۇپمۇ «كوسەندە... ھەر يىلنىڭ بېشىدا ئوتكۈزىلىدىغان «سۇ-موز» ئويۇنىدا يۈزىگە ھەرخىل نىقاپلارنى تارتقان (گىرىملەنگەن) كىشىلەر گاھى غەيرى-غەيرى ھايۋانلارنىڭ، گاھى جن-ئالۋاستىلارنىڭ شەكلىگە كىرىپ، ئەر-ئاياللار جۇپ-جۇپىسى بىلەن ئويۇن كورسىتەتتى ۋە بۇ ئويۇن قىزىق بولاتتى» ④

مىلادى 982-يىلى سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇيغۇر خانلىقىغا ئېلچىسى ۋاڭ يەندى ئۇيغۇر خانى تەرىپىدىن قارشى ئېلىنغاندا: «ئوردىدا چالغۇ ئەسۋاپلىرى چېلىنىپ، زىياپەت باشلاندى، ئاندىن كومىدىيىلىك قىزىقچىلىقلار كورسىتىلدى. بۇ تاكى كەچتۈرۈنگىچە داۋام قىلدى» ⑤ دەپ خاتىرە قالدۇرغان.

---

① «ۋېي يىلنامىسى» «گاۋچى تەزكىرىسى» 6-توم

② شىنجاڭ موزېيى، مىللەت ئوي سورەتلىرى، ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن نۇسخا.

③ شىنجاڭ موزېيى، مىللەت ئوي تام رەسىملىرى. «نەغمە-ناۋا». (بەزەكلىك 25-غار ئاسماندىكى «نەغمە-ناۋا» قومتورا 30-غار، سەم-سەم 18-غار).

④ «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» ئۇيغۇرچە، 240-بەت.

⑤ «سۇڭ سۇلالىسى» 40-جىلد، 490-بەت.

مەھمۇت قەشقەرى دەۋرىگە كەلگەندە بولسا، مۇنداق ئەلنەغمە تۈرلىرى تېخىمۇ مۇ-كەممەل تۈسكە كىرگەن. ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇت قەشقىرى ئۆز ئەسىرىدە سۈرچۈك (Sürqük) ۋە سۇغدىچ (Suqdiq) نامى كىچىك سورۇن ۋە قىشتا ئۆز ئارا نۆۋەت بىلەن ئوتكۈزىلىدىغان قاتارى زىياپەتنى خەلقلەر ئارىسىدىكى بىر ئورۇپ-ئادەت سۈپىتىدە ئەسلىتىپ ئوتمىدۇ①. شۇنداقلا «تۈركى تىللار دىۋانى» ئەسىرىدە نەقىل قىلىنغان قوشاق-لار ئىچىدىمۇ نەغمە ساز بىرلەشكەن، مەشرەپ شەكلىنى ئەسلىتىدىغان قوشاقلار ئۇچرايدۇ. يۇقۇرقى خاتىرىلەر بىزگە ئۇيغۇر خەلقلىرى ئارىسىدىكى ھەر خىل مۇراسىم ۋە مەشرەپلەر-نىڭ شەكىللىرىدىن خەۋەر بېرىدۇ. ئەنە شۇ مەشرەپ ۋە باشقا مۇراسىم پائالىيەتلىرى ئەلنەغمە تىياتىرىنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە راۋاجلىنىشىغا ئاساس بولغانلىغى ئۈچۈن، ئۇيغۇر خەلق ئاغزاكى دىراممىلىرىنىڭ تارىخى ناھايىتى ئۇزاق دەۋرلەرگە بېرىپ تاقىلىدۇ.

تارىخى ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، بۇنىڭدىن 2000 نەچچە يۈز يىل ئىلگىرىلا شىنجاڭدا دىرامما ئوينۇلۇشقا باشلىغان②. «مايتېرسىمىت» ئەنە شۇ قەدىمقى دىراممىلار-نىڭ مەشھۇر ۋەكىلى. «مايتېرسىمىت» ــ جۇڭگودا ساقلىنىۋاتقان قەدىمقى دىراممىلىرىمىزنىڭ ئىچىدە يىل دەۋرى ئەڭ ئۇزۇن بولغان تۇخرى تىلىدا ئىجات قىلىنىپ تۈرك تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان كوپ كورۇنۇشلۇك يېرىك سەھنە ئەسىرى.

«مايتېرسىمىت» ناملىق بۇ يېرىك سەھنە ئەسىرىدە دەل مايتېرىيانىڭ بوددا بىلەن كورۇشكەنلىگى ئوبرازلىق تۇردە ھىكايە قىلىنغان. ئۇنىڭدا ئالدى بىلەن «ۋاشراۋانا» ئاتا-لىق 3 ئىلاھنىڭ سوھبىتى ئارقىلىق، 8 ياشلىق مايتېرىيانىڭ ئۇستازى باداري ماگاتاۋا-لى (ھازىرقى نېپالدا) دىكى باراناس تېغىدا ساكىيامۇنىنىڭ بوددا بولغانلىغىنى چۈشىنىپ كورۇپ، ئۆزى بەك قېرىپ كەتكەنلىگى ئۈچۈن مايتېرىيانى 16 شاگىرتى بىلەن بوددانىڭ ئالدىغا ئەۋەتكەنلىگى دىراممىلا كورگۈچىلەرگە جاكالىنىپ، دىراممىنى باشلىنىدۇ. قالغان كورۇ-نۇشلەردە ئۇنىڭ بىلەن كورۇشۇش جەريانى ۋە باشقا ۋەقەلەر تەسۋىرلىنىدۇ.

دېمەك، 27 كورۇنۇشلۇك بۇ دىراممىنى ئەينى دەۋردە بوددىزىم مەدەنىيىتىنىڭ يە-رىك ئوچاقلىرىدىن بولغان كوسەن (كۇچار) ئودون (خوتەن)، يەنجى (قاراشەھەر) قاتار-لىق جايلاردا خەلق سەنئەتكارلىرى تەرىپىدىن كوچىلاردا، رەستىلەردە ئوينالغان ۋە ئۇيغۇر دىراممىسىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئاساس بولغان.

ھازىرغىچە چەت تاغلىق رايونلاردا ياشىغۇچى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان «يولۋاس ئويۇنى»، «ياغاچ ئات ئويۇنى»، «مەشئەل ئويۇنى» ۋە قىزىقچىلار، مەسخىرىۋازلار تەرىپىدىن ئىجرا قىلىنىدىغان «توگە» بىلەن ئاتنىڭ مۇنازىرىسى» «تۇتىخان»،

---

① مەھمۇت قەشقەرى 1- توم 478- بەت، 455- بەتلەر (تۈركچە نۇسخىسى)

② قۇربان ۋەلى: «مايتېرسىمىت ۋە توخرى تىلى»، «شىنجاڭ گېزىتى» 1982-يىل 12- ئاينىڭ 21-كۈنى.

«داستەرخان مەيدانىدىكى جەڭ»، «پولاخان تورەم»قاتارلىق ھەم كومىدىيىلىك ھەم قىزىقـ چىلىق ھەم سەرىكچىلىك تۈسىنى ئالغان ھەر خىل مىللى ئويۇنلار شۇ خەلقلەرنىڭ ئورپ ـ ئادىتى ۋە مۇپتىقادى بىلەن بىرلەشكەن ھالدا ئەلنەغمە تىياتىرىنىڭ مۇھىم مەزمۇنلىرى بولۇپ كەلمەكتە.

قونچاق ئويۇنى ۋە داۋازلىق سەنئىتى قەدىمتى دەۋرلەردىن باشلاپ، ئۇيغۇر ئەلـ نەغمە تىياتىرىنىڭ بىر مەزمۇنى سۈپىتىدە خەلق ئارىسىدا كەڭ تارقالغان. قونچاق ئويۇنى دىراماتىك شەكىل بولۇپ،ئۇنىڭدا تۈرلۈك ياغاچ قونچاقلار ئارقىلىق ھەر خىل ئوبرازلار يارىتىلىدۇ. قونچاق تىياترى خەلق ئىچىدىكى قونچاقۋازلارتەرىپىدىن ئىجرا قىلىنىدۇ. بۇ ئويۇن ئوزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، ئۇنىڭ ئاساسلىق ئىشتىراكچىلىرى بالىلار ۋە ياش ئوسمۇرلەردىن ئىبارەت.

قونچاق تىياترلىرىنىڭ بەزىلىرى سەھرىسىگەرلىك خۇسۇسىيىتىگىمۇ ئىگە. ئۇنىڭدا كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان ئاجايىپ ـ غارايىپ سەھرى ئويۇنلار ياغاچ قونچاق ئارقىلىق كىشىنىڭ كوز ئالدىدا نامايەن بولىدۇ.ئۇيغۇرلارنىڭ قونچاق تىياترلىرى ئاساسەن مۇزىكـ غا تەڭكەش قىلىنىدۇ.

ئوموميەن قونچاق ئويۇنلىرىدا تۈرمۇش ھادىسىلىرى، كىشىلەرنىڭ ئوزئارا مۇناسىـ ۋەتلىرى ياغاچ قونچاقلار ئوبرازىدا قونچاقۋازلارنىڭ تەششەببۇسى بىلەن ئەكس ئېتىلىدۇ.

داۋازلىق ئويۇنىمۇ ئۇيغۇر ئەلنەغمە تىياترى ئىچىدىكى ئۆزئەنۋى مىللى ئويۇنلىرـ نىڭ بىرى. بۇ خىل ئويۇن ئىنتايىن قىزىقارلىق بولۇپ، داۋاز 20-30 مېتىر ئىگىز ـ لىكتىكى دارغا 60 مېتىر كېلىدىغان ئۇزۇن ئارقان ئۈستىدىن ھېچقانداق بىر ئېھتىيات تانىسى ئىشلەتمەي، يالىڭاياق مېڭىپ چىقىپ، ئۇنىڭ ئۈستىدە نازۇك ھەم چەبدەس ھەرـ كەتلىرى بىلەن ئوزىنىڭ ھەقىقى ماھارىتىنى نامايەن قىلىدۇ.

دار ئويۇنى ئوزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ۋە قويۇق مىللى تۈسكە ئىگە. ئويۇن باشـ لانغاندا، داۋاز ئوزىنىڭ چىرايلىق مىللىچە دار كىيىمىنى كىيىپ، بەزەلگەن ئاتنى مىنىپ، مىللى مۇزىكا ساداسى ئىچىدە رەڭگا ـ رەڭ بايراقلار قادالغان دار ئەتراپىنى ئايلىنىپ، تاماشىبىنلار بىلەن يۈز كورىشىدۇ ۋە ئۇلارغا ھورمەت بىلدۇرىدۇ. داۋاز ئاتتىن چۈشۈپ، دار ئارقىسىغا قەدەم قويۇش بىلەنلا، ناغرا، سۇناي، دۇمبىاقلار رېتىملىق چىلىنىپ، ئۇـ نىڭ ھەركىتىگە تەڭكەش قىلىنىدۇ. داۋازنىڭ ئارقان ئۈستىدە تەدرىجى يوقۇرى ئورلەپ مېڭىشىغا ئەگىشىپ، دار ئويۇنىمۇ يوقۇرى پەللىگە كوتۇرۇلۇشكە باشلايدۇ. داۋازنىڭ ئارـ قان ئۈستىدىكى ھەر خىل سەپرىك ھەركەتلىرى ۋە كومىدىيىلىك قىزىقچىلىقلىرى كىشـ لەرنىڭ دىققىتىنى ئوزىگە كۈچلۈك جەلپ قىلىۋالىدۇ.

داۋاز 45° لۇق يانتۇ ئارقاندا تۈرلۈك ماھارەت كورسۈتۈپ تاختا پەرگە (دارـ نىڭ ئەڭ يۇقۇرى چوققىسى) چىققاندىن كېيىن چەخرىق ئويۇن، ئۇچما چەخرىقتا ئۇچۇش قاتارلىق ھەيران قالارلىق ھەركەتلەرنى ئىشلەش بىلەن بىللە، پۇت، قول، بەل، قولتۇق

هەرکەتنى ناھايىتى قىزىقارلىق دەرىجىدە ئورۇنلاپ، تاماشىبىنلارنىڭ يۈكسەك ھورمەتىگە ۋە ماختىشىغا سازاۋەر بولدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە يەنە داۋاز تاختا پەردە تۈرۈپ دار ئاستىدىكى دار ئويۇنىنىڭ رېژىسسورى بىلەن دېئالوگ شەكلىدە ھەر خىل سوز ئويۇ-نى قىلىشىدۇ، بۇ پائالىيەت مەلۇم تەرەپلەردىن شاگىشگا ئوخشاپ كېتىدۇ.

خەلق سەنئىتىنىڭ داۋازلىقتىن ئىبارەت بۇ شەكلى قەيەردە، قاچان، كىم تەرد-پىدىن ئىجات قىلىنغانلىغى تېخى ئېنىقلانمىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇيغۇرلار ئارىسىدا بۇ ئويۇن ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە. تارىختا ئوتكەن ئاتاغلىق داۋازلار بۇ ئويۇننى مەملىكىتىمىز ئىچىدە ئوينىغاندىن تاشقىرى يەنە ئوتتۇرا ئاسىيا، ئافغانىستان، پاكىستان، ھىندىستان، مىسىر ھەتتا ياۋروپا ئەللىرىگىچە بېرىپ ئويناپ، ئېلىمىز خەلقى بىلەن چەت-ئەل خەلقلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشتا ناھايىتى چوڭ رول ئوينىغان.

بۇ ئويۇنلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇر ئەلنەغمە تىياتىرىنىڭ كونكرېت شەكىللىرى سۈ-پىتىدە ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ خىلمۇ-خىللىغىنى، مول ۋە گۈزەللىگىنى ناما-يەن قىلىدۇ.

شۇنداق دەپ ئېيتىشقا بولىدۇكى، كىشى ئەسىرلەردىن بۇيان تەبىئى شەكىللەن-گەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەلنەغمە تىياتىرى ۋە مەدداھلىق-غەزەلخانلىق ئەدەبىياتى ھازىر-قى زامان ئۇيغۇر تىياتىر سەنئىتىنىڭ بىخى سۈپىتىدە ئۇنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىياتى ئۈچۈن ئاساس يارىتىپ بەردى. ئۇيغۇر ھازىرقى زامان تىياتىر سەنئىتىنىڭ شەكىللىنىش جەريانلىرىغا قارىساق، ئۇنىڭ ئەنە شۇ ئەنئەنىۋى ئەلنەغمە تىياتىرلىرى ئاساسىغا قۇرۇلۇ-غانلىغىنى كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەس.

شىنجاڭدا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ يېڭى سەھنە سەنئىتى ناھايىتى ياش بولۇشىغا قارىماي تەرەققىياتى تېز بولدى. 30-يىللارنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ، شىنجاڭدا دېموكراتىك مەز-مۇنغا ئىگە بولغان مەدەنىيەت ئۇستۇنلۇكىنى ئالدى. بۇنىڭغا ئەگىشىپ، ئۇزاقتىن بۇيان خەلق ئارىسىدىكى ئەلنەغمىچىلىك سەنئىتىنى گەۋدە قىلغان ھالدا ھەر قايسى شەھەر-جەڭ-لاردا «ئۇيغۇر مەدەنى ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى» قۇرۇلۇپ، ئۇلارنىڭ قارىمىقىدا «سەنا-ئەنەپسە» لەر تەشكىل قىلىندى. شىنجاڭدا بۇنداق ئەلنەغمە ئومەكلىرى تۇنجى قەدەمدە 1934-يىلى ئۇرۇمچى، غۇلجا شەھەرلىرىدە، ئىككىنچى قەدەمدە 1935-يىلى قەشقەر، ئاقسۇ، يەركەن، قۇمۇل ۋىلايەتلىرىدە، 3-قەدەمدە 1936-يىلى چوچەكتە ۋە 1938-يىلى خوتەندە قۇرۇلدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇز رايونىدىكى مىللى ئەلنەغمىچىلىك سەنئىتىنىڭ داۋامى ۋە راۋانى ئىدى.

شۇ يىللاردا ھەر قەدەر رونىق تاپقان غۇلجا تىياتىر ئومەكلىرىنى ئالساق، بۇ را-يوندا ئۇنىڭ ئاساسى خېلى بۇرۇن پىشىپ يېتىشكەن ئىدى. ئۇلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ توي-توكۇن، ھېت-ئايەم ۋە باشقا مىللى بايراملىرى، ھەر يىلى 4-ئايدا جىرغىلاڭ، زايىومكا قاتارلىق دەريا ياقىسىدىكى مەنزىرىلىك جايلاردا ئوتكۈزۈلىدىغان دەريا سەيلىسى، 5-ئاي-

لاردا بولمدىغان قاريياغاچ مازار سەيلىسى، ئورۇك پىششىغىدا جەيۋۇزى، تۇرپانيوزى، چولوقاي قاتارلىق يېزىلاردا بولمدىغان ئورۇك سەيلىسى ۋە غۇلجا شەھرىنىڭ ھەر قايسى ئاۋات رەستىلىرىدىكى چايخانىلاردا بولمدىغان چايخانا بەزمىلىرى، ... نىڭ ھەممىسى ئەلـ نەغمىدىن ئايرىلمايتتى. ئىلى يېزىلىرىدىكى ئەر-ئايال پوتا تاشلاپ ئويناىدىغان ئاممىۋى «پوتا ئۇسۇلى»، «گۈل ئۇسۇلى»، رامزان ئايلىرىدا ئوينىلمدىغان «گۈلدەستە ئويۇنى»، «پانۇز ئويۇنى»، «كەمە ئويۇنى»، بارات ئېيىدىكى تۇنەك كېچىلىرىدە بولمدىغان ھەر خىل ئويۇنلار، مەشرەپلەردىكى «گۈل چاي ئويۇنى»، ھېكايە ئېيتىش، بېيت ئېيتىش، قىزىتچىلىق قىلىش، دوراش، چاقچاقلىشىش، «غېرىپ-سەنەم»، «تاھىر-زوھرا»، «لەيلى مەجنۇن»، «گۈلەمخان» ئوخشاش قىسسىلەرنى ناخشا-مۇزىكا بىلەن بايان قىلىش،... قاتارـ لىق ئەلنەغمە پائالىيەتلىرىنىڭ ھەممىسى سەھنە سەنئىتىنىڭ خەلق ئىچىدىكى چىچەكلەشكە تەييار تۇرغان بەخلىرى ئىدى.

1870-يىللىرى ئەتراپىدا غۇلجىغا كەلگەن قەشقەرلىق مەشھۇر مۇقامچى ۋە ئەلـ نەغمىچى مۇھەممەت موللا (كاروشاڭ ئاخۇنۇم) غۇلجىدا تۇرغان 40 يىلدىن ئوشۇق ئومرى ئىچىدە ئەلنەغمە ساھەسىدە كوپلىگەن شاگىرتلارنى يېتىشتۈردى. كاروشاڭنىڭ شاـ گىرتلىرىدىن بولغان مەتتىمىن ئاخۇن مۇقامچى، ھەسەن تەمبۇر، روزى تەمبۇر، جامى ئاكا، بارات تەمبۇر، ھوسەين تەمبۇر، ئابلا دومباق قاتارلىقلار شۇ دەۋرنىڭ ئاتاغلىق ئەلنەغـ مىچىلىرى ئىدى. ئۇلار ئارىسىدا يەنە خەلق سەنئەتكارلىرى ۋە قىزىتچىلىقلىرىدىن ھېكاـ يىچى جالالىدىن قارى، نەغمىچى غازى كور، زۇنۇن پەينەك تەۋىلۋاز (مىس دومباق)، مەسۇم توقۇم، قەراخۇن غىجەكچى، داۋۇت توكۇرلارمۇ بار ئىدى. ئەينى يىللاردا ئومۇمىي دوقا ئوخشاش كومپەك قىزىتچىلار كەچكى سورۇنلاردا تاماما ھەر خىل شەكىللەرـ نى چۈشۈرۈپ كومىدىيىلىك ئويۇن كورسىتەتتى. بۇلارنىڭ ھەممىسى كېيىن قۇرۇلغان غۇلـ جا «سەنائىنەپىسە» ئۇچۇن ماددى ۋە مەنىۋى ئاساس بولدى. بۇ ئومەك تەدرىجى كەمـ ئىيىپ ھەرقايسى جايلاردا، ھەتتا مەھەللىدە ئونىڭ شۇبە كورژۇكلىرى قۇرۇلدى. 1936-يىلدىن كېيىن ئۇلارنىڭ سەنئەت پائالىيەتلىرى تېخىمۇ راۋاجلىنىپ بىر قەدەر يېرىك دىراممىلار ۋە كومىدىيىلەرنى سەھنىلەشتۈرۈپ، ئاممىنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا ئېرىشتى. غۇلجا تىياتىرى شۇ يىللاردا «غېرىپ-سەنەم»، «پەرھات-شېرىن»، «نۇزۇگۇم» قاتارلىق يېرىك ئوپېرا تىياتىرلىرىنى كوللېكتىپ رەتلەپ سەھنىلەشتۈرگەن بولسا، 1935-يىلى قەشقەر تىياتىرى جەمىيىتىنىڭ ئاچار ئىستىللارنى پاش قىلىشىدىن ۋە تەنتەلەيدىغان «ساتـ راچ» «چىكىملىك نەتىجىسى»، «شەرمەندىلەر»، «نامان خەلپەت» قاتارلىق كومىدىيىلەرنى ئىشلەپ سەھنىلەشتۈردى. بۇ دەۋرلەردىكى سەھنە تىياتىرلىرىنىڭ ماتېرىيالى كوپرەك ئۇيـ غۇر خەلقى ئارىسىدا ئۇزاقتىن بۇيان داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان داستانلار ۋە رىۋايەت قىسـ سىلەر بولدى.

ئۇيغۇر سەھنە تىياتىرىنىڭ رەسمى ھالدا شەكىللىنىشى يالغۇز ئەلنەغمە سەنئىتى

تارىخىدىلا ئەمەس، بەلكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەدىمدىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان مەدەنىيەت تارىخىدىكى شانلىق يېڭى سەھىپە بولدى. روس دىراماتورگى ئا. ن. ئوستروۋىسكى: «تىياتىر بىر مىللەتنىڭ مىللەت بولۇپ مۇكەممەللىنىش بەلگىسىدۇر» دېگەن ئىدى.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەلنەغمىچىلىك سەنئىتى شەكىللەنگەندىن تارتىپلا، كومىدىيە، دىراما ۋە ئوپېرادىن ئىبارەت ئۈچ خىل شەكىلنى بىر گەۋدە قىلىشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ كەلدى ۋە بۇ خىل ئالاھىدىلىگى بىلەن مىللى سەنئەت ئەنئەنىسى سۈپىتىدە خەلق ئارىسىغا چوڭقۇر يىلتىز تارتتى.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېڭى سەھنە سەنئىتىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققى قىلىشى، خەلق ئارىسىدىكى مىللى تۈسكە ئىگە ئەلنەغمە ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىنى بىۋاسىتە قوينىغا يوق، بەلكى ئۇ تېخىمۇ كوپ خەلق ئاممىسىنىڭ سەنئەتكە بولغان ھەۋەس-ئارزۇلىرىنىڭ كاپالىتى سۈپىتىدە، ئۇزلۇكسىز داۋاملىشىپ كەلدى ۋە كەلمەكتە، ھەمدە يېڭىچە مەزمۇنلار بىلەن بېيىماقتا. چۈنكى ئەلنەغمە ئەدەبىياتى خەلق ئېغىز ئىجادىيىتىگە مەنسۇپ بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئالاھىدىلىگى ۋە ئۇزۇگە خاس قانۇنىيەتلىرىدىن مۇستەسنا ئەمەس. شۇڭلاشقا ئەلنەغمە ئەدەبىياتى مۇندىن كېيىنمۇ ئۇزۇگە خاس مىللى سەنئەت ئۇسلۇبى بىلەن ئۇيغۇر ھازىرقى زامان سەھنە سەنئىتىنى يۇكسەلدۈرۈشتە، بولۇپمۇ سەنئەت ماھارىتى جەھەتتىن مەنسۇي ئۇزۇق ۋە ئىستېتىك كۈچ بىلەن تەمىنلەيدىغان ئاساس بولىدۇ، ئەلۋەتتە.

16 - باب

بالىلار فولكلورى

بالىلار تەرىپىدىن ياكى بالىلار ئۈچۈن چوڭلار تەرىپىدىن يارىتىلغان ئاغزاكى ئىجات نەمۇنىلىرى بالىلار فولكلورىغا كىرىدۇ.

بالىلار فولكلورىنىڭ دائىرىسى ئىنتايىن كەڭ بولۇپ، خەلق ئاغزاكى ئىجادىنىڭ بارلىق تۈر - ژانىرلىرىدا ئۇنىڭ نەمۇنىلىرى مەۋجۇت؛ ئەللەي قوشاقلىرى، چوچەكلەر، بالا - لارنىڭ ھەۋەس - ئىشتىياقى ۋە پسىخىلوگىك ئالاھىدىلىگىگە ماس يارىتىلغان قوشاق - ناخشا - لار، ئېيتىشىش خاراكتىردىكى شەھىرى تەرمىلەر، تېپىشماقلار، بالىلار ئويۇنلىرى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئەنە شۇ بالىلار فولكلورىنى تەشكىل قىلىدۇ.

بالىلار ئويۇنلىرى ۋە ئويۇن بىلەن ئېيتىلىدىغان قوشاقلارنىڭ كۆپچىلىگى يىل پەسىللىرى ۋە تەبىيەت خاراكتېرىستىكىسى بىلەن باغلانغان. «ئاپتاپ چىق»، «لەگلەك كەل - دى، ياز كەلدى»، «قالدىرغاچ»، «ئاق تېرەك»، «قارا - قارا قۇشلار»، «دىكى - دىكى توشقان»، «توگىلەك» ئوخشاش قوشاقلارنى بالىلار كوچىلاردا، ھويلىلاردا، ئوگزىلەردە، دالا قىشلاقلاردا يەككە ياكى كوللېكتىپ ئېيتىدۇ. بۇنداق بالىلار قوشاقلىرىنىڭ ھەممىسى ھەر خىل ئويۇنلار بىلەن زىچ باغلانغان ھەركەتلىك بالىلار ناخشىلىرىدىن ئىبارەت. ئۇنىڭ مەزمۇ - نىدىن تارتىپ تاكى كۈي - ئاھاڭىغا قەدەر بالىلارنىڭ پسىخىكىسىغا ناھايىتى زىچ ماسلاش - قان بولۇپ، بالىلارنىڭ مەنىۋى دۇنياسىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ.

بۇ قوشاقلارنىڭ مەزمۇن خاراكتېرى خىلمۇ - خىل، بەزىلىرىدە باھارنىڭ كېلىشى، قۇياشنىڭ ئالەمنى ئىسسىتىشى، قۇشلارنىڭ ئۇچۇپ كېلىشى، لەگلەكنىڭ ئاسمانغا چىقىشى بىلەن باغلانسا، يەنە بەزىلىرى ئىنتىپاقلىق، دوستلۇق، كوللېكتىۋىزىملىق، ئەمگەكچانلىق ئوخشاش مەزمۇنلار بىلەن باغلىنىدۇ.

بالىلار ئويۇنلىرىنىڭ كۆپچىلىگى چوڭ كىشىلەرنىڭ ئەمگەك جەريانىغا تەقلىت قىلىپ ئويلاپ تېپىلغان بولۇپ، ئۇ بالىلارنىڭ ئەقلى ۋە جىسمانى جەھەتلەردىن كامالەتكە يە - تىشىگە ياردەم بېرىدۇ، بالىلارنىڭ گۈزەل قەلبىدە بىر خىل ئىستېتىك زوق ئويغۇتىدۇ. پۈرولېتارىياتنىڭ ئۇلۇق يازغۇچىسى ماكسىم گوركى بالىلار ئويۇنىنىڭ بالىلار تەقدىرىدە - كى ئورنىغا يۇقۇرى باھا بېرىپ: «ئويۇن بالىلارنىڭ ئوزلىرى ياشاۋاتقان ۋە ئوزلىرى

ئۇزگەرتمىلىرى لازىم بولغان دۇنيانى بىلىشلىرىگە ئېلىپ بارىدىغان يولدۇر» ① دېگەن ئىدى.

بالىلار فولكلورى ياش ئەۋلادلارنىڭ كىچىك چېغىدىن تارتىپلا ئىنتىزاملىق، جەسۇر قەتئىيەتلىك، قەيسەرلىكلەرنى يېتىلدۈرۈش، دوستلىرىغا ياردەم بېرىشكە تەييار تۇرۇش، كوللېكتىپنى سۆيۈش ئوخشاش ئەڭ ياخشى سۈپەتلەرگە ئىگە بولۇپ، ئۇلارنىڭ ساغلام ۋە تەتىك ئوسۇشىگە ياردەم بېرىدۇ.

خەلق ئاغزاكى ئىجادىدا شۇنداق قوشاقلارمۇ باركى، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى قەدىمقى دەۋرلەردە بەلگىلىمە مۇراسىم ۋە ئورۇن-ئادەتلەر بىلەن باغلىق بولغان. كېيىنچەرەك ئۇلار چوڭ كىشىلەرنىڭ ئاغزىدىن قېلىپ، پۈتۈنلەي بالىلار فولكلورى ئىچىگە ئوتكەن. ئەنە شۇنداق بالىلار قوشاقلىرىدىن بىرى «باي چېچەك» قوشىغىدۇر:

باي چېچىگىم بالىسى،
قۇلىغىدا دانىسى.
دانىسىنى ئالاي دېسەم،
چىقىپ قالدى ئانىسى.

قاتتىق يەرنى تاتىلاپ چىققان باي چېچەك،
يۇمشاق يەردىن يۇمۇلاپ چىققان باي چېچەك،

باي چېچىگىم باغلاندى،
قازاندا لىق ئايرانتى.
ئايرىلىشىدىن بەرمەسەك،
قازانلىرىڭ ۋەيرانتى.

باي چېچەك يەرنىڭ قارى ئېرىپ تۇگىشى بىلەن كوكلەپ چىقىپ يەرنىڭ يۇمشاق-ئاغلىغىدىن دېرەك بېرىدىغان ئۇسۇملۇكتۇر. ئۇنىڭ پەيدا بولۇشى خەلقىمىز ئارىسىدا قەدىمقى زامانلاردىن بېرى ئوتكۈزۈلۈپ كېلىۋاتقان نوروز بايرىمىغا توغرا كېلىدۇ. ئەنە شۇ نوروز بايرىمى پەسلىدە بالىلار توپ-توپ بولۇپ، باي چېچەك ئوسۇملۇكىنى دالا-قىرلاردىن ئىزدەپ تېپىشىپ، ئۇنىڭ سولۇپ قالماسلىقى ئۈچۈن، يىلتىزىدىكى لايلىرى بىلەن لاتىغا ئوراپ، كوچىمۇ-كوچا، ئويمۇ-ئوي يۇرۇپ يۇقۇرقى قوشاقنى ئېيتقان. «باي چېچەك» قوشىغىنىڭ تۇرتلىكلىرىنى يالغۇز بىر بالا ئېيتسا، ئۇنىڭ ياندۇرۇشىنى بالىلار كوللېكتىۋى بىرلىكتە ئېيتىدۇ.

باھار كېلىشى بىلەن تەڭ بالىلار تېخىمۇ شات خوراملىققا چۆمىدۇ. ئۇلار قىشلىق

① «ئۇزبېك خەلق ئاغزاكى پوئېتىك ئىجادى»، تاشكەنت. 1980 - يىل 269 - بەت.

كېيىملىرىنى تاشلاپ، قېتىن-قېتىنغا پاتماي، بىر توپ بالىلار جەم بولۇپ، كوكلەمنى تەد-تەنە قىلىشىدۇ. لەگلەكلىرىنى بەس-بەس بىلەن ئاسمانغا ئۇچۇرىدۇ.

لەگلەك چىقتى ياز بولدى
قانتى قەغەز بولدى.
ئويۇنىمىزنى بەرمىگەن
نوروزجان بوغاز بولدى.

دەپ ناخشا ئېيتىدۇ. بۇ يەردە تىلغا ئالغان «نوروزجان» كىشى ئىسمى بولۇش بىلەن بىر قاتاردا، يەنە نوروز پەسلىنىڭ سىمۋوللۇق ئاتىلىشىدۇر.

ئوغۇل ۋە قىز بالىلار ئارىسىدا يەنە يېقىن دەۋرلەرگىچە «توپ تاش» ئوخشاش ئويۇنلار ئوينىلىدۇ. بۇ ئويۇنلارنىڭ ھەر بىرىنىڭ ئوزىگە خاس قوشاقلىرى بولۇپ، ئۇلار ئويۇن داۋامىدا بىر بالا ياكى كوپچىلىك تەرىپىدىن ئىجرا قىلىنىدۇ. توپ ئويۇنىدا ئۇتقان قىز ئوز شاتلىغىنى توۋەندىكى قوشاقلار ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ.

چارخەم چارخىچىدا كەتتى
يېكىم يېكچىدە كەتتى،
ئونبەش تىللا مەرۋايىت،
تىللا ساندۇقتا كەتتى.
تىللا ساندۇق ئېچىلدى،
تىگىگە بادام سېچىلدى.
ئۇ بادامنى تەرگىچە،
قاناتلىرىم قايرىلدى.
قانات بېرىڭ ئۇچايلۇق
شور دەريانى كېچەيلۇق.
شور دەريادا نېمە بار؟
ھەسەن-ھۇسەن ئوغۇل بار.
ھەسەن-ھۇسەن ئۇرۇشتى،
قىزىل قانغا بويىشتى،
قىزىل قانىنى كىم يۇدى
زوھرا سىغا زار دۇپپى،
پاتىمىسىگە پار دۇپپى.
قىزغا قىزىل پەرەنجە،
بىزگە مەخمەل پەرەنجە.

«توپ تاش» ئويۇنى كىچىك ۋە ئورتا ياشتىكى بالىلارغا خاس بولۇپ كوپرەك قىزلار تەرىپىدىن كۆيلىنىدۇ.

بالىلار ئويۇنلىرىغا ماس بولغان قوشاقلار كوپرەك قىزلارنىڭ ئويۇنىدا ئىپادىلىنىدۇ. كىچىك قىزلار ئارىسىدا بولىدىغان قىزىقارلىق ئويۇنلاردىن «چاكوم تاماكوم ئويۇنى» «چىگىچى - بۇغدايچى ئويۇنى» قاتارلىقلار ئوزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە. «چىگىچى - بۇغدايچى ئويۇنى» دا ئېيتىلىدىغان:

چىگىچى بۇغدايچى
ئەمگى تاغدايچى
كىچىلەپ زوۋانى تۈت
زوۋانىڭ ئىچىدە ئوت.
ئۈچۈپ چىقتىم ھاۋاغا،
سەكرەپ چۈشتۈم دەريياغا،
دەريا قېشى ئويۇلدى
پاتمان سۈيى قويۇلدى.
بىرىنىڭ ئېتى كوچۇلا
بىرىنىڭ ئېتى پۇچۇلا
ئاپپاق ساقال بوۋىلار،
قىلدى نەچچە توۋىلار.
بوۋىنى بوۋا دىمەڭلار
بوۋىلار يالغانچىكەن.
ئالداپ - ئالداپ بىزلەرنى
قولىغا ئالماقچىكەن.

دېگەن قوشاقتا مۇتەئەسسىپ روھانىلار، ئالدامچى بوۋىلار مەسخىرە قىلىنغان. بۇ قوشاقتا بەدىئى جانلاندۇرۇشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن بولۇپ، تېمىدا بالىلارغا خاس ئاھانگدارلىق بار.

بالىلار ئويۇنلىرىدىكى بەزى قوشاقلاردىن روشەن ئىدىيىۋى غايىنى كۆرۈش تەسىرەك. ئايرىم مىسرالار سوزلەرنىڭ ئاھانگداشلىغىدىن تەركىپ تاپقان بولۇپ، ئۇ كام دېگەندە بالىلاردا شېئىرى بەدىئى زوق ھاسىل قىلىدۇ ۋە شېئىرى تەپەككۇرنى قاناتلاندۇرىدۇ.

بالىلار قوشاقلىرىنىڭ بەزىلىرىدە مەلۇم تارىخى دەۋرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى بالىلارغا خاس ساددا پىكىرلەر بىلەن ئوز ئىپادىسىنى تاپىدۇ. مەسىلەن: «چوچۇرەم قاينىدى» دېگەن ئويۇندا ئېيتىلىدىغان قوشاقتا بالىنىڭ رەنجىشى، ئوگەي ئانىغا نىسبەتەن نارازىلىقى ساددىلىق بىلەن ئىپادىلەنگەن. لېكىن بۇنداق ئويۇنلارنىڭ ئاخىرى يەنىلا ئوپتىمىستىك روھ، خۇشخوي مەزمۇنلار بىلەن يەكۈنلىنىدۇ.

چوچۇرەم قاينىدى،
ئانام ماڭا بەرمىدى،
بەرمىسە بەرمىسۇنا،
ئاق ئويۇمگە كىرمىسۇنا،
ئاق ئويۇمدە ئاق تەڭگە
كوك ئويۇمدە كوك تەڭگە
جانىم زۇلەيخان،
زۇلەيخانىنىڭ بېغىدا،
بىر تۈپ ئالمچا.
ئالمچىنىڭ ئۈستىدە،
تىللا مۇنچاقچا.
مۇنچاقچىنى ئۈچۈردۇم،
دوستلىرىمنى قاچۇردۇم.

بۇنىڭدىن تاشقىرى «ئاق تېرەك، كوك تېرەك»، «قارا-قارا قۇشلاردىم» ئوخشاش ئىككى سەپ بولۇپ قاتار ئويناپدىغان ئويۇنلارنىڭ قوشاقلىرىمۇ بەلگىلىك دەۋر خۇسۇسىيىتىگە ئىگە. ئۇ مەلۇم تارىخى دەۋرنىڭ ئىنكاسى سۈپىتىدە «كۈچ بىرلىكتە» دېگەن غايىنى ئالغا سۈرىدۇ: «قارا-قارا قۇشلاردىم» دېگەن ئويۇننى بالىلار سەپ بولۇپ ئويناپدۇ. بالىلارنىڭ ئىچىدىن چوڭراق بىرسى «ئانا» بولۇپ سەپنىڭ بېشىدا تۇرىدۇ. قالغان بالىلار بويىغا قاراپ «ئانا» نىڭ ئارقىسىغا تىزىلىدۇ. بىر-بىرىنىڭ چاپىنىنى تۇتۇپ، ئۇزۇلمەس زەنجىر ھاسىل قىلىدۇ، يەنە بىر چاققان بالا يالغۇز چەتتە تۇرىدۇ. «ئانا» بىلەن ئەشۇ بالا ئوتتۇرىسىدا ئېيتىشىش باشلىنىدۇ:

بالا:—
قارا-قارا قۇشلاردىم
ئارقاڭدىكى نېمىلەرنىڭ؟
ئانا:
ئۇششاق-ئۇششاق بالىلىرىم
بالا:
ماڭا بىرنى بەرسەڭچۇ.
ئانا:
كۆچۈك يەتسە ئالساڭچۇ

بۇنىڭ بىلەن يالغۇز بالا «ئانا» نىڭ ئارقىسىغا ئەگەشكەن بالىلارنى قوغلايدۇ. «ئانا» بالىلىرىنى قوغدايدۇ. تارتىشماق ئويۇنى باشلىنىدۇ. ناۋادا دىققەتسىزلىكتىن بالا-

لاردىن بىرەرسى سەپتىن ئۇزۇلۇپ قالسا، ئۇلارنى قوغلاۋاتقان بالا «ئەسر» قىلىۋالىدۇ. بۇنىڭ بىلەن قارشى تەرەپ غەلبە قىلغان ھىساپلىنىپ ئويۇن ئاخىرلىشىدۇ.

«ئاق تېرەك، كوك تېرەك» ئويۇنىنىڭ خاراكتېرىمۇ يوقۇرقىغا ئوخشايدۇ. پەرقى بۇ-نىڭدا بالىلار ئىككى سەپ بولۇپ، بىر-بىرىنىڭ قولىنى مەھكەم تۇتىشىدۇ ۋە بىر-بىرىگە قارى-ۋ-قارشى ھالدا قوشاق ئېيتىشىدۇ.

1-رەت:

ئاق تېرەك، كوك تېرەك،
بىزدىن سىزگە كىم كېرەك.

2-رەت:

باتۇر-باتۇر قىز كېرەك.

1-رەت:

باتۇر قىزنىڭ ئىسمى كىم؟

2-رەت:

ئىسمى ئۇنىڭ مەلىكەم.

1-رەت:

كۆچۈك يەتسە ئال كېلىپ،
سېپىمىزنى سەن يېرىپ.

2-رەت:

چۈۋىق بىلەن ئۇرىمىز،
كەپۇت بىلەن ئالدايمىز.

1-رەت:

ئۇنىڭغۇمۇ ئۇنىمايمىز،
كۆچۈگىنىمۇ سىنايمىز.

بۇنىڭ بىلەن 2-رەتنىڭ بېشىدا تۇرغان بالا 1-رەتنىڭ ئارىسىدىن بوسۇپ ئوتۇ-مەكچى بولىدۇ. 1-رەتتىكى بالىلار بىر-بىرىنىڭ قولىنى مەھكەم تۇتۇشۇپ، ئايرىپ ئوتكۈش-كە يول قويمايدۇ.

ناۋادا سەپنى بوسۇپ ئوتۇپ كېتەلمىسە، قولى ئايرىلىپ كەتكەن بالىنى ئولجا ئال-غان ھىساپتا ئوز سېپىگە قوشۇۋالىدۇ. ئويۇن شۇنداق داۋاملىشىدۇ.

ئاق تاش، كوك تاش
دەريادىكى سۇزۇك تاش
مېنىڭ دوستۇم قەلەمقاش
ئويناپدىغان بالا بارمۇ؟

ئۇيانمۇ زەيكەش
بۇيانمۇ زەيكەش
«ياغلىق» ئويناپمىز
ئارقامدىن ئەگەش...

دىگەن ناخشىلارمۇ بالىلارنىڭ ئويۇنغا ماسلاشقان.

نۇرغۇنلىغان ئەنئەنىلىك بالىلار ناخشىلىرى چوڭقۇر ئىجتىمائى مەزمۇنغا ئىگە بولۇپ، بالىلارغا خاس تىل ۋە تەسۋىر ئارقىلىق سىنىپىي خاھىش ئىپادىلىنىپ، بالىلارنىڭ زالىملارغا، ئەزگۈچىلەرگە قارشى سىنىپىي ئېڭىنى ئوستۇرۇپ، ئۇلاردا مۇھەببەت ۋە نەپرەت تۇيغۇسى ئويغىتىدۇ.

مەسىلەن: «توگىلەر ئويۇنى» دا مۇنداق مىسرالار بار:

— قاتار-قاتار توگىلەر
نەگە-نەگە ماڭدىڭلار؟
— تۇزغا-تۇزغا بىز ماڭدۇق
—تۇزۇڭ نەگە توكۇلدى؟
—ئارى يولغا توكۇلدى.
—تاسقاپ - تاسقاپ ئالساڭچۇ،
— غانجۇغامدا توشۇك بار
قاراپ تۇرغان مۇشۇك بار.

بۇ يەردىكى «مۇشۇك» تىرىكتاپ ئەزگۈچىلەرگە سىمۋۇل قىلىنغان.

بالىلارنىڭ ھەۋەس - ئىشتىياقى ناھايىتى كەڭ بولغاچقا، ئۇنىڭغا ماس ھالدا بالىلار ئويۇنلىرىنىڭ تۈرلىرىمۇ كوپ.

مەسىلەن: «ياغلىق تاشلاش ئويۇنى»، «دۇم - دۇم ئويۇنى» «موكۇلەڭ ئويۇنى»، «گۈلەڭگۈچ ئويۇنى»...ۋە باشقىلار. بۇ ئويۇنلارنىڭ ھەممىسىدە ئوزۇگە خاس بالىلار ناخشىسى ئېيتىلىدۇ. بۇ ناخشىلارنىڭ مەزمۇنىدا ئاسمان، يەر، دەريا، ھايۋانات، ئوسۇملۇك، پەسىل، ئىنسانىيەت، تىلسىمات قاتارلىقلارنىڭ بالىلار ھاياتىدىكى تەسىرى بايان قىلىنىدۇ. دىمەك، بالىلار فولكلورىنىڭ ئاساسى گەۋدىسى بالىلار ئويۇنىغا باغلىق بولغان ناخشا-قوشاقلار بولۇپ، ئۇنىڭ ئوزۇگە خاس بەدىئى ئالاھىدىلىگى بار؛ بالىلار ناخشىلىرى ئىپادىلەش ئۇسۇلى جەھەتتە كوپرەك جانلاندۇرۇش (ئىمپوس) ۋە مىتافورا ئۇسۇلى قوللىنىدۇ. بالىلار ئوزلىرىنىڭ ساددا تەسەۋۋۇرى بويىچە، بالىلار ئويۇنلىرىنى ۋە ئۇنىڭدىكى مەزمۇنلارنى راست ۋە ئىشەنچلىك نەرسە دەپ قارايدۇ، ئوزىنىڭ تەسەۋۋۇرىدىكى ۋە ئويۇندىكى بارلىق شەيئىلەرنى جېنى بار، ھاياتى بار، ھىس - تۇيغۇسى بار، سوزلىيەلەيدىغان نەرسە دەپ تونۇيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن جانلاندۇرۇشتىن ئىبارەت بۇ تەسۋىرى ۋاسىتە

تىدا تاللاپ ئېلىنغان تەبىئەت هادىسىلىرى ۋە جانسىز نەرسىلەرنىڭ ئادەم بىلەن هەركەت، يۈرۈش - تۇرۇشلاردىكى مەلۇم ئوخشاشلىقىنى تۆتۈپ مەركەزلەشتۈرۈپ ئىپادە قىلىدۇ.

بالىلار ناخشىلىرىدا كەڭ قوللىنىدىغان جانلاندۇرۇش ئۇسۇلىنىڭ هەم توقۇلمىلىق خۇسۇسىيىتى هەم رىياللىق ئاساسى بار. شۇڭا بالىلار تەسەۋۋۇرلەنگەن نەرسىنى يالغان دېمەي، راست دەپ ئىشىنىدۇ. جانلاندۇرۇش ئۇسۇلىدا رىيالنى تۇرمۇش بىلەن تەسەۋۋۇر بىرلەشتۈرۈلگەنلىگى ئۈچۈن سەنئەت جەهەتتىكى تەسىرلەندۇرۇش كۈچى ئىنتايىن ئۇستۇن.

بالىلار قوشاقلىرى بالىلار ئويۇنىغا باغلانغانلىقى، جۇملىدىن ئاهاڭغا ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن تىلى ئىخچام ۋە ئېنىق، قاپىيىلىك، رېتىملىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە. بالىلار ناخشىلىرىدا مىسرالارنىڭ مەزمۇنى بىر - بىرىگە پۈتۈنلەي ماس كېلىشى تەلەپ قىلىنمىسىمۇ، لېكىن مىسرالارنىڭ ۋەزنى ئېنىق، قاپىيىسى تولۇق، ئاهاڭدارلىقى كۈچلۈك بولۇشى كېرەك. بۇ بالىلارنىڭ زېهنى قابىلىيىتىنى ئوستۇرۇشكە ۋە بەدىئى تەسەۋۋۇرىنى كېڭەيتىشكە پايدىلىق، مەسىلەن: «توگۈلەك ئويۇنى» نىڭ قوشاقلىرىنى كورۇپ باقايلى:

يولدىشىمكامنىڭ بىر قىزى
باسما كويناك كېيىپتۇ.
باسما كويناك كېيگەنده
هىلىم بەككە تىگىپتۇ.
هىلىم بەككە تەككەنده،
ئالته بالا تېپىپتۇ.
ئالته بالا بەرى پوق،
ئېيتاي دىسە لاتايوق
لاتا دىگەن ئوگۈزده.
چىتاي دىسە شوتا يوق،
شوتا دىگەن دەرەختە،
كىسەي دىسە پالتا يوق
پالتا دىگەن بازاردا،
ئالاي دىسە پۇلى يوق.
پۇلى دىگەن ساندۇقتا،
ئاچاي دىسە ئاچقۇچ يوق.
ئاچقۇچكاملار ئولۇپتۇ.
ئاق مازارغا كومۇپتۇ.
ئاق مازارغا بىرەمدە،
ئاق تىكەنلەر ئۇنۇپتۇ.

بۇ قوشاقنىڭ ۋەزنى ئىنىق ھەم يەڭگىل بولۇشتىن تاشقىرى، سىيۇزىتىمۇ بەلگىلىك مەنتىق تەرتىپ بويىچە قانىتايغان. يۇقۇرقىلاردىن كۆرۈشكە بولىدىكى، بالىلار ئويۇنلىرى ئىچىدە فولكلور ئېلېمېنتلىرى كوپ ئۇچرايدۇ. ئاخشاملىرى مەھەللەر بويىچە بالىلار جەم بولۇشۇپ، ھەرخىل بالىلار ئويۇنلىرىنى ئويناشاندىن باشقا يەنە قىزىقارلىق چوچەكلەرنى ئېيتىشىدۇ، تېپىشماق ئېيتىپ بىر - بىرىنىڭ زېھنىنى سىنىشىدۇ، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئالدەتتە بىر خىل بالىلارنىڭ فولكلور پائالىيىتىدىن ئىبارەت.

بالىلار ئويۇنلىرى بالىلارنىڭ يەڭگىل ھەركەتلىرى، شوخلۇقلىرى ۋە ھاياجانلىرى ئاساسدا تۇزۇلگەن بولۇپ، شېئىرى پارچىلارنىڭ ئاھاڭى شۇ ھەركەت تۇرلىرىگە ماسلاشقان.

تېپىشماقلارمۇ بالىلار ئويۇنىنىڭ بىر تۈرى ھىسابلىنىدۇ، تېپىشماقلار بالىلارنىڭ ھاياتىدا مۇھىم ئورۇن تۇتقان بولۇپ، قوشاقلار، چوچەكلەردىن ئوز خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان پۈتۈنلۈك ئەقلى مەشغۇلاتلارنىڭ بىرىدۇر. بالىلار تېپىشماق ئويۇنىدا قاتنىشىش ئارقىلىق، ئوزىنىڭ قورشاپ تۇرغان ئالەمنى كۆزۈتۈشكە، تەبىئەت ھادىسىلىرىنى بىلىپ ئېلىشقا، ئۇلارغا بولغان ئوزىنىڭ مۇناسىۋىتىنى بىلدۇرۇشكە ئۇگىنىدۇ، تېپىشماقنى تېپىش بالىلاردىن مول بىلىم، كۆزىتىشچانلىق ۋە چوڭقۇر پىكىر قىلىش روھىغا ئىگە بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. خەلق چوچەكلىرى بولۇپمۇ ھايۋانات چوچەكلىرىنىڭ بالىلار فولكلورىدا تۇتقان ئورنى، بالىلار تەربىيىسىدىكى كوپ خىل رولى ۋە خۇسۇسىيەتلىرى ھەققىدە يۇقۇرقى باپلاردا مەخسۇس سوزلەنگەچكە، بۇ يەردە يەنە قايتا تەكرارلاپ ئولتارمايمىز.

بالىلار فولكلورى ئىچىدە يەنە شۇنداق ئىھۋاللارمۇ ئۇچرايدىكى، بالىلار ئويۇنىغا باغلىق بەزى پارچىلارنىڭ مەزمۇنىدىن بەرھەر پىكىر ئاڭلىشىلمايدۇ. لېكىن تېز ئېيتىدىغان بۇ تەرىلەر بالىلارنىڭ ئوز ئانا تىلىنى توغرا ئۇگىنىشىگە بەزى مۇرەككەپ فونېمىلارنى توغرا تەلەپپۇز قىلىش ئىختىدارىنى يېتىلىدۇرۇشكە ۋە نۇتۇق قابىلىيىتىنى تەربىيىلەشكە يارىدەم بېرىدۇ. يېڭى تىلى چىققان بالىلارنىڭ كوپىچىلىگى ئادەتتە «ش» «ر» فونېمىلىرىنى توغرا تەلەپپۇز قىلالماي «س»، «ل»، «يى» شەكلىدە تەلەپپۇز قىلىدۇ، ھەمدە بىر - بىرىگە ماس سوزلەردىن تۇزۇلگەن جۇملىلەرنى تېز سوزلىيەلمەي دۇدۇقلاپ قالىدۇ. مانا شۇ پىسخىك ئېھتىياجنى نەزەردە تۇتۇپ، تىل مەشقى نۇقتىسىدا رېتىملىق ھەم ئاھاڭداش پارچىلار ئىجات قىلىنغان. «تاققا - تۇققا زەنجىر ماجان....» ئويۇنى ئەنە شۇ جۇملىدىندۇر. بۇنداق پارچىلارنىڭ بەزىلىرى تېپىشماق خاراكتېرىگىمۇ ئىگە، مەسىلەن: «بىر تۇپ تۇت، بىرتۇپ تۇتنىڭ تېگىدە تۇرۇپ، تۇتنىڭ تومۇرىنى تۇرۇپ تارتىپ تۇرۇپتىمۇ ياكى تۇرۇپنىڭ تومۇرىنى تۇت تارتىپ تۇرۇپتىمۇ؟» بۇ پارچىنى تەشكىل قىلغان ھەربىر سوز تەركىۋىدە «ت» تاۋۇشى بولۇپ، ئۇ سوزلەرنى بىر - بىرىگە ئۇلاپ تېز ئېيتىش بالىلارغا نىسبەتەن خېلى قىيىن بولغان تىل تۇتقىلى، ئۇنى ئوز ئارا تەكرار مەشىق قىلىش ئارقىلىق بالىلاردا ھازىر جاۋابلىق ۋە زاۋاندارازلىق خىسلەتلىرى يېتىلىدۇ.

دىمەك، تېز ئېيتىشلار بالىلار تەلەپپۇزىدىكى نۇقسانلارنى يوقۇتۇشقا قارىتىلغانلىغىدىن، ئۇلار ئارىسىدا ئەقىل ۋە سوزمەنلىك، چېچەنلىك مۇسابىقىسى سۈپىتىدە، ئويۇن-كۈلكە، كۆڭۈل ئېچىش ۋاستىسى بولۇپمۇ خىزمەت قىلىدۇ.

بالىلار فولكلورى ئازاتلىققىچە بالىلارنى بەدىئى-ئىستېتىك تەربىيىلەشنىڭ بىردىن-بىر ۋاستىسى بولغان ئىدى. شۇڭا ئۇنىڭ ئايرىم نەمۇنىلىرى ھازىرمۇ ئازات زامانىنىڭ بەختىيار بالىلىرى ئارىسىدا ياشاپ كەلمەكتە، ھەتتا بەزىلىرى مەكتەپ دەرسلىرى ۋە ئوقۇش كىتابلىرىغا كىرگۈزۈلۈپ، يېڭىچە ھاياتى مەزمۇنغا ئىگە بولدى. جۈملىدىن كەلگۈسىنىڭ يارامليق ئىز باسارلىرىنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلمۇاتقان بۈگۈنكى دەۋرىمىزدە تەشكىللىك ۋە مەقسەتلىك ھالدا بالىلار فولكلور ئەسەرلىرى يارىتىلىپ، يەسلىلەردە، باغچىلاردا ۋە باشلانغۇچ مەكتەپلەردە ئېلىپ بېرىلىدىغان مائارىپ تەربىيىسىنىڭ بىر مەزمۇنى بولماقتا. بالىلار فولكلورىغا خاس بۇنداق ئەسەرلەر ئۇيغۇر بالىلار ئەدەبىياتىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىياتىدا زور رول ئوينىمىدى ۋە ئويناماقتا.

قوشۇمچە

خاتىمە

1949 - يىلى 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى پۈتۈن مەملىكىتىمىزنىڭ ئازات بولۇشى كىشىلىك جەمئىيىتى تارىخىدا يېڭى بىر دەۋرنى باشلاپ بەردى. ئازاتلىق نەتىجىسىدە ئەمگەكچىلەر ئاممىسىنىڭ فېئوداللىق ئىكسپلاتاتسىيە ۋە زۇلۇمىدىن قۇتۇلغانلىقىغا، ئىلمىزدىكى بارلىق خەلق ۋە مىللەتلەر ئەركىنلىككە چىقىپ، تەڭ ھوقۇقلۇق ئېگە بولۇشىغا، مەملىكەتنىڭ مادىي ۋە مەنىۋى بايلىقلىرى ئەمگەكچىلەر ئاممىسىنىڭ قولىغا ئوتكەنلىگى، خەلق ئاممىسىنىڭ ئەسىرلەردىن بۇيانقى ئارزۇ - ئۇمىتلىرىنى رىيالىلققا ئايلاندۇردى. بۇنداق زور تارىخى غەلىبىلەرنىڭ ئىلھامچىسى ۋە يېتەكچىسى — ئۇلۇق جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ۋە خەلق ھوكۇمىتىنىڭ دانا رەھبەرلىگى نەتىجىسىدە ھەر مىللەت خەلقى ئىنتايىن قىسقا دەۋر ئىچىدىلا ئالەمشۇمۇل غەلىبىلەرنى قولغا كەلتۈردى. ئىلىمىزنىڭ ئىقتىسادى ئىگىلىگى يۇقۇرى كوتۇرۇلدى، ئەزگۈچى سىنىپلار يوقۇتۇلدى، ئىجارە كىممەيتىش، يەر ئىسلاھاتى ھەركىتى، يېزا ئىگىلىگىنى كوپراتسىيىلەشتۈرۇش ۋە كوللېكتىپلەشتۈرۇش، يەككە سودا-سانائەتنى ئۇزگەرتىش، سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنى تىكلەش ۋە مۇستەھكەملەش... قاتارلىق بىر تۇتاش ئىسلاھاتلار يۈرگۈزۈلدى. ئىدىئولوگىيە ساھەسىدىمۇ ئارقا - ئارقىدىن ناھايىتى چوڭ ئىجتىمائى ئۇزگۈرۈشلەر يۈز بەردى. كوممۇنىستلار پارتىيىسى ۋە ئىشچى - دېخانلار ھاكىمىيىتى ئىلىمىزدىكى بارلىق مىللەتلەرنى تەڭ باراۋەرلىككە ئېگە قىلىپ، ھەممەجايلاردا مەكتەپ ۋە بىلىم ئوچاقلىرى ئېچىلدى. ئوتمۇش كونا جەمئىيەتتە ساۋاتسىز قالغان خەلقىمىز ئىنقىلاۋى روھ بىلەن ساۋاتسىزلىقنى تۈگۈتۈشكە كىرىشتى. مىليونلىغان خەلق ساۋاتلىق بولۇپ، مەدەنىيەت ۋە پەن ئۇتۇقلىرىدىن بەھرىمەن بولدى، نۇرغۇنلىغان ھەم قىزىللاشقان ھەم مۇتەخەسسىسلەشكەن پەن - مەدەنىيەت خادىملىرى يېتىشىپ چىقتى. مانا بۇ تارىخى بۇرۇلۇش نەتىجىسىدە ئىلىمىزدىكى ھەر قايسى خەلقلەرنىڭ باي ۋە رەڭمۇ - رەڭ ئاغزاكى ئىجادىيىتى تارىخىدىمۇ يېڭى دەۋر باشلاندى، خەلقنىڭ ئىجادىيىتى ھېچقانداق دەۋرلەرگە سىلىشتۇرۇپ بولمايدىغان دەرىجىدە گۈللەپ ياشنىدى، يېڭى دەۋر، يېڭىچە ئىجتىمائى شارائىت، خەلقىمىزنىڭ بەختلىك تۇرمۇش يارىتىش يولىدىكى كۈرەشلىرىنى ئىپادىلەيدىغان كوپلەپ پوئېتىك ئەسەرلەر بارلىققا كەلدى. قىسقىسى، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ نەچچە مىڭ يىللاردىن بۇيانقى ئېستېتىكىلىك خاراكتېرى ئۇزگىرىپ، كەڭ خەلق ئاممىسى

ئۇچۇن، سوتسىيالىزىم ئۇچۇن ئاڭلىق تۇردە خىزمەت قىلىدىغان سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات ئەركىنى مۇھىم تەركىبى قىسمىغا ئايلاندى.

سوتسىيالىستىك ئىنقىلاپ مەزگىلىدە خەلقچىللىق ۋە دېموكراتىك مەزمۇنغا ئىگە تەرادىتسىيىلىك خەلق ئېغىز ئەدەبىيات ئەسەرلىرى خەلق ئىچىدە داۋاملىق تۇردە زور ھاياتى كۈچىنى جارى قىلىپلا قالماي، دەۋر ئوزگۈرىشى بىلەن ئۇنىڭغا ماس ھالدا ھەر-خىل تۇردىكى يېڭى ئاغزاكى ئەسەرلەر مەيدانغا چىقتى. گەرچە خەلقنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسىنىڭ ئوسۇشىگە ئەگىشىپ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ بەزى خۇسۇسىيەتلىرىدە مۇئەييەن ئوزگۈرۈشلەر سادىر بولسىمۇ، لېكىن ئۇ، يەنىلا كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ مەنىۋى بايلىقىنى سۈپىتىدە ئوزىنىڭ «مەڭگۈ گۈزەللىگى» نى يوقاتمىدى. ئەكسىچە ئۇ، ئوزىنىڭ تېخىمۇ زور ھاياتى كۈچىنى جارى قىلدۇرۇپ، دەۋرىمىزنىڭ ئېيىنگى ۋە سىگنالى سۈپىتىدە دەۋرىمىزنىڭ روھىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، كىشىلەرنىڭ سوتسىيالىزىمغا بولغان مۇھەببىتىنى ئاشۇردى.

ھازىرقى زامان خەلق ئاغزاكى ئىجادىيىتى ئىچىدە ئەڭ گۈللەنگەن، تارىخى رولى ئىنتايىن چوڭ بولغان شەكىل خەلق قوشىقى بولدى.

زامانىمىزنىڭ يېڭى قىياپىتى خەلق قوشاقلىرىغا يېڭى ھاياتى كۈچ بەردى. يېڭى خەلق قوشاقلىرى يېڭى ئىدىيە، يېڭىچە ھېسسىيات ۋە يېڭى ئوسلۇپ بىلەن مەيدانغا چىقىپ، ئىلىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك پوئېزىيە تەرەققىياتىغا غايەت چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى. ئوتمۇشتىكى ئەنئەنىۋى خەلق قوشاقلىرىنىڭ ئومۇمى خاراكتېرى قايغۇ - ھەسرەت، ئىسيانكارلىق بولسا، بۈگۈنكى يېڭى خەلق قوشاقلىرىنىڭ ئومۇمى خاراكتېرى ــ خوشاللىق، تەنتەنە، قەسىدىدىن ئىبارەت، قىسقىسى يېڭى خەلق قوشاقلىرىدا يېڭى ھەۋر ۋە ئازات زامان كىشىلىرىنىڭ يېڭىچە مەنىۋى دۇنياسى ئەكس ئەتتۈرۈلدى، بوران - چاپقۇنلۇق سوتسىيالىستىك ئىنقىلاپنىڭ ھەرقايسى سەپلەردىكى شانلىق غەلبىلىرى تەنتەنە قىلىندى، فېئودالىق ئىدىيىنىڭ مەنىۋى كىشەنلىرى ۋە قالدۇق زەھەرلىرىگە قارشى شىددەتلىك ئوت ئېچىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە خۇددى:

قوش، كالا، ئۆرۈك بىزنىڭ،
يەر - سۇ ۋە ھوقۇق بىزنىڭ.
گۈلچەندەك بار ئومۇرلۇك،
كومۇنىمىز يورۇق بىزنىڭ.

دېگەندەك، ئوز غەلبىسىگە بولغان ئىشەنچ ۋە ئۈرلۈق كەلگۈسىگە بولغان ئۇمىت ۋە غايە جارالىنىدى.

مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولمايدىكى، سوتسىيالىستىك يېڭى خەلق قوشاقلىرى ئازات زامان كىشىلىرىنىڭ سوتسىيالىستىك رېياللىققا نىسبەتەن پوزىتسىيىسى، ئاۋازى، ئۇمىت - ئى-

شەنچى ۋە تەلۇبنىڭ ئەڭ روشەن بەدىئى ئىنكاسى سۇپىتىدە ئوتمۇشتە يارىتىلغان ئەنئەنە-ۋى قوشاقلاردىن تۆپ ماھىيەت جەھەتتە پەرق قىلىدۇ. يېڭى خەلق قوشاقلىرىنىڭ تۇرمۇش پۇرىغى كۈچلۈك، ھېسسىياتى چوڭقۇر، ئىشەنچلىك، سىياسىي ۋە ساغلام بولۇپ، رېيالىزىم بىلەن رومانتىزىم ھەققىي ھالدا زىچ بىرلەشكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ، سوتسىيالىزملىق ئىدىيە، كومپۇنىزملىق غايە بىلەن تولغانلىغى، كومپۇنىستىك ئەخلاقى پەزىلەتنىڭ گەۋ-دىلەنگەنلىگى، جۇملىدىن بۇ يېڭى روھ يېڭى خىسلەت ئەمگەك بىلەن بىرلەشكەنلىگى ئۈ-چۈن، سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ مۇھىم تەركىبى قىسمى سۇپىتىدە ئوزىنىڭ كۈچلۈك تەربىيەۋي رولىنى جارى قىلدۇرىدى ۋە قىلدۇرماقتا.

يېڭى خەلق قوشاقلىرىنىڭ ئەنە شۇنداق تەرەققىياتى، ئەنئەنىۋى قوشاقلارنىڭ ئۈس-لۇبى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەنلىگىنى ئەلۋەتتە ئەزەردىن ساقىت قىلماسلىغىمىز لازىم، يېڭى خەلق قوشاقلىرىدا كونا ئەنئەنىۋى خەلق قوشاقلىرىدىكى ئوبرازلىنىش ئىنقىلابى، تىل-نىڭ جانلىقلىغى، رېئالىزم، ۋەزىنىڭ گۈزەللىگى، شەكىلنىڭ يالتىراقلىغى، مەجازى ۋاستە-لىرىنىڭ رەڭدارلىغى قاتارلىق خۇسۇسىيەتلەر كەڭ جارى قىلىنىپلا قالماي، بۇ خىل بە-دىئى ۋاستىلار يېڭى تەرەققىياتقا ئىگىشتى.

يېڭى خەلق قوشاقلىرىنىڭ ئوبراز يارىتىش جەھەتتىكى ئالاھىدىلىگى شۇكى، ئۇنىڭ-دىكى شەھرى ئوبراز بىر قەدەر ئوچۇق ۋە ئېنىق. كونا جەمىيەتتە خەلق ئاممىسى ئىچ-ىگە ئېزىلىشكە ئۇچرىغانلىغى ئۈچۈن خەلق ئاممىسىدا ھېچقانداق ئەركىنلىك بولمىغاچقا، كونا خەلق قوشاقلىرىدا ئالغا سۈرىلىۋاتقان پىكىر كوپ ھاللاردا يوشۇرۇن ئىپادىلىنەتتى. ئازاتلىقتىن كېيىن بولسا، خەلق دولەتنىڭ ئىگىسى بولدى، ماددى ۋە مەنىۋى ئازاتلىق-قا ئېرىشتى. ئەركىن سوزلەش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى. شۇڭا يېڭى خەلق قوشاقلىرى-دىكى پىكىر ۋە ئىدىيىۋى ھېسسىيات ئېنتايىن ئوچۇق ۋە كۈچلۈك بولۇپ، جەڭگىۋارلىغى تېخىمۇ ئاشتى. قىسقىسى، يېڭى خەلق قوشاقلىرى سوتسىيالىستىك مەزمۇنغا ۋە مىللى شە-كىلگە ئىگە بولغان ئوبرازلىق، ئىخچام، جانلىق ۋە جەڭگىۋار خەلق ئىجادىيىتى سۇپىتى-دە نامايان بولدى.

شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئازاتلىقتىن كېيىنكى خەلق ئاغزاكى ئىجادىيىتىنىڭ يېڭى باـ-ھارىغا ئەگىشىپ، ئەسىرلەردىن بۇيانقى خەلقنىڭ باي ئاغزاكى ئىجادىنى ئۈگىنىپ، توپلاش، رەتلەش ۋە تەتقىق قىلىش جەھەتلەردىمۇ كوزگە كورىنەرلىك نەتىجىلەر قولغا كەلتۈ-رۈلدى. فولكلورشۇناسلىق خىزمىتى سوتسىيالىستىك مەدەنىيەت خىزمىتىنىڭ بىر تەركىبى قىسمىغا ئايلاندى، كوپلەپ خەلق قوشاقچىلىرى، شائىرلىرى ۋە سەنئەتكارلىرى يېتىشىپ، خەلق ئىجادىنىڭ ئۈزۈلمەس مەنبەدەك ئېقىپ تۇرىشىغا پايدىلىق ئىمكانىيەتلەر يارىتىلدى، بۇ ساھەدىكى نەتىجىلىرىمىز ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى كىتاۋىمىزنىڭ 6 ـ بابىدا تەپسى-لى بايان قىلىنغاچقا، قايتا تەكرارلىمايمىز.

شۇنىسى ئېنىقكى، ئازاتلىقتىن كېيىنكى يېڭى خەلق ئاغزاكى ئىجادىدا باشقا تۈر-

ژانىرلارغا قارىغاندا خەلق قوشاقلىرىنىڭ گەۋدىلىك تەرەققى قىلىشى بۇ بىر قانۇنىيەتلىك ھادىسە، ئوخشىمىغان دەۋرلەردە ئەدەبىيات سەنئەتتىكى (جۈملىدىن خەلق ئاغزاكى ئىجادىيىتى) ھەرقايسى تۈر - ژانىرلارنىڭ تەرەققىياتىدىكى تەكشىسىزلىكنىڭ ئىلمى ئاساسى ئۇستىدە توختىلىپ، كارىل ماركس شۇنداق دېگەن ئىدى: «سەنئەتكە كەلسەك، شۇ نەرسە مەلۇمكى، ئۇنىڭ ئۈنۈمىيەن دەۋرلەردە گۈللەپ - ياشنىشى، جەمئىيەتنىڭ ئومۇمىي راۋاجىغا، دېمەك، جەمئىيەت تۈزىلىشىنىڭ ئىسكىلىتى بولغان ماددىي ئاساسىنىڭ راۋاجىغا زادى مۇۋاپىق كەلمەيدۇ. مەسىلەن: گىرىكلارنى ياكى شېكسپىرنى ھازىرقى خەلقلەر بىلەن سېلىشتۇرساق خۇددى شۇنى كۆرىمىز. سەنئەتنىڭ بەزىبىر شەكىللىرى توغرىسىدا، مەسىلەن، ئېپوس توغرىسىدا، ھەتتا شۇنداق بىر پىكىر قوبۇل قىلىنغانكى، بۇ پىكىرگە ئاساسەن جاھان تارىخىدا پۈتۈن بىر دەۋرنى تەشكىل ئەتكۈچى بۇ شەكىللەر ئىنسانىيەتنىڭ كىلاسسىك كۆرۈنۈشلىرىدە بەدىئى ئىجات پەيدا بولغاندىن بۇيان تەكرار يارىتىلمىشى مۇمكىن ئەمەس؛ شۇ تەرىقە، سەنئەت ساھەسىدە ئۇنىڭ مەلۇم ئەھمىيەتكە ئىگە بولغىنى بەزى شەكىللىرى سەنئەت تەرەققىياتىنىڭ قويۇق باسقۇچلىرىدىلا ۋۇجۇتقا كېلىشى مۇمكىن ئىكەن.»①

دەرۋەقە، ئازاتلىققىتىن كېيىن خەلق قوشاقلىرىدىن باشقا، ئايرىم ئەنئەنىۋى ژانىرلار (بولۇپمۇ ئېپوسلار، قىسسە ۋە داستانلار، رىۋايەت - ئەپسانىلار، چوچەكلەر) نىڭ كۆرىنەرلىك دەرىجىدە تەرەققى قىلالماسلىغى ئەنە شۇ سەۋەپتىندۇر.

لېكىن ئومۇملۇققىتىن ئېيتقاندا، خەلق ئولمەيدىكەن، ئۇنىڭ ئىجادىمۇ مەڭگۈ ئولمەيدۇ، خەلقنىڭ ھاياتىغا ماس ھالدا يېڭى - يېڭى مەزمۇنلار بىلەن بېيىتىلىپ تېخىمۇ گۈللەپ ياشنايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن خەلق ئاغزاكى پوئېتىك ئىجادى ئۇستىدە سوز ئاچقاندا، ئازاتلىققىتىن كېيىنكى خەلق ئاغزاكى ئىجادىنىڭ تەرەققىياتى ۋە خۇسۇسىيەتلىرىنى ئۇقۇقنىش، تەجرىبە - ساۋاقلارنى يەكۈنلەش ۋە ئۇنىڭدىن ئىلمى قانۇنىيەتلەرنى تېپىپ چىقىپ سوتسىيالىستىك مەدەنىيەتنى يۈكسەلدۇرۇشكە خىزمەت قىلدۇرۇش مەدەنىيەت ساھەسىدىكى مۇھىم خىزمەتلەرنىڭ بىرى دەپ قاراش زورۇر، ئەلۋەتتە.

ئاپتورنىڭ بۇ ساھەدىكى ئۇگىنىشى يېتەرلىك بولمىغاچقا، پەقەت كىتابنىڭ خاتىرىسى سۈپىتىدە ئوقۇغۇچىلارغا ئەنە شۇنى تەۋسىيە قىلىدۇ.

① ك.ماركس. ف.ئېنگېلس «سەنئەت توغرىسىدا» 1 - توم تاشكەنت. 1975-يىل. 128 - بەت.

بىبلىئوگرافىيە

ـــ كارل ماركس. ف.ئېنگېلىس: «سەنئەت توغرىسىدا»
1- 2 - توم. تاشكەنت، 1975 - 1977 - يىل.
ك.ماركس: «‹گېگېلنىڭ قانۇن پەلسەپىسىگە تەنقىت› كە مۇقەددىمە»
ـــ «ماركس - ئېنگېلس، لېنىن، ستالىن ئەسەرلىرىدىن تاللانمىلار» مەركىزى مىللەتلەر نەشرىياتى. 1981 - يىل
ك. ماركس: «مورگان ‹قەدىمقى جەمئىيەت› كىتابىدىن ئۇزۇندىلەر»
ـــ ف. ئېنگېلس: «ئائىلە، خۇسۇسىي مۇلۇك ۋە دولەتنىڭ كېلىپ چىقىشى». «ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» 4 - توم. خەلق نەشرىياتى 1972 - يىل، نەشرى،
ـــ ف. ئېنگېلس: «گېرمانىيەنىڭ خەلق ھېكايىلىرى»، «ماركس - ئېنگېلس سەنئەت توغرىسىدا». 4 - توم.
ـــ ماركس، ئېنگېلس: «پېيرباخ ۋە نېمىس كىلاسسىك پەلسەپىسىنىڭ ئاخىرى»، «ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» 1 - توم.
ـــ ف. ئېنگېلس: «كىنەز تېتسمان»، «ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى توپلىمى». 16 - توم.
ـــ ۋ. ئى. لېنىن: «ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ ۋەزىپىلىرى»
ـــ ۋ.ئى.لېنىن: «مەدەنىيەت ۋە سەنئەت توغرىسىدا» تاشكەنت، 1962 - يىل
ـــ ماۋزېدۇڭ: «ئەدەبىيات - سەنئەت توغرىسىدا» مىللەتلەر نەشرىياتى. 1957 - يىل
ماۋزېدۇڭ: «يەنئەن ئەدەبىيات - سەنئەت سوھبەت يىغىندا سوزلەنگەن نۇتۇق»، «ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى» 2 - توم.
ـــ ماۋزېدۇڭ: «مۇزىكا خادىملىرى بىلەن سوھبەت»
ـــ ماۋزېدۇڭ: «يولداش چىن يىغا شېرىيەت توغرىسىدا يېزىلغان خەت»
ـــ م.گوركى: «ئەدەبىيات توغرىسىدا» 1- 2- توم.
ـــ پىلىخانوپ: «ئادرېسسىز خەتلەر»، «سەنئەت بىلەن ئىجتىمائى تۇرمۇش» خەلق نەشرىياتى 1962 - يىل
ـــ لاپارگ: «ماقالىلار توپلىمى»، خەلق نەشرىياتى 1979 - يىل
ـــ چېرنىشېۋسكىي: «سەنئەت ۋە رېياللىقنىڭ ئىستېتىكا بىلەن مۇناسىۋىتى»، «چېرنىشېۋسكىي تاللانما ئەسەرلىرى»
ـــ «لۇشۈن تاللانما ئەسەرلىرى»، 3- 6-توم.

ـــ «ماركس ـ ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» دىكى يۇنان ـ رىم ئېپسانىلىرى توغرىسىدا» (گې باۋچۇەن تۈزگەن) مىللەتلەر نەشرىياتى. 1980 ـ يىل
ـــمەمبۇت قەشقەرى: «تۈركى تىللار دىۋانى» 1 ـ 2 ـ توم
ـــيۇسۇپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇ بىلىگ»، 1 ـ توم تاشكەنت، 1979 ـ يىل
ـــئەلىشىر ناۋايى «پەرھات ـ شىرىن»، «لەيلى ـ مەجنۇن» تاشكەنت، 1960 ـ يىل
ـــجولۇجىكۇن: «خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنەزىرىيىسى» شاگخەي ئەدەبىيات ـ سەنئەت نەشرىياتى. 1980 ـ يىل.
ـــ«خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ماقالىلار توپلىمى»، شاگخەي خەلق نەشرىياتى 1981 ـ يىل.
ـــ«دۇنيانىڭ قىسقىچە تارىخى»، مىللەتلەر نەشرىياتى. 1982 ـ يىل
ـــفىك جىياشىك: «ئۇيغۇرلارغا ئائىت تارىخىماتېرىياللاردىن ئۈزۈندىلەر» مىللەتلەر نەشرىياتى 1955 ـ يىل.
ـــ«ئۇزبېك خەلق ئاغزاكى پوئېتىك ئىجادى»، تاشكەنت. 1980 ـ يىل
ـــ«تارىخى رەشىدى» (زەيلى) شىنجاڭ پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتشۇناسلىق تەتقىقات ئورنى
ـــموللا مۇسا سايرامى: «تارىخى ھەمىدى»، شىنجاڭ پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتشۇناسلىق تەتقىقات ئورنى.
ـــ«تۈرك مەدەنىيەت تارىخى» تۈركىيە، ئىستامبۇل
ـــ«كونا تۈرك شەھرلىرى» تۈركىيە، ئىستامبۇل
ـــ«دەدە قورقۇت داستانى» تۈركىيە، ئىستامبۇل
ـــ«تۈرك گىراماتىكىسى» تۈركىيە، ئىستامبۇل 1945 ـ يىل
دوسان: «موڭغۇللارنىڭ مەخپى تارىخى»، ئىچكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتى
ـــئىسمىتوللا بىننىنى ئىمىتوللا «تاۋاريخ موستەيۇن»، مىللەتلەر نەشرىياتى. 1982 ـ يىل نەشرى.
ـــئى.ۋ.ئاۋادىيوپ: «قەدىمقى شەرق تارىخى»
ـــس.مالوپ: «قۇمۇل ئەدەبىياتى» 1948 ـ يىل، موسكۋا
ـــس.مالوپ: «ئۇيغۇر يېزىقى» 1954 ـ يىل، موسكۋا
ـــ«قەدىمقى ئۇيغۇر مەدەنىي يادىكارلىقلىرى» مىللەتلەر شوبىيۇەنى 1980 ـ يىل
ـــگېك شىمىن: «قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى داستانى ـ ئوغۇزنامە» مىللەتلەر نەشرىياتى. 1980 ـ يىل
ـــ«ئۇيغۇر ئەدەبىياتى توغرىسىدا» مىللەتلەر نەشرىياتى، 1982 ـ يىل
ـــ«جۇڭگو ھايۋانات چوچەكلىرى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1981 ـ يىل
ـــ«خەلق ئەدەبىياتى» ژورنىلى. خەنزۇچە، تولۇق سانلىرى.

ـــ«ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى» 1- 2- 3- كىتاپ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 - 1982 - يىل
ـــ«ئۇيغۇر خەلق چوچەكلىرى» 1- 2- 3- كىتاپ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى. 1981 - 1982 - يىل
ـــ«ئۇيغۇر خەلق لەتىپىلىرى» 1- 2- كىتاپ. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981- 1982 - يىل
ـــ«ئۇيغۇر خەلق ماقال - تەمسىللىرى» 1 - كىتاپ. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 - يىل
ـــ«ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1982 - يىل
ـــ«تېپىشماقلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 - يىل
«ئۇيغۇر خەلق بېيىتلىرى» قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1982 - يىل
ـــ«ئۇيغۇر خەلق مەسەللىرى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1982-يىل
ـــ«بالىلار قوشاقلىرى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى. 1981-يىل
ـــ«شىنجاڭ ھەر مىللەت خەلق ھېكايىلىرى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1960 - يىل
ـــ«يۇسۇپ - ئەھمەت» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1982 - يىل
ـــ«ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى. 1982 - يىل
ـــ ئا.مۇھەممەت ئىمىن: «ئۇيغۇر خەلق كىلاسسىك مۇزىكىسى ـــ«12 مۇقام ھەققىدە» مىللەتلەر نەشرىياتى. 1981 - يىل
ئا.مۇھەممەت ئىمىن: «تاڭ دەۋرىدىكى شىنجاڭ ناخشا - ئۇسۇل سەنئىتى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى. 1982 - يىل
ـــ ئا. تۇردى: «خەلقنىڭ سەنئەت مەكتەۋى ـــ مەشرەپ»
ـــ ئا. تۇردى: «ئوغۇزنامە»، «شىنجاڭ ئەدەبىيات - سەنئەت» ژورنىلى. 1977 - يىل 5 - سان
ـــ ش. ئومەر: «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدىن ئوچىرىكلەر» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى. 1982 - يىل
م.زۇنۇن، ئا.راخمان: «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسلىرى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى. 1982 - يىل
ـــ«شىنجاڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى تەتقىقات خەۋەرلىرى» خەلق ئېغىز ئەدەبىيات تەتقىقات جەمئىيتى. 1 - سان، 1982 - يىل
ـــ«بۇلاق» مەجمۇئەسى. 1- 2- 3- 4- جىلد
ـــ ت. ئالماس: «قەدىمقى ئۇيغۇر قوشاقلىرى ھەققىدە». قەشقەر سەنئەت ئىلمى ژورنىلى. 1983 - يىل 3 - سان.

— «چاشتانی ئىلگ بەگ» داستانی توغرىسىدا». «شىنجاڭ ئەدەبىيات سەنئىتى» ژورنىلى. 1979 - يىل 7 - سان.
— ق. ھەسەن: «ئۇيغۇر ئەل ئەدەبىياتى» ئالمۇتا. 1957 - يىل.
— «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى» 1 - توم. ئالمۇتا. 1956 - يىل.
— «ئۇيغۇر خەلق ئەدەبىياتى» ئالمۇتا. 1936 - يىل.
— «ئۇيغۇر خەلق ئەدەبىياتى» ئالمۇتا. 1948 - يىل.
— «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى خرىستوماتىيىسى» ئالمۇتا. 1956 - يىل.
— «ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى» تاشكەنت. 1948 - يىل.
— «ئۇيغۇر خەلق چوچەكلىرى» تاشكەنت. 1955 - يىل.
— «ئۇيغۇر ماقال - تەمسىللىرى» ئالمۇتا. 1960 - يىل.
— «ئۇزبېك خەلق داستانلىرى» تاشكەنت. 1957 - يىل.
— «ئۇزبېك پوئېزىيەسىنىڭ ئانتولوگىيەسى». موسكۋا. 1950 - يىل.
— «12 مۇقام» تېكىستلىرى. 1964 - ئۈرۈمچى.
— «شىنجاڭ ئەدەبىياتى»، «تارىم» ژورناللىرىنىڭ ئازاتلىقتىن بۇيانقى سانلىرى.
— «قەشقەر ئەدەبىياتى» ژورنىلى. 1981 - 1982 - يىللىق سانلىرى.
— «ئىلى ئەدەبىياتى» ژورنىلى. 1981 - 1982 - يىللىق سانلىرى.
— «ئاقسۇ ئەدەبىياتى» ژورنىلى. 1982 - يىللىق سانلىرى.
— «قۇمۇل ئەدەبىياتى» ژورنىلى. 1982 - يىللىق 1 - 2 - سان.
— «قاشتېشى ئەدەبىياتى» ژورنىلى. 1981 - 1982 - يىللىق سانلىرى.
— «مۇراۋ». قازاقچە 1 - سان.

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى نەزەريىسى

ئابدۇكېرىم راخمان تۇزگەن

*

شىنجاڭ ئاپتونوم رايونلۇق باشقارمىسى نەشر قىلدى
شىنجاڭ ئاپتونوم رايونلۇق بولۇمى تارقاتتۇ
شىنجاڭ ئاپتونوم رايونلۇق زاۋۇتىدا بېسىلدى

*

1983 - يىل 2 - ئاي 1 - نەشرى
1983 - يىل 6 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىراژى: 3,500 — 1